

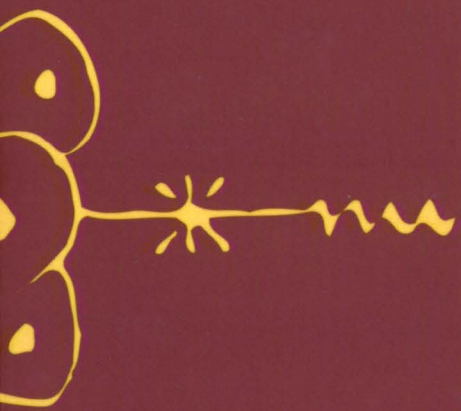
ESTUDIS
HISTÒRICS I
DOCUMENTS
DELS

ARXIUS
DE **L** PROTOCOLS

Sig * XIII

COL·LEGI DE NOTARIS DE BARCELONA

BARCELONA 1995

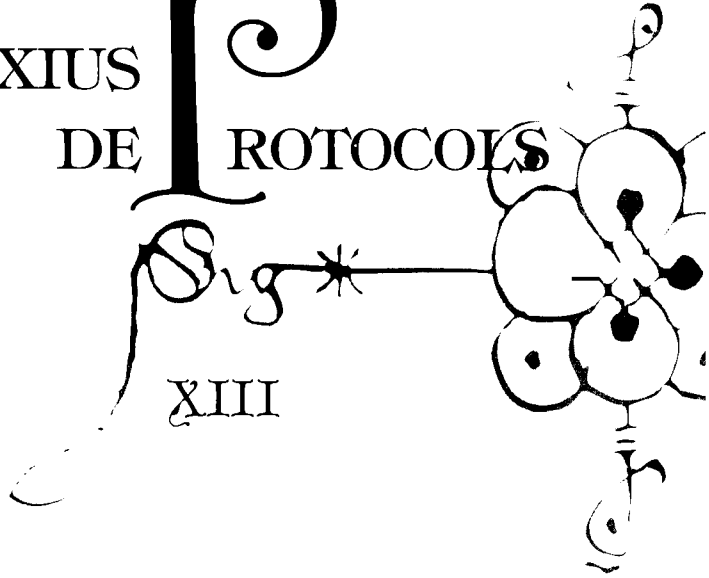

ESTUDIS
HISTÒRICS I
DOCUMENTS
DELS

ARXIUS
DE **L** ROTOCOLS

Sig *

XIII

Publicació patrocinada per la
Fundació Noguera

Director

Lluís Jou i Mirabent

Coordinador

Laureà Pagarolas i Sabaté

Consell

Jordi Figa i López-Palop, Josep M. Font i Rius,
Emili Giralt i Raventós, Àngel Martínez Sarrión,
Josep Ll. Mezquita del Cacho i Josep M. Sans i Travé

Editor

Il·lustre Col·legi de Notaris de Barcelona
c/. Notariat, 4 – 08001 Barcelona

Disseny: Enric Collado

Compaginació i fotolits: Edilínia, S.L.

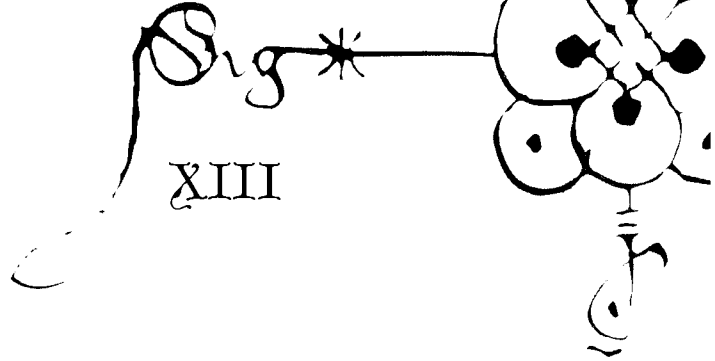
Impressió: Gráficas Dueto, scp

ISSN: 0211-5425

Dipòsit Legal: B-44.447

ESTUDIS
HISTÒRICS I
DOCUMENTS
DELS

ARXIUS
DE **L** ROTOCOLS

COL·LEGI DE NOTARIS DE BARCELONA

BARCELONA 1995

SUMARI

- 7** Pòrtic
Lluís Figa i Faura
- 9** Presentació
Lluís Jou i Mirabent
- 11** ACF-1 (1230-1233).
El primer volum de l'Arxiu de la Cúria Fumada de Vic
Rafel Ginebra i Molins
- 47** Un fragment de còdex esdevingut coberta de manual notarial
Josep M. Pons i Guri
- 55** L'expansió d'una regalia al començament del segle XIV:
el notariat reial
Maria Teresa Ferrer i Mallol
- 75** Modos textuales de transmisión del documento notarial medieval
José Bono Huerta
- 105** El mundo del libro jurídico en Barcelona en el siglo XVI
Manuel Peña Díaz
- 137** Pintura religiosa i pintura profana en inventaris barcelonins,
ca. 1575-1650
Marià Carbonell i Buades
- 191** Práctica, forma y estilo de constituir compañías en Barcelona
según los protocolos notariales del seiscientos
Isabel Lobato Franco

- 203** Notes sobre el gravador siscentista Ramon Olivet
Rafael Cornudella i Carré
- 229** Catalans als consells de la Monarquia (segles XVII-XVIII).
Documentació notarial
Pere Molas Ribalta
- 253** Els lligams polítics entre Barcelona i Sarrià al segle XIX:
la connexió Vives
Eliseu Toscas i Santamans
- 279** Notes bibliogràfiques
- 285** «Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols».
Normes per a la presentació d'originals

Sobre la història, i els historiadors, s'ha escrit molt i s'han emès molts judicis, uns laudatoris i d'altres denigradors. Ciceró en digué que és testimoni dels temps, llum de la veritat, vida de la memòria, mestra de la vida i reflex de l'antigor.

També, però, Anatole France la qualificà d'impúdica i dissoluta, venuda als poderosos, cortesana a sou dels reis, enemiga dels pobles, iniqua i falsa.

Uns judicis tan contradictoris el que fan, en realitat, és oposar l'aspiració a un tipus perfecte d'història, potser mai assolit completament, a una malaurada realitat, encara que en aquest cas molt exagerada.

Sigui el que sigui, el que mai no ha faltat ha estat l'esforç constant, infatigable, d'uns veritables historiadors que, amb voluntat d'apropar-se a l'ideal ciceronià, es dediquen a la consulta i l'estudi dels monuments –dels documents– que durant segles han anat reflectint, més o menys exactament, més o menys imparcialment, els fets de cada dia, aquells fets que, degudament destriats i interpretats, constitueixen la veritable història d'un poble.

Entre aquests documents tenen innegable importància els que registren activitats, convenis, contractes i actes de tota mena dels particulars: els actes amb què està teixida tota l'existència humana.

Els arxius de protocols notariais s'erigeixen així en instruments insubstituïbles per a qui vol realment conèixer les realitats d'altres temps, les que no afectaven, o afectaven molt poc, els grans personatges, sinó que condicionaven la vida de la gent no qualificada, de l'anomenat poble menut.

Avui, amb l'ampliació de la història, abans reservada als grans personatges i als grans fets, a l'economia, els costums, les creences i tota la realitat social, l'estudi d'aquells documents i la utilització d'aquells Arxius s'ha de qualificar d'essencial.

I el foment d'aquests estudis fou precisament el que es proposà Raimon Noguera i el que aconseguí amb els primers dotze volums *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols*.

Han passat uns anys, potser massa, en què l'edició d'aquells volums no ha estat possible. Avui, però, les coses han canviat. La iniciativa ha estat de

la Junta Directiva del Col·legi de Notaris de Barcelona, però l'honor de recolzar-la amb el seu finançament ha correspost a la Fundació Noguera que immerescudament presideixo.

Amb aquesta iniciativa i amb aquest suport no es vol fer altra cosa que animar i ajudar els que cultiven seriosament els estudis històrics: per part del Col·legi de Notaris de Barcelona, posant a la seva disposició uns arxius classificats i ordenats escampats per tot el país, i per part de la Fundació Noguera, complementant la seva activitat ja anunciada a l'escriptura fundacional, de foment de l'estudi seriós de la nostra història.

El notariat ha estat sempre, a Catalunya, una institució profundament arrelada al país, amb un gran lligam i entroncament al poble al qual serveix. La immediatesa al ciutadà de la seva funció i la descentralització territorial amb què aquesta és exercida, la seva transcendència personal, familiar, econòmica i social, i el caràcter de professional liberal dels notaris, hi ha contribuït en gran mesura. També hi ha contribuït el fet que els notaris fossin bons coneixedors de les institucions jurídiques de Catalunya i de la forma en què aquestes eren viscudes pels seus ciutadans i la circumstància, tan bàsica en la seva funció, d'haver de conservar els documents autoritzats per ells i els seus antecessors, que simbolitza clarament la continuïtat i l'evolució de la professió i la seva permanència en el temps, i que produeix un natural respecte per la documentació antiga i per la història.

El Col·legi de Notaris de Barcelona, que des de fa més de cent trenta anys aplega tots els notaris de Catalunya, ha estat un reflex clar de la inquietud col·lectiva del notariat que el conforma i, des dels seus orígens moderns, ha propiciat, d'una banda, la conservació dels protocols històrics amb l'organització de l'arxiu i, de l'altra, la comunicació entre els notaris i entre aquests i la resta de la comunitat jurídica catalana, amb la publicació d'un butlletí d'informació que ha anat conservant el nom, tan decimonònic i ara ja entranyable, de *La Notaria*.

A partir de 1943, *La Notaria* va incloure una secció de treballs d'història basats en la documentació notarial per tal de fer evident que els protocols eren una font documental imprescindible per a l'estudi de la història social, artística, jurídica, econòmica, familiar o social del país. El 25 de juny de 1948, la Junta Directiva del Col·legi, a proposta de Raimon Noguera i de Guzman, va acordar continuar la publicació d'aquests estudis separatament de *La Notaria*. Així va néixer la revista o miscel·lània *Estudios Históricos y Documentos de los Archivos de Protocolos*, els primers volums de la qual van aparèixer els anys 1948, 1950 i 1955 impulsats personalment per Raimon Noguera, que també havia impulsat, des de 1935, la reorganització, catalogació i inventari dels fons de l'Arxiu Històric de Protocols.

Després de gairebé vint anys d'interrupció, la miscel·lània va tornar a

publicar-se el 1974, amb estudis en honor de Raimon Noguera, i els anys 1977 a 1984, els tres primers en honor de Josep M. Madurell, ininterrompudament. La primavera de 1995, coincidint amb l'acabament de les obres d'ampliació de les instal·lacions de l'Arxiu Històric de Protocols de Barcelona realitzades pel Col·legi i amb l'inici d'una nova etapa de la revista *La Notaria*, que s'ha fet més ambiciosa i ha millorat la seva presentació, la Fundació Noguera i el Col·legi de Notaris arribaren a l'acord de reprendre la publicació de la revista *Estudis Històrics* sota el patrocini íntegre de la Fundació i a l'empara del Col·legi. D'aquesta manera, la Fundació no feia altra cosa que continuar l'obra de Raimon Noguera, primer impulsor de la revista, i, el Col·legi, seguir la seva tradicional política d'atansament i de servei a la societat catalana, en concret, a la comunitat científica del país a la qual s'ofereixen els protocols de l'arxiu per a la investigació i la revista per a la publicació.

Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols es tornarà a publicar a raó d'un número anual, que apareixerà cada quart trimestre; i és voluntat de les dues institucions que la mantenen que sigui una via de publicació i difusió dels treballs sobre història artística, jurídica, institucional, econòmica, cultural o social que es realitzin principalment amb la documentació conservada als arxius de protocols de qualsevol lloc de Catalunya, d'Espanya o de l'estranger, i que serveixi igualment per publicar i difondre treballs sobre història del dret, d'institucions jurídic-privades o del notariat. Hi ha especial interès que el seu contingut no sigui exclusivament per a medievalistes, sinó que la història del segle XIX (inclosa la de les institucions) hi tingui un pes ben important.

És cert que la situació actual, pel que fa a la facilitat de publicació de treballs, és molt diferent de la de 1948, i fins i tot de la de 1977, atès que les institucions públiques i privades, entre aquestes darreres la mateixa Fundació Noguera, ofereixen moltes més possibilitats d'edició que les de vint anys enrera. Però també és cert que *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols* pot seguir essent útil a la comunitat científica i jurídica i al notariat com a incentiu per a la investigació i com a via de difusió. La qualitat dels treballs que es publiquen en aquest primer volum de la represa, el volum 13 que tenim ara a les mans, i la rapidesa amb què ha estat possible tirar-lo endavant, ho acredita.

Com a director d'aquesta publicació vull agrair la confiança de la Fundació Noguera i del Col·legi de Notaris, els suggeriments i el suport de tots els membres del Consell de Redacció, i l'entrega i la dedicació del seu coordinador, el doctor Laureà Pagarolas.

ACF-1 (1230-1233)

EL PRIMER VOLUM DE L'ARXIU DE LA CÚRIA FUMADA DE VIC

○ RAFAEL GINEBRA I MOLINS
ARXIU EPISCOPAL DE VIC

En els darrers anys s'han publicat diversos estudis sobre els primers llibres notariais conservats als arxius catalans, però faltava abordar l'estudi sistemàtic del volum que, fins fa ben pocs anys, era tingut com el primer exemple conservat de llibre notarial català i que, si bé ara ha perdut aquesta primacia i ha estat superat en antiguitat, segueix essent un volum singular, potser el més especial dels primers volums notariais catalans. Ens referim al primer volum de l'Arxiu de la Cúria Fumada de Vic. L'objectiu d'aquest estudi, doncs, és presentar de forma sistemàtica els aspectes més rellevants d'aquest volum, que pot aportar, i aporta, informació imprescindible per anar coneixent amb més precisió tant la naturalesa, la metodologia i la funció dels primers llibres notariais catalans com, en general, el procés de consolidació, al primer terç del segle XIII, de la institució notarial a Catalunya.¹

A la segona meitat del segle XII té lloc a Catalunya la penetració progressiva del dret que més endavant es denominarà *Dret Comú*. Sota la influència d'aquest nou dret, a la fi del segle XII i a principi del segle XIII el notariat se sistematitzarà, també a Catalunya, seguint en l'essencial el model emanat de Bolònia, gresol originari del nou Dret.²

1. Aquest article és una síntesi de la Memòria de Llicenciatura llegida el setembre de 1994 al Departament d'Història Medieval, Paleografia i Diplomàtica de la Facultat de Geografia i Història de la Universitat de Barcelona, amb el títol: *ACF-1 (1230-1233). Estudi formal i transcripció del primer volum de l'Arxiu de la Cúria Fumada de Vic*. L'estudi del contingut dels documents que proporciona el volum és l'objecte de la Tesi Doctoral que estem elaborant sota la direcció del Dr. Manuel Riu i Riu. La realització d'aquest treball ha estat possible gràcies a una Beca Pre-doctoral de Formació d'Investigadors, del Comissionat per a Universitats i Recerca de la Generalitat de Catalunya.

2. Honori GARCIA, «Notas para unos prolegómenos a la historia del notariado español», *Estudios Históricos y Documentos de los Archivos de Protocolos* (Barcelona), II (1950), p. 121-149. Francesc CARRERAS CANDI, «Desenrotllament de la institució Notarial a Catalunya en lo segle XIII», a *Miscelanea històrica catalana*, sèrie II, Barcelona, 1906, p. 323-360. Josep Maria PONS I GURI, «Llibres notariais catalans», *Rvbrica* (Barcelona), IV (1990), p. 97-110.

La sistematització del notariat suposarà la fita final en l'evolució des del document privat escrit per una persona qualsevol amb capacitat d'escriure, a l'*instrumentum publicum*, dotat de validesa pública «oficial», redactat per un escrivà investit de *fe pública* atorgada per una autoritat o poder amb facultat per a fer-ho.³ Suposarà també la professionalització exclusivista de tot allò relacionat amb la redacció de documents públics, amb l'enregistrament i la documentació pública d'actes i de contractes.

Un dels resultats d'aquesta sistematització i institucionalització del notariat, el més vinculat amb el treball que ens disposem a presentar, serà l'aparició de volums en què queden *de facto* recopilats els actes i els contractes autoritzats pels notaris, actes dels quals fins aleshores només en quedava constància als *instrumenta* en pergami lliurats a les parts interessades.

Les sèries de llibres notarials comencen, a Catalunya, al primer terç del segle XIII. D'aquestes sèries, pel que fa a Catalunya, se'n conserven, del segle XIII, diverses, bé que amb grans diferències quant a continuïtat o fragmentarietat, dimensió, estat, etc. L'exemple conegut més antic de manual notarial català conservat, fins ara, són 24 folis pertanyents a l'Arxiu de la Seu de Manresa. Els folis no presenten continuïtat, estan en mal estat i contenen documents des del 4 d'octubre de 1222 fins al 1225 com a data constatable.⁴ El segueix en antiguitat el manual de la parròquia d'Alcover, conservat a l'Arxiu Arxidiocesà de Tarragona, del 1228-29;⁵ a continuació hi ha el primer manual de la parròquia de Siurana, també a l'Arxiu Arxidiocesà de Tarragona, que comença l'any 1229. El quart volum notarial en antiguitat és ja l'ACF-1, el primer manual de l'Arxiu de la Cúria Fumada de Vic, objecte d'aquest treball, que va del 1230 al 1233, al qual seguiria, com a cinquè volum notarial català en antiguitat, no el primer volum de la sèrie notarial de Terrassa, contràriament al que s'ha vingut publicant,⁶ sinó el segon volum de l'Arxiu de la Cúria Fumada de Vic, ACF-2, que va del 1234 al 1239. En sisè lloc vindria, ara sí, l'inici de la

3. PONS I GURI, *op. cit.*, p. 97.

4. Josep Maria PONS I GURI, «De l'escrivent al notari i de la "charta" a l'instrument. Recepció dels usos notarials Itàlics a Catalunya», *Lligall* (Barcelona), 7 (1993), p. 32.

5. Publicat per la secció de Paleografia i Diplomàtica del Departament d'Història Medieval, Paleografia i Diplomàtica de la Universitat de Barcelona, a *Rvbrica* (Barcelona: Universitat de Barcelona), III (1989), p. 162-294.

6. Cf. Josep Maria PONS I GURI, «De l'escrivent al notari...», *op. cit.*, p. 33, i també la introducció de la citada edició del manual d'Alcover, a *Rvbrica*, III.

sèrie notarial de Terrassa amb el volum de Bertran acòlit.⁷ El 1238 s'inicia la sèrie notarial conservada de la Guàrdia dels Prats.⁸

El primer manual de la sèrie vigatana, que durant molt de temps va ser considerat el primer volum notarial català,⁹ bé que actualment és el quart en antiguitat, cal considerar-lo, en relació amb els tres que el precedeixen, com s'anirà veient, com una cosa a part. El d'Alcover i el de Siurana són manuals parroquials, mentre que l'escrivania vigatana és episcopal. El d'Alcover consta de 19 fulls de 195x154 mil·límetres;¹⁰ el de Manresa, 24 folis en paper mal conservat...¹¹ mentre que ACF-1 és un volum relligat de 206 folis de 315x230 mil·límetres, en un estat més que acceptable. A més, ACF-1 esdevé també únic per tal com encapçala una sèrie virtualment contínua de 37 manuals (volums enquadernats) del segle XIII, prescindint dels llibres de capítols i de testaments, que constitueixen sèries a part.

L'origen de la notaria vigatana,¹² amb l'establiment de les primeres persones encarregades de la redacció de documents, cal vincular-lo a l'existència i al funcionament del *Scriptorium* de la Catedral, on, des de la restauració del bisbat al segle IX, s'elaboraven els llibres necessaris per al culte de la Seu. De la producció d'aquesta incipient escrivania es conserven més de 630 documents entre els segles IX i X amb 30 notaris, 1.060 documents del segle XI deguts a 29 notaris i 1.120 documents del XII amb 26 notaris.¹³ En aquestes èpoques d'escrivanies encara a mig camí en el llarg

7. Pere PUIG I USTRELL, *Capbreu primer de Bertran acòlit, notari de Terrassa, 1237-1242*, Barcelona: Fundació Noguera, 1992 (Col·lecció *Acta Notariorum Cataloniae*, núm. 2), 2 volums.

8. *Vid.* a l'article citat de PONS I GURI, «De l'escrivent al notari...», la referència de les restants sèries notariales amb llibres del segle XIII.

9. Cf. Francesc CARRERAS CANDI, *op. cit.*, p. 333. Josep Maria PONS I GURI, «Característiques paleogràfiques dels llibres notariales catalans fins el 1351», a *VII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*, Barcelona, 1962. Tots els anteriors, d'altra banda molt més fragmentaris, s'han anat identificant posteriorment.

10. Cf. DD. AA., «Manual d'Alcover», *Rvbrica* (Barcelona), III (1989), p. 162.

11. Cf. Josep Maria PONS I GURI, «De l'escrivent al notari...», *op. cit.*, p. 31.

12. Per bé que els documents relatius a la història de lescrivanies vigatanes, en la seva significació i singularitat, han estat emprats en tots els treballs sobre història del notariat català, les principals síntesis dedicades específicament al notariat de Vic són: Honorio GARCIA, «El notariado en Vich durante la Edad Media», *La Notaria*, Barcelona, 1947, separata de 48 pàgs., i la introducció al llibre Lluïsa CASES I LOSCOS i Imma OLLICH I CASTANYER, *Catàleg dels Arxius Notariales de Vic*, Barcelona: Fundació Noguera, 1986.

13. Ens basem en les xifres aportades per Eduard JUNYENT I SUBIRÀ, «Le scriptorium de la Cathédrale de Vich», *Les cahiers de Sant-Michel de Cuxa* (Cuixà), V (1974), p. 65-69, que

procés d'institucionalització i sistematització, la denominació com a «notari» no és l'única, sinó que per al mateix ofici s'empren indistintament altres mots, com *scriba*, *scriptor*, etc., sense que hi hagi cap diferència de sentit entre aquests termes.¹⁴ Així, el Ramon de Lió a qui es fa el primer establiment conegut que tenim de les escrivanies, és qualificat de *scriptor*.¹⁵

Precisament aquest establiment ha estat considerat un precedent de l'aparició del notariat a Vic. Concretament es tracta del nomenament fet el 20 de maig de 1155¹⁶ pel bisbe Pere de Redorta (1147-1185) i les dignitats de la Canònica a l'esmentat Ramon de Lió per fer els documents de la vila i la parròquia de Vic, excepte els testaments i *in breviamentis*.¹⁷

El successor de Ramon de Lió com a responsable de l'escrivania vigatana serà Andreu s'Almúnia: el 8 d'agost de 1194, el bisbe Ramon de Castellterçol, amb consentiment del Capítol, estableix a l'esmentat Andreu s'Almúnia, per a tota la seva vida, la confecció dels documents de la vila i la parròquia de Vic, exceptuant-ne, de nou, els testaments i *in breviamentis*.¹⁸ Precisament aquest Andreu s'Almúnia és l'«*Andree, sacerdotis, publici ville Vici scriptoris*» que signa amb mà trèmola, el 18 de gener de 1231, el document 357 del volum objecte del nostre estudi, que constitueix, en tot el manual, l'única referència a cap escrivà. S'Almúnia regiria l'escrivania fins als primers anys de la quarta dècada del segle XIII, concretament creiem que degué morir a mitjan 1234, i fou succeït pel canonge Pere d'Eres com a màxim a principi de la tardor de 1234.¹⁹ Aquest adoptarà ja la

tanmateix cal incrementar amb nous documents identificats amb posterioritat a la publicació de l'article. Dels segles IX i X, el Diplomatar de la Catedral de Vic recull 651 documents, la majoria dels quals generats per les escrivanies vigatanes. (Cf. Eduard JUNYENT I SUBIRÀ, *Diplomatar de la Catedral de Vic. Segles IX-X*, Vic: Patronat d'Estudis Osonencs, 1978.)

14. Cf. CARRERAS CANDI, *op. cit.*, p. 325, i PONS I GURI, «Llibres notariais catalans» *op. cit.*, p. 98-99.

15. Cf. Honori GARCIA, *El notariado en Vic...*, *op. cit.*

16. Erròniament 1135 a PONS GURI, *De l'escrivent al notari...*, *op. cit.*, p. 31, per presumible error d'impremta.

17. A.C.V., cal. 6, 2.341. Eduard JUNYENT I SUBIRÀ, *Jurisdiccions i Privilegis de la Ciutat de Vich*, Vic: Patronat d'Estudis Osonencs, 1969, doc. 35. Honori GARCIA, «El notariado en Vich...», *op. cit.*, p. 8.

18. A.C.V., cal. 6, Episcopologi I, núm. 55. Eduard JUNYENT I SUBIRÀ, *Jurisdiccions i privilegis...* *op. cit.*, núm. 46. Honori GARCIA, «El Notariado en Vich...», *op. cit.*, p. 9-17 i apèndix I.

19. L'últim document del calaix 7 de l'Arxiu Capitular de Vic signat per ell és el 109, de V calendes de novembre de 1233, 27 d'octubre de 1233. El document 111, de III nones

denominació de «*notarius publicus*», i regirà la notaria de la seu osonenca fins al 1277 o 1278, en què morí. El gener d'aquest darrer any fou substituït a l'escrivania pel també canonge Berenguer de Bellví.²⁰

Així doncs, en el període en què regeix l'escrivania Andreu s'Almúnia s'inicia la sèrie de manuals notarials, o és almenys a aquest període, als darrers anys de la seva regència, que correspon el primer manual conservat, ACF-1.

Institucionalment, l'escrivania de Vic, al primer terç del XIII, segueix essent episcopal com des del seu origen, i els escrivans o notaris ho són per autoritat i nomenament episcopals. L'escrivania serà episcopal fins que el 1330 el bisbe Galceran Sacosta la incorporarà al Capítol de la Catedral, passant els notaris a ser tècnicament assalariats del Capítol.²¹

A Vic, el dret de nomenament de notaris romandrà exclusivament en mans eclesiàstiques fins ben entrat el segle XIV. El 1315, el pas de la jurisdicció de la Partida Jussana de la ciutat de Vic a mans del rei per permuta amb el bisbe, per a intentar resoldre els problemes generats per la conflictitat amb els Montcada com a senyors de la Partida Sobirana, serà la falca que obrirà la possibilitat que s'instal·lin a Vic notaris de nomenament reial, encarregats en principi exclusivament d'autenticar els actes i les actuacions dels oficials reials nomenats per al govern de la part reial de la ciutat, ja que en la permuta el bisbe es reserva explícitament, entre d'altres coses, l'escrivania pública.

de febrer de 1234 (3 de febrer de 1234, ja que el còmput de l'escrivania vigatana és l'any de la Nativitat), i el document 115, de III nones de maig de 1234 (5 de maig de 1234), són signats per «*Raimundus, sacerdos, vicensis claviger, tenens locum publici ville Vici scriptoris*»; el fet que encara usi el terme de «*ville Vici scriptoris*» fa pensar que és lloctinent d'Andreu s'Almúnia, no del seu successor Pere d'Eres, que des de l'inici s'intitula notari. Pot ser que actués perquè Andreu s'Almúnia estava malalt. El primer document del calaix 7 en què signa Pere d'Eres com a «*Vicensis canonici et publici ville Vici notarii*» és el document 114, d'idus d'octubre (15 d'octubre) de 1234. Honori Garcia, dona el 1235 com a data en què es perd notícia d'Andreu s'Almúnia (*El notariado...*, *op. cit.*, p. 17). Sembla clar, però, que Almúnia és almenys explícitament viu a la fi del 33, i no sabem per què Garcia dona la data de 1235. Lluïsa CASES i LOSCOS i Imma OLLICH i CASTANYER (*op. cit.*, p. 9) donen com a dates de Pere d'Eres 1234-1278.

20. El 1278 féu llegat dels seus llibres al capítol (Cf. Eduard JUNYENT i SUBIRÀ, «Le scriptorium de la Cathédrale de Vich», *op. cit.*, p. 67), i el 21 de gener de 1278 és nomenat notari Berenguer de Bellví (Cf. Honori GARCIA, «El Notariado en Vich...», *op. cit.*, p. 19).

21. Cf. Honori GARCIA, «El Notariado en Vich...», *op. cit.*, p. 24.

Sobre el funcionament o l'organització de la notaria o escrivania al segle XIII, segons les referències i notícies que donen els mateixos documents, el notari constituïa el cap o director de l'escrivania, el que signava i a qui s'havia atorgat la potestat d'autoritzar els documents; a les seves ordres treballava un equip d'escrivans, que portaven a terme habitualment la redacció dels documents i que podien també autoritzar i signar escriptures, bé que no per autoritat pròpia, sinó per delegació o com a representants del notari que regia l'escrivania. Per sota d'aquest grup, hi havia els simples escriptors, sense facultat de signar ni d'autoritzar documents, que es dedicaven a la redacció material del document a les ordres dels escrivans. Per regla general, segons sembla, els escrivans eren els que portaven habitualment el pes del funcionament de l'escrivania, en tots els passos de l'elaboració del document, i eren probablement els que tenien els majors coneixements jurídics i legals, més que no pas el notari, que potser es limitava a autoritzar amb la seva signatura els documents que sortien de l'escrivania.²²

Dins de tot aquest marc es genera el primer manual de l'Escrivania Pública Eclesiàstica de Vic, la Cúria Fumada.

1. Descripció física

Les dimensions del volum són de 245 mm d'amplada, 315 mm d'alçada i 57 mm de gruix. Està enquadernat en pergamí, concretament amb una coberta formada per dos trossos de pergamí cosits. Són fragments de dos pergamins de mitjan segle XV. Al lloc hi ha com a reforç un pergamí del XIV, i entre la coberta i aquest fragment de pergamí, reforçant també el lloc, hi ha quatre exemplars junts i plegats per la meitat d'un edicte imprès de la fi del segle XVII. El més gran dels dos fragments de pergamí que componen la coberta havia format part ja anteriorment d'una altra enquadernació, d'un volum que en un principi hauria tingut quatre plecs, concretament un llibre comú de Gabriel Estanyol, notari episcopal de Vic, de 1441.

Pel que fa a inscripcions o anotacions, a la coberta hi ha, per una banda, a l'angle superior dret, la signatura actual del volum: «ACF-1. Anònim, 1230-1233». Al lloc, a la part superior, hi ha una M grossa, de

22. Cf. Francesc CARRERAS CANDI, *op. cit.*, p. 331-333. Honori GARCIA, «El notariado...», *op. cit.*, p. 16-18. Lluïsa CASES i LOSCOS i Imma OLLICH i CASTANYER, *op. cit.*, p. 9.

«manual», de 60x35 mm, amb tots els traços ornamentalment cargolats. A la part central, «1230. ac | 1233», amb la mateixa tinta i lletra que la M superior, i «-1-», de mà posterior. Tota la resta d'anotacions i inscripcions corresponen a l'enquadernació de què formà part prèviament el pergamí. Al vers de coberta, hi ha adherida una tarja de Carreras Candi, on hi ha imprès «Francisco Carreras y Candi, Ronda de San Pedro 60 y 62 pral.», i, escrit amb ploma, «Examinat lo present volum. Agost de 1897».

A l'interior, el primer quadern està enquadrnat amb un bifoli de paper d'època moderna. La resta de quaderns, no.

En total hi ha 206 folis. No hi ha numeració antiga dels folis, però sí una numeració feta a tinta en època recent, concretament entre el 1961 i el 1971.²³ Aquesta foliació va de l'1 al 201, però salta tanmateix cinc folis, que hem numerat a llapis respectivament amb els números 66bis, 90bis, 109bis, 190bis i 197bis.

La composició dels quaderns i la disposició dels folis és la següent: 1: quatre bifolis i un foli central; 2: cinc bifolis i dos folis intercalats; 3: quatre bifolis; 4: cinc bifolis; 5: quatre bifolis i un foli intercalat; 6: tres bifolis i un foli central; 7: quatre bifolis amb dos folis extrems i un altre de central; 8: sis bifolis; 9: un bifoli; 10: sis bifolis; 11: cinc bifolis; 12: cinc bifolis; 13: dos bifolis i tres folis solts centrals; 14: tres folis solts; 15: sis bifolis; 16: quatre bifolis; 17: vuit bifolis; 18: vuit bifolis; 19: vuit bifolis; 20: vuit bifolis.

La relativa irregularitat dels primers quaderns dóna pas a una clara homogeneïtat en els quatre darrers, que constitueixen els darrers 64 folis.

Pel que fa a les mides dels folis, negligint els valors dels folis anormalment deteriorats, tendeixen a variar progressivament, dins de límits estrets, al llarg del volum, amb menys alçada els primers folis i una mica més grans com més s'avança, oscil·lant de 291 mm fins a 316 mm. És impossible precisar les mides originals del paper, perquè a tots els falta, per desgast, almenys una part del marge superior.

Sobre el desgast dels folis del volum cal dir que és perceptible a totes les vores externes de tots els folis. La vora més afectada sembla ser la supe-

23. Pot semblar capriciosa aquesta datació de la foliació, però així ho suggereix el fet que, en l'article d'Arcadi GARCIA, «Contractes comercials vigatans de principis del segle XIII», *Ausa*, volum IV (1961-63), se citen i es transcriuen documents del volum sense citar-ne la foliació, mentre que a l'article del mateix autor «Els Espanyol, una família burgesa vigatana del segle XIII», *Ausa*, volum VI (1968-71), s'utilitza ja la foliació com a referència del primer document de l'apèndix, pertanyent al volum que estudiem.

rior, mentre que la vora inferior sembla ser la més ben conservada. Les cantonades, no cal dir-ho, estan en tots els folis arrodonides, però, en general, es produeix poca pèrdua de text.

Sobre el procés de deteriorament tenim una dada casual, curiosa i bastant insòlita obtinguda a partir de les notícies de Carreras Candi amb motiu de la revisió que, com hem vist per la tarja adherida a la coberta, va fer del volum el 1897. Efectivament, en les seves *Notes dotzecenstistes d'Ausona* cita un fragment d'un document que ara ha desaparegut del tot:²⁴ des del 1897, en què Carreras Candi el consultà, malgrat l'escassa manipulació de què ha estat objecte el volum al llarg d'aquest temps, ha desaparegut materialment el paper on estava escrit «*Dalmatii vicensis Archidiaconi tenenti*» i que constituïa el final de la primera línia del vers del foli 175. En superfície, significaria aproximadament un rectangle de 70x10 mm. No deixa de ser una constatació sorprenent. El procés s'hauria donat per l'esfilagarsament o despreniment espontani de les fibres que constitueixen el paper.

El paper és rústic, de textura entre el cartró i el teixit. Sobre el paper, poc més podem dir, a falta d'anàlisis científiques, que el que ja va dir el mateix Carreras Candi: «*Lo paper de que està format lo Manual del 1230 del arxiu vigatà, resulta fabricat ab una pasta grollera y compacta, acostant-se al gruix del pergamí y tenint la consistencia d'un cartró de immellorable qualitat. Dita pasta conté molts fragments de fils d'uns colors blau y rosa molt vius, y fins a vegades se noten entre la pasta, petitíssimes porcions de texits.*»²⁵

Pel que fa a l'escriptura, no té gaire sentit parlar de caixa d'escriptura en els manuals del XIII, ja que la caixa és virtualment tot el foli. Els mar-

24. Francesc CARRERAS CANDI, «Notes dotzecenstistes d'Ausona», a *Miscelanea històrica Catalana*, sèrie II, Barcelona, 1906, p. 361-463. Concretament cita, a la nota 652, un fragment d'un document del VII dels idus de juliol de 1233, en què diria «*Dalmatii vicensis Archidiaconi tenenti in omnibus locum episcopi vicensis ecclesia vacante*». Aquest document no pot ser sinó el que encapçala la pàgina 175v, que en la nostra transcripció adopta, per tant, la signatura 175v-1 i el número correlatiu 2.897. Al document, del VII dels idus de juliol, es perd tot el darrer terç de la primera línia, i també el final de la segona. L'inici del document és: «*VII idus julii. [Petrus] de Rivo Bruient, clericus Sancti Andree de Pruit, assensu et voluntate [J] in omnibus locum episcopi, Vicensis Ecclesia vacante, vendo tibi (...)*». No hi ha cap dubte que es tracta del mateix document.

25. Francesc CARRERAS CANDI, *La institució notarial a Catalunya en lo segle XIII*, a *Miscelanea històrica Catalana*, sèrie II, Barcelona, 1906, p. 323, 334 i 360. La descripció l'aprofiten també Imma Ollich i Lluïsa Cases a la introducció del *Catàleg dels arxius notarians de Vic*, Barcelona, Fundació Noguera, 1986, p. 27.

ges esquerre i inferior, quan n'hi ha, no solen superar els 10 o 12 mil·límetres. El marge dret tendeix a ser menor, també quan n'hi ha, i en tot cas és més irregular que l'oposat, determinat per la llargada de la darrera paraula de la línia.²⁶ El marge superior és impossible d'especificar ja que, com hem dit, no hi ha cap foli que es mostri sensiblement íntegre per aquesta banda.

La tinta utilitzada és tinta marró o marró-negrosa, amb bastant varietat de tonalitats. Només en un cas hi ha una tinta de color diferent, i és en una nota entre el document 152-9 i el següent. La nota diu concretament *Ave Virgo virginum* i està escrita en tinta blava.

La lletra és una minúscula ben traçada però en transició cap a formes cursives. La tendència a la cursivitat hi és només de forma incipient, i creiem que la lletra es pot considerar una minúscula bastant ben traçada. De fet, defugint classificacions tòpiques, és la lletra típica dels manuals notariais catalans d'aquesta època, diferent també, tant en traç com en grau d'abreviació, etc., de la lletra documental. Pròpiament, aquests manuals són els que defineixen aquesta mena de lletra, per tal com, per la funció amb què ha estat escrita –d'ús intern de l'escrivania– i per la superfície escriptòria emprada, presenta característiques que difícilment es poden trobar en un altre lloc.

El text està profusament abreviat, i s'obvien sovint els senyals d'abreviatura i, quasi sempre, les etceteracions.

La llengua emprada en el volum, la llengua en què estan escrits els documents, és, no cal dir-ho, el llatí. Tanmateix, hi ha quatre documents escrits totalment o parcialment en català.²⁷

26. Per bé que, quan encabir-hi la paraula és impossible, es talla i continua a la línia següent, sense indicació.

27. Document 57v-6 (núm. 834), de 19 de juliol de 1231: «*Vidal de Erms dec als de Taradel I par de capons. Testes: Petrus de Mansa, Berengarius de Sole*» (els noms dels testimonis de fet consten només amb les inicials i els desenvolupem en llatí per uniformitat). Document 74v-6 (núm. 1.136), de 30 de novembre de 1231: «*Geraldus de Castelione sol vos Guilelm de Colonge per lo bescomte de Bas que vos puscats peiorar C solidos an Arnau Ferrer o a la sua batlia –Guilelm– eio covent vassen a fer guarentia del vescomte e de tot hom. T<estimonis>. Bernat de Basso, Bernat Cortes, Thomas Espaiol, Bernat de Colonge, Guilelm Dengelats*». Document 75-2 (núm. 1.143) d'1 de desembre de 1231: «*Maria de Baldrons recognosco et fateor tibi Raimundo –Mata fratre meo– quod sum bene paccata de tota ledesma et hereditate –et fraresche– et de tota res la qual a mi esdevenia per ved de pare et de mare. Testes: Bernardus de Boscho et Boxo de Sancto Ypolito et Petrus de Deu. Et pro hoc accipio a te XXX solidos monete de duplo*». Document 80v-4 (núm. 1.238) de 28 de gener de 1232: «*Guilelmus de Vilagra<na>ta recipio te Ferrarium de Parietibus Altis sots la mia garda et defensore*».

Pel que fa a les mans que intervenen en el manual, es fa difícil fer-ne una relació detallada. És bastant gran la variació en l'aparença de la lletra dels diferents documents, sigui en l'angulositat de la lletra, el gruix del traç, la forma de lletres concretes, les proporcions, el pes, la tendència a la cursivitat o l'estil dels trets d'abreviatura, però sovint es fa difícil determinar si és realment una mà diferent o si és tan sols un instrument escriptori diferent o una tinta diferent el que marca les diferències.

2. Cronologia

Al llarg de tot el primer volum de l'Arxiu de la Cúria Fumada hi ha 422 dates totalment o parcialment llegibles. És del tot probable, per no dir segur, que hi hagués altres dates a la part superior d'altres folis, desaparegudes pel desgast del paper sense deixar cap rastre. En tot cas, però, creiem que les dates conservades són prou nombroses.

En aquestes dates, per bé que hi ha anomalies puntuals, en general es manté l'ordre cronològic. Hi ha expressat l'any en vint-i-dos casos, onze dels quals corresponen al capdamunt de pàgina que inicia quadern. Hi ha sis quaderns en què no hi ha expressió de l'any, però la perfecta continuïtat de les dates mensuals permet establir-ne la continuïtat cronològica de manera fiable. Els quaderns, doncs, semblen estar ordenats correctament.

Hi ha, tanmateix, uns quants aspectes de les datacions que cal comentar. De cara a la transcripció del volum, hem adoptat com a criteri, davant la necessitat de fixar-ne un, considerar com a data de cada document la darrera data explícita, tenint en compte que la data encapçala els documents elaborats el dia corresponent. Hi ha casos i elements, però, que permeten dubtar de la rigurositat del sistema d'indicar la data en el volum.

Un d'aquests fets és que en nombrosos casos la data queda expressada a meitat del document. Efectivament, abunden els casos en què comença el document en una pàgina i continua a la següent, i en canviar la pàgina, abans de continuar el document, al capdamunt hi ha una nova data. El fet és de mal interpretar, no queda clar el sentit ni l'explicació «organitzativa» d'expressar una data a meitat d'un document. Una explicació seria que la data no fos data de document sinó data de treball, data d'escriptura al manual, cosa que faria possible encapçalar amb una data la tasca d'un dia concret, prescindint de si es continuava un document prèviament iniciat o no; la data del manual, doncs, no pretendria ser la data del document. Així ho podrien fer pensar alguns casos en què hem trobat el document original

que es correspon amb l'anotació del manual i la data és diferent.²⁸ Ultra això, hi ha casos extrems que semblen depassar la possibilitat de qualsevol explicació lògica: hi ha dos casos en què al capdamunt de la pàgina hi consta data explícita, després continua el document iniciat a la pàgina anterior i, en finalitzar el document, hi ha una nova data que encapçala el document següent. Quin sentit té i a què correspon la data que encapçala la pàgina? La qüestió esdevé encara més estranya pel fet que les dates ni tan sols guarden una relació coherent.²⁹

Altres vegades, les datacions es presenten en lletra i en disposicions que fan pensar que han estat afegides, amb el dubte consegüent de saber si afecten només el document immediat o els que segueixen fins a nova data. Un cas semblant és el de les dates que no guarden l'ordre cronològic, que de nou fan dubtar si es refereixen únicament al document immediat o a tots els següents fins a la nova data.³⁰

Un altre aspecte que fa dubtar del rigor o del criteri utilitzat a l'hora

28. Seria el cas, per exemple, del document 889 (62-4), amb data d'11 d'agost de 1231, l'original del qual és el document 99 del calaix 7 de l'Arxiu Capitular de Vic (ACV), document datat a 15 calendes de setembre de 1231, és a dir, el 18 d'agost. El mateix cas es donaria en el document 2.626 (157-11), amb data de 20 d'abril de 1233, que es correspon amb l'original amb número 108 del calaix 7 de l'ACV, datat a 8 de les calendes de maig de 1233, és a dir, el 24 d'abril. En altres casos, cal dir que la data que hem donat a través del manual sí que es correspon amb l'original. És el cas, per exemple, del document 1.096 (72v-4), datat el 17 de novembre de 1231, i que es correspon, amb petites modificacions, amb el document 100 del calaix 7 de l'ACV, datat a 15 calendes de desembre de 1231, és a dir, efectivament el 17 de novembre.

29. En un dels casos –document 1.911 (116-1)–, la data que encapçala la pàgina és *III idus augusti*, continua el document anterior, i la data que hi ha abans del document següent és *III idus augusti*, data, no cal dir-ho, anterior. A l'altre cas –document 2.242 (135-1)–, encapçala la pàgina la completa data de *X kalendas januarii anno Domini MCCXXX secundo*, que segueix l'ordre general de les dates del context; a continuació segueix el document 134v-11 de la pàgina anterior, i en acabar hi consta la data *XV kalendas marcii*, que no segueix l'ordre cronològic, ja que les dates següents tornen a ser de desembre. Un altre cas també semblant, que ni tan sols és a canvi de pàgina, és el del document 161v-1, que per ser el primer de la pàgina té data al capdamunt, però que en té una altra a mig document, en una interlínia, separades, a més, per 16 dies.

30. És el cas de les datacions dels documents 1v-5, 11-6, 46v-6 (en aquest cas, la data no guarda cap ordre, ja que passa del 23 de maig de 1231 escrit al capdamunt de la pàgina, al 20 d'abril de 1232, i segueix a la pàgina següent amb dates de maig del 31), 91v-6 (que també trenca per uns quants dies l'ordre cronològic), 97-12, 101-2 (que de nou suposa un parèntesi en l'ordre cronològic) i 107v-3 (ídem).

d'expressar la data en el manual són els documents successius que per contingut han de ser virtualment simultanis i que consten tanmateix amb data diferent.³¹ Això podria anar en favor de la possibilitat apuntada que les dates no fossin dates de document sinó dates de treball d'escrivà, possibilitat que com hem dit tampoc no explica tots els casos.

Datacions que també ofereixen dubtes seriosos de cara a saber a què corresponen són les que consten a final de document, de vegades fins i tot soles al capdavall de la pàgina.³²

Un penúltim aspecte sobre el qual cal fer esment pel que fa a les datacions és el d'un petit nombre de datacions amb problemes de conversió, dates amb números virtualment impossibles de calendes, nones o idus: *XVIII kalendas aprilis*,³³ *VII nonas julii*,³⁴ *V nonas septembris*,³⁵ *V nonas novembris*.³⁶ Evidentment cap de les dates no és un error flagrant, ja que efectivament hi ha mesos en què hi ha fins a 18 o 19 calendes, i hi ha mesos en què hi ha fins a 6 nones, de manera que només les 7 nones que consten de juliol serien impossibles en qualsevol mes. En tot cas, aquests errors, al capdavall quatre entre 422, semblen petits lapsus en la utilització de taules equivocades.

Especialment interessant és fixar el còmput utilitzat en la cronologia

31. És el cas del document 33-6, un debitori datat el 28 de febrer, quan el document precedent és una època de dot entre les dues mateixes parts datat a l'1 de març. No és impossible, però resulta dubtós. Igualment passa al document 137-1, en què el canvi de data és al mig dels diferents documents relatius a uns mateixos pactes matrimonials. Més problema de coherència interna hi ha en la datació del document 88-2, una definició dels drets de legítima en haver rebut com a tal una peça de terra, datada el 31 de gener de 1232, quan la donació de l'esmentada peça de terra (document 87v-6) és del 4 de febrer. Al document 143v-1 no sembla tenir cap sentit que un esponsalici sigui anterior al document precedent: l'heretament per causa de núpcies.

32. És el cas dels documents 16-8 (al capdavall de pàgina), 24v-2 (al final del document precedent i amb lletra del document precedent), 37v-8 (al capdavall de pàgina) i 62v-7 (al capdavall de la pàgina; en aquest cas, la data està emmarcada per les bandes i per la part inferior amb una línia que sembla indicar que fa referència al mateix document, i així ho contemplem). Un cas equiparable, o a mig camí entre la data escrita a final de document i la data escrita al capdamunt de pàgina a meitat de document, és el cas del document 66-7, en què la data és de fet, en açada, per damunt de l'última línia del document anterior, encara que, en la longitud, és on ja no hi ha text en la darrera línia.

33. Document 35v-8.

34. Document 110-4.

35. Document 120-2. De fet és *VI* rectificat a *V*, però en cap cas el còmput no és correcte.

36. Document 124v-4.

del volum, sobretot perquè els estudis sobre el notariat català han tendit a generalitzar, erròniament, l'ús del còmput per l'Encarnació; només últimament i a contracor s'ha començat a admetre com a raresa l'ús del còmput de la Nativitat, ús que, d'altra banda, era perfectament conegut per tots els que han estudiat el notariat vigatà.³⁷ Fem un petit recull de les dates en què es veu el canvi d'any:

<11-1><161>: VI³⁸ *īdus* *ī novembris anno Domini MCCXXX*
(1230 novembre 8)

<20-1><291>: ³⁹*Kalendas Januarii Anno Domini M CC XXX primo*
(1231 gener 1)

<66bis-1><965>: *III idus septembris anno Domini M CC XXX primo*
(1231 setembre 11)

<80-1><1219>: *VIII kalendas januarii anno domini MCCXXX secundo*
(1231 desembre 25)

37. Josep Maria Pons i Guri només a l'article «De l'escrivent al notari i de la "charta" a l'instrument. Recepció dels usos notariais itàlics a Catalunya», *Lligall* (Barcelona), 7 (1993), p. 29-41, parlant dels 24 fulls de l'Arxiu de la Seu de Manresa, que constitueixen el primer exemple de llibre notarial conservat, constata que estan datats per any de la Nativitat, «*fet que no deixa de cridar l'atenció, car, aleshores, ja feia més de 40 anys que, a Catalunya, estava en ús el còmput florentí de l'Encarnació, que començava el 25 de març*» (p. 32). Encara, més endavant, diu: «*Excepte en el cas del primer, o sia, el de Manresa, que fa les seves datacions segons el còmput de la Nativitat, tots els altres d'aquesta relació segueixen el mètode florentí de l'Encarnació, força usat, aleshores, a Catalunya*» (p. 34). Tanmateix, sobre la història dels arxius notariais vigatans, ja el 1947, Honori Garcia, a *El notariado en Vich durante la Edad Media* (p. 14), diu: «*canvia el calendario, esto es, el número del año, el día de Navidad (6 de las kalendas de enero), y no el 25 de marzo como solía hacerse en las cancellerías reales y en otras partes de la Corona de Aragón*»; i també Imma Ollich i Lluïsa Cases, al *Catàleg dels Arxius Notariais de Vic*, Barcelona: Fundació Noguera, 1986, diuen, molt encertadament: «*En els registres notariais de Vic del segle XIII i primera meitat del XIV l'any s'inicia amb les calendes de gener i no el 25 de març (inici de l'any per l'estil de l'Encarnació del Senyor). Sistema, aquest darrer, emprat, tradicionalment, en altres escriptories de Catalunya, especialment a les de la Cancelleria reial, fet que pot conduir a més d'un error, i més, quan la indicació de la data completa tan sols consta quan canvia l'any*». Malauradament, en ambdues referències correctes hi ha un petit lapsus: Garcia posa com a dia de Nadal el 6 de les calendes de gener, quan el dia de Nadal és el 8 de les calendes de gener, i Ollich i Cases posen el canvi d'any a les calendes de gener, 1 de gener, quan realment és el dia de Nadal, 8 calendes de gener.

38. Segueix *kalendas* ratllat.

39. *Kalendas decembris* ratllat.

<91-1><1420>: *Tercio kalendas marcii, Anno domini MCCXXX secundo* (1232 febrer 27)

<101-1><1622>: *Kalendas⁴⁰ maii anno domini MCCXXX secundo* (1232 maig 1)

<135-1><2242>: *<X kalendas januarii anno domini MCCXXX secundo>⁴¹* (1232 desembre 23)

<135v-1><2251>: *V kalendas januarii, anno Domini MCCXXX tercio* (1232 desembre 28)

<156-1><2598>: *XIII⁴² kalendas maii anno domini MCCXXXIII* (1233 abril 19)

Les dates s'expressen per elles mateixes: no hi ha canvi d'any el 25 de març, sinó que el canvi d'any es fa el 8 de les calendes de gener, el dia de Nadal.

Probablement, això no deixarà de ser una peculiaritat, un particularisme, i, com es diu en les històries del notariat català i com reconeixen els que en concret s'han dedicat al notariat de Vic, els arxius notariais catalans, en general i probablement la majoria, deuen anar pel còmput de l'Encarnació. En qualsevol cas, però, una peculiaritat que afecta les notaries on hi ha el primer exemple conservat de llibre notarial català, el de Manresa, i el més voluminós i íntegre dels primers manuals notariais catalans conservats, és una peculiaritat prou singular com per a aprofundir-hi. És, però, una tasca que depassa l'objectiu d'aquest treball i que deixem per a una altra ocasió. Se'ns acut, amb tot, i no ens resistim a plantejar la hipòtesi, que la peculiaritat de l'ús del còmput de la Nativitat a Vic i a Manresa pot estar relacionada amb la dependència respecte a una mateixa seu episcopal.

Queda finalment, en aquest apartat, establir la cronologia global del volum. La primera data que hi consta, probablement pel mal estat del primer foli, és al document 1v-2, el setè document del volum, i és concretament *II nonas septembris*. Per bé que al primer quadern no hi ha cap referència a l'any, la continuïtat general de les dates del volum i especialment la continuïtat entre el primer i el segon quadern, on hi ha (al document 11-1) la primera referència a l'any, continuïtat de dates que s'acorda amb la continuï-

40. Segueix *maii* ratllat.

41. La data és al capdamunt de la pàgina, abans de continuar el document iniciat en la pàgina precedent.

42. Podria ser també *VIII*.

tat tipològica, física i paleogràfica dels quaderns, permet establir-ne amb prou certesa la data anual, que seria 1230. Així, la primera data del manual seria II nones de setembre de 1230, és a dir, 4 de setembre de 1230.

Sobre la data dels documents anteriors a aquesta primera data, seguint la immediatesa de les primeres dates que hi consten (4 de setembre, 5 de setembre, 6 de setembre, 9 de setembre), considerem que no devien ser gaire anteriors a la primera data explícita i que, per tant, serien dels primers dies del mes de setembre: hi ha la possibilitat que es comencés el quadern l'1 de setembre.

A partir d'aquesta data inicial tenim en principi ordre i continuïtat, però en rigor cal revisar les alteracions d'aquest ordre. Hi ha petites alteracions puntuals que, per bé que de vegades resulten de difícil comprensió o obren dubtes a l'hora de datar anotacions de documents concrets, no afecten sensiblement la seva continuïtat, que creiem que és inqüestionable, bé que la presència d'aquestes alteracions esdevé un element més a l'hora d'analitzar l'entitat i la funció del volum.

Partint d'aquesta continuïtat, amb les seves excepcions, la darrera data que hi consta és al document 200v-5, el 3.290 del volum, al penúltim foli, divuit documents abans del final. La darrera data del volum és *III nonas decembris*, de 1233, és a dir, 3 de desembre de 1233.

El període que abasta, per tant, el primer volum de l'Arxiu de la Cúria Fumada de Vic és, segons les dates extremes segures, del 4 de setembre de 1230 al 3 de desembre de 1233. Tres anys i tres mesos justos.

3. L'abreviació

Atès que no es tracta d'un volum d'ús públic, sinó d'ús per a l'escripció, tot el text està profusament abreviat, no només els mots, sinó també les clàusules. Les més habituals són les abreviatures per suspensió sense signe d'abreviatura, és a dir, les paraules inacabades o tan sols iniciades, sense cap senyal explícit que es tracti d'un mot abreviat i sovint amb més d'un significat segons el context. També són habituals els casos en què es dona només l'inici abreviat per contracció, però sense indicació que hi ha també suspensió sigui en el mateix mot o en la clàusula.

Les diferents variants de les abreviatures més habituals, especialment de les diferents formes de «*vel*», de «*que*», de «*quem*» o de «*quod*», podrien fer pensar que es tracta d'hàbits personals i, per tant, que la utilització d'una o altra forma serviria de criteri per a la determinació de les diferents mans

que intervenen en el volum, però de fet és habitual l'aparició de diferents abreviatures per a un mateix mot en un mateix document de la mateixa mà.⁴³

3.1 Una problemàtica especial: les abreviatures de noms de persona

Per bé que les abreviatures poden tenir habitualment més d'un significat aquest pot venir determinat pel context de la frase, de manera que, malgrat tot, són pocs els casos en què hi pot haver un greu problema d'interpretació. En el cas de les abreviatures de noms de persona, però, el problema és diferent. En aquest cas, una ambivalència pot esdevenir un problema seriós, ja que en el context d'una frase tant val un nom de persona com un altre. En casos de presumpta ambivalència, la lectura no es pot establir a partir del context de la frase, sinó del context històric, a partir d'altres recurrències del mateix personatge en què la interpretació del nom no ofereixi dubte. El problema és quan no hi ha la possibilitat d'identificació clara del mateix personatge a través d'altres documents. Aleshores hi ha el greu risc de desdoblar en dos un sol personatge històric, de confondre en un dos personatges, o, en el millor dels casos, de canviar el nom a un personatge, fets que hem trobat amb certa freqüència en revisar estudis que han utilitzat la documentació del manual que hem transcrit.

Afortunadament, són pocs els casos en què les abreviatures de nom de persona ofereixen dubtes o duplicitat d'interpretació, i per això ens sembla interessant fer un petit repàs als significats, a ACF-1, de les abreviatures de noms de persona: A: *Arnaldus-Arnaldi*; An: *Andrea-Andree* (normalment desenvolupat); Ar: *Arnaldus-Arnaldi*; b: *Berengarius-Berengarii* (aquesta és una de les més destacables, confosa sistemàticament amb l'abreviatura següent, de Bernat, quan la b minúscula sola abreuja, a ACF-1, Berenguer); \bar{b} (b minúscula, amb un traç horitzontal que travessa el traç vertical): *Bernardus-Bernardi* (és important la distinció d'aquestes abreviatures i, probablement, no només devia portar a error els historiadors moderns, ja que en els volums posteriors de la Cúria Fumada tendeixen a desaparèixer en benefici d'altres menys equívocues, com Bg i Bn); b^a, b^e:

43. Així, per exemple, al document 57v-2 hi ha tres *vel* escrits amb «vl» i ratlla d'abreviatura i quatre amb «l» i ratlla d'abreviatura. Al document 58-2, la frase «*in honore quem tu tenes*» està escrita dues vegades amb el *quem* amb la ratlla corba que creua el peu i enllaçada al cap, i un amb la ratlla recta i perpendicular. Hi ha una gran variabilitat en la utilització de les diferents variants de les mateixes abreviatures per part de les mateixes mans.

Berengaria-Berengarie (en general parcialment desenvolupat, es dona el mateix cas, en relació amb *Bernarda*, que per a l'equivalent masculí); \mathfrak{b}^a : *Bernarda-Bernarde* (rarament tan abreuiat); bg: *Berengarius-Berengarii*; \mathfrak{bn} : *Bernardus-Bernardi* (abreuiatura poc freqüent); \mathfrak{br} : *Bernardus-Bernardi*, *Bertrandus-Bertrandi* (abreuiatura molt poc habitual i que trobem amb dos significats diferents: en un cas com a Bernat, i en un altre cas com a Bertran); brg: *Berengarius-Berengarii*; D: *Dalmacius-Dalmacii*; E: *Ermessendis-Ermessendis* (consta només tres vegades a tot el volum); Er: *Ermessendis-Ermessendis*; F: *Ferrarius-Ferrarii* (una de les abreuiatures més habituals i que menys vegades surt desenvolupada); F^a , F^e : *Ferraria-Ferrarie*; G: *Guilelmus-Guilelmi*, *Geraldus-Geraldi*, *Garsendis* (l'abreuiatura més problemàtica, tot i ser una de les més freqüents, ja que queda ben clar el seu ús per a tres significats diferents; però essent el tercer significat accidental, el conflicte és entre els dos primers, i entenem que el significat «normal» de l'abreuiatura és Guillem, i l'ús per a Gerald es donaria en personatges especialment coneguts, i també habituals al volum); G^a : *Guilelma*, *Geraldus* (una altra abreuiatura amb dos significats, aquí la confusió només és possible en els nominatius); J: *Johannes-Johannis* (prou freqüent, no admet dubte quant al significat, i fem constar que segons sembla és utilitzada pocs anys després a Terrassa amb el significat de *Jacobus-Jacobi*);⁴⁴ M^a , M^e : *Maria-Marie*; N: *Natalis-Natalis* (molt poc habitual, consta un sol cop i com a nom d'home, mentre que no és emprada mai en les referències a *Natalis Domini*, en què s'empra la forma sencera o formes abreuiades intermèdies); P: *Petrus-Petri*; R: *Raimundus-Raimundi*; R^a : *Raimunda*; T: *Thomas-Thome*; V: *Vigatanus-Vigatani*, *Vitalis-Vitalis*, *Ugonis-Ugonis* (significat variable, però aquí la qüestió és anecdòtica, ja que són noms poc habituals i tan sols un cop estan reduïts a la inicial).

En general, es pot dir que hi ha un sistema d'abreuiatures correctament fixat, i les úniques excepcions són els intrascendents casos de *br*, G^a i *V* –que resulten negligibles–, i el cas no tan intrascendent i més inexplicable de l'abreuiatura *G*. Havent comprovat la unicitat de significat en les

44. Cf. Pere PUIG I USTRELL, *Capbreu primer de Bertran acòlit, notari de Terrassa, 1237-1242*, Barcelona: Fundació Noguera, 1992 (Col·lecció *Acta Notariorum Cataloniae*, núms. 2 i 3). Concretament a la pàgina 26, parla de la resolució de les abreuiatures dels noms personals. Pel que fa a la abreuiatura que ens ocupa, fa constar que hi ha fluctuació entre les dues lectures, però que *Jacobus* és en general abreuiat per la inicial mentre que *Johannes* sortiria en general parcialment desenvolupat. El cas seria, per tant, just l'invers del nostre, fet prou interessant i suggerent.

altres abreviatures i especialment en les habituals, resulta estrany el caos aparent pel que fa a l'ús de la G.

La manca de fixació absoluta d'aquestes abreviatures determina la impossibilitat d'una interpretació objectiva, segura i clara en alguns dels documents del manual, cosa que sembla indicar que, a l'hora de formar el manual, no hi ha intenció o pretensió que aquest tingui per si mateix un valor «notarial», en el sentit actual de la paraula, com tindran els protocols moderns. El manual serà, en canvi, una eina, un instrument utilitzat en el procés d'elaboració del document públic notarial. Com a tal, com a eina per a l'ús intern de l'escrivania dins un marge de temps relativament curt, inconscientment s'hi poden deixar abreviatures no interpretables objectivament que, tanmateix, no ofereixen cap dubte d'interpretació a qui hagués d'utilitzar el manual en la funció per a la qual havia estat generat, sigui per la rellevància dels personatges o la seva recurrència habitual en la documentació.⁴⁵

4. Els documents. Estudi formal

El total de documents del volum és de 3.308, cosa que dóna una mitjana de 16,058 documents per foli, 8 per pàgina, però la distribució no és homogènia: varia des de pàgines amb 2 documents fins a pàgines amb 21 documents (i parlem de pàgines, no de folis).

Els documents no són simples notes esquemàtiques, sinó que es poden considerar mig desenvolupats, per bé que s'obvien, això sí, clàusules formulàries. No hi ha invocacions, ni, tret de casos aïllats, les fórmules incoatives que sí seran presents al document («*Notum sit cunctis...*»).

L'inici dels documents ve marcat per un calderó que adopta formes bastant variades partint sempre del tret essencial, semblant a una «s» alta. El text dels documents comença directament per les parts actives, i es redacta de forma subjectiva, en primera persona. Els testimonis consten al final del document, sense formar cos a part. En cas d'haver-hi indicació de divisió per ABC, bé que normalment sol ser a final del document, tampoc no és infreqüent que se situï abans dels testimonis, sense solució de continui-

45. No serà, recordem-ho, fins a les Corts de Perpinyà de 1351 que es disposarà que els notaris escriguin en els seus llibres els documents *in extenso*, sense abreviatures o etceteracions, precisament per evitar contingències en la interpretació de les anotacions.

tat entre el text, l'ABC i els testimonis. En casos singulars, es pot donar qualsevol alteració de l'ordre imaginable. Els documents no estan separats per cap línia, sinó escrits un sota l'altre sense solució de continuïtat.⁴⁶

Les anul·lacions es fan sempre ratllant tot el text anul·lat, sigui una paraula, una línia o tot el document; en aquest darrer cas, es ratlla cada una de les línies. Les correccions, freqüents, es reflecteixen, bé rectificant perceptiblement el tros corregit si la correcció afecta només una terminació o un mot, bé ratllant el text anul·lat i indicant el text correcte en un afegit. Els afegits, tant si substitueixen un tros anul·lat com si s'incorporen allargant el text, normalment són supralineats. En alguns casos d'afegit de poca dimensió, especialment si ja hi ha un afegit a la interlínia superior, es poden donar sots-lineats i, en aquest cas, estaran emmarcats per una línia a la banda inferior i una o dues a les laterals per indicar que correspon a la línia superior i no a la inferior. Si l'afegit és de major entitat, se situarà generalment al final del document. Els afegits damunt la línia s'inicien normalment sobre el lloc on han d'anar o, més freqüentment, més a l'esquerra, fent de vegades difícil de saber el lloc que els correspon, dificultat que s'incrementa pel fet que habitualment aquests supralineats no porten crida ni senyal que indiqui l'espai corresponent. Els afegits a final de document normalment sí que tenen un senyal que es correspon amb una crida al lloc on han de ser inserits. Tots aquests aspectes, tanmateix, també admeten totes les variacions i les irregularitats imaginables, des d'afegits a final de document sense senyal d'on corresponen, supralineats que ocupen cinc o sis interlínies successives, i totes les combinacions possibles entre elles.

En els documents, ja ho hem dit, no hi ha indicació de data, sinó que aquesta s'indica normalment al capdamunt de la pàgina o a mitja pàgina.

Les fermes de dret s'indiquen amb un punt damunt del nom de la persona (mai del cognom). En cap cas no hi ha, per indicar la ferma del document, cap altre signe que el punt, que serà més o menys allargat segons la cursivitat del traç. Les fermes consten tant en la part actuant com en els fiadors i els testimonis; això, evidentment, en els casos en què s'hagi donat tal ferma. Pel que fa als juraments, consten amb l' anotació, sobre el nom corresponent, de «*iurat*», o de la forma abreviada «*iu*» sense sig-

46. Aquesta divisió es dóna en els volums posteriors de la sèrie, i segons sembla seria la pràctica «general» dels llibres notariais de la primera meitat del XIII (Cf. PONS I GURI, «De l'escrient al notari...», *op. cit.*, p. 35), però no es dóna al volum sinó en un dels folis solts, com indiquem al seu lloc.

ne d'abreviatura. Sovint consten també els juraments en clàusula específica al final del document, abans dels testimonis («*Et iuro ego tal*», «*Et iurat tal*»). Hi ha casos en què consta la indicació sobre el nom i no consta la clàusula final, o a l'inrevés, i en d'altres casos hi consten totes dues coses.

La majoria de documents estan barrats amb línies obliqües que baixen de dreta a esquerra. Les línies, a diferència dels volums posteriors de la mateixa sèrie, en què ratllen conjuntament tots els documents de la pàgina, són independents per a cada document. Els barrats indiquen quan el document treballat al manual ha estat realment portat a terme. Així ho corroboren les notes marginals i els comentaris del text.

4.1 ABC, notes marginals i comentaris

En 44 documents hi ha la indicació de partició per ABC. En la majoria dels casos, s'indica simplement amb la incorporació al final del document de «ABC» o «ABCD». En altres casos, la indicació és «abcde», «AB CD EF» o fins i tot «AB CD EF GH». La indicació, com hem dit, va normalment al final del document, però a vegades precedeix els testimonis, situada entre el text i els testimonis sense solució de continuïtat, o fins i tot al mig d'alguna de les clàusules finals. En algun cas, no hi ha només la indicació alfabètica, sinó que hi ha, a més a més o en comptes d'ella, algun comentari que resulta interessant com a confirmació del significat. El més explícit és el cas del document 58v-4, que al final posa «*Due perscribantur, et dividantur per alphabetum*». Equiparable seria el cas del document 54v-3, «*dividatur per ABC*». En d'altres, el comentari no és tan directe, però també significatiu: «*ABC. Et alia non est persoluta*», «*AB CD EF. Et non est persoluta ipsa Bartholomei de Serra*», «*AB CD. Et non est persoluta ipsa prioris nec alia de Mayolis*». Finalment, tenim també alguns casos en què, per bé que es fa constar que s'han de lliurar diverses còpies, no consta que siguin per ABC: «*Bernardo de Terades vel Johanni de Cardona detur carta*», «*Ista carta tradatur Ferrario de Vineto et Ferrario de Prixana*». No sabem si s'obvia la referència explícita a l'ABC o si realment no havien de ser còpies partides. Cal afegir finalment, per a major complicació, que la manca d'indicació de partició per ABC tampoc no assegura que tal partició no es fes, ja que com veurem tenim originals partits per ABC d'anotacions del manual en què no consta tal extrem.

Pel que fa a notes marginals, la majoria fan referència, pel que sembla, a honoraris deguts («*debet VI denarios*», «*VI denarios, persolvit VI*...»).

Aquesta eventualitat, indicada en nota al marge en 76 ocasions, s'indica també a vegades sobre el document, concretament en 9 ocasions.

Seria interessant poder extreure, a partir d'aquestes indicacions, una informació clara sobre els honoraris que cobrava l'escrivania vigatana per a la confecció d'un document, però en general es parla de quantitat deguda, que probablement no devia ser la total. Les úniques referències que semblen donar certa llum són la del document 68-6 («*VI denarios. Persolvit VI*») i 187v-5 («*persolvit VI denarios et debet []*»). Del primer sembla realment que el preu total a pagar era de dotze diners. Tenint en compte que són molt nombrosos els casos en què el que es deu són sis diners, podria ser versemblant que es fes pagar d'entrada la meitat, i la resta posteriorment. També hi ha casos, però, en què el que es deu són cinc, quatre, tres, dos o un diner, com hi ha casos en què se'n deuen dotze, i casos més singulars en què es deuen fins a 20 diners, o fins a tres sous (36 diners). Un cas encara més singular i interessant és el document 138v-1, en què el deute que s'estableix és de dotze diners i un parell de formatges.

No són aquests, però, els únics comentaris o anotacions del volum. N'hi ha tota una altra sèrie de 44, alguns dels quals tenen sentit, mentre que altres semblen ser més aviat proves de ploma o «divertiments» de l'escrivà. Aquestes notes, prou diverses, aporten a vegades informació significativa. Deixant de banda les paraules escrites de cap per avall o perpendiculars al text i les invocacions, que en principi sembla que no tenen sentit sinó com a proves de ploma o «divertiments» de l'escrivà, la resta resulta interessant per bé que sovint de mal interpretar. No ens resulta clara, per exemple, la interpretació de «*dominus dixit*», que potser també només devia ser prova de ploma. Tampoc no ens queda clar el significat dels «*Audivit*», «*Audivit dominus*» o de la forma que surt en un document «*Audivit dominus et misertus (sic) est mei dominus*», però en aquest cas, la insistent reiteració de la mateixa fórmula, concretament de les dues primeres formes que acabem de citar, fa creure que no es tractava de prova de ploma, encara que els casos en què està escrit de cap per avall també ho podrien fer pensar.

És ben clar, en canvi, el sentit de «*contradicta*» o de «*non fiat*», i més quan en aquests casos el document no està barrat i sovint està explícitament ratllat en totes les seves línies. Es tracta de documents dels quals s'havia fet l'esberrany al manual, però que no van endavant. Especialment clar, en aquest sentit, és el citat document 174v-5: «*contradicta*» al marge, i «*contradicta, non componatur et non fuit persoluta*» damunt la primera línia del document. Aquests documents, que com hem dit no estan barrats, confirmen també el significat del barrat que presenten la major part dels

documents, que devia indicar que el document ha estat portat a terme fins al final. Alhora, per si hi havia cap dubte, aquests comentaris indiquen, com les correccions i afegits i com els comentaris que hem esmentat per les particions, que ens trobem davant d'un recull d'esborranys, no d'un registre de documents fets.

En els casos en què, com hem esmentat, hi ha anotació que es deu part del que devien ser els honoraris per l'elaboració del document, a vegades els documents estan sense barrar, però en la major part dels casos sí que ho estan, amb el dubte consegüent de si es van barrar perquè van anar endavant malgrat haver-hi pendent part del pagament, o perquè van anar endavant un cop satisfet el deute. En alguns casos, el fet que l'anotació del deute estigui ratllada donaria suport a aquesta segona interpretació, i és explícit el cas del document 131v-7, en què s'anul·la la inscripció que es deuen sis diners i se substitueix per un *facta* (però també hi ha documents barrats en els quals l'anotació del deute no està anul·lada). En aquest cas, el nou dubte és si realment no es va anul·lar l'anotació perquè no es va satisfer el deute o si no es va anul·lar perquè, un cop fet i barrat el document, resultava obvi que el deute havia estat satisfet, i innecessari per tant anul·lar la nota marginal.

Un cas també suggerent és el del document 138v-2, en què es restitueix la validesa d'un inici de document que havia estat avortat i anul·lat, el qual, posteriorment, és reprès i rehabilitat i, finalment, està barrat normalment («*Et non habeatur pro damnata quia postea restituerunt eam*»).

Per acabar, no ens resistim a comentar el fet que, com consta en la nota afegida al final del document 184v-1 («*Dada copia del presente por José Vilabella, notario, en papel del Real Sello 4 en 15 de noviembre 1824, en virtud del mandato de la Curia Real de Vich de esta fecha*»), encara al segle XIX s'extreien còpies notariales d'aquest primer volum de l'Arxiu de la Cúria Fumada, gairebé sis-cents anys després d'haver estat escrits els documents.

5. Del manual al document

En definitiva, la qüestió que es planteja, o la curiositat que es planteja, és òbviament... Tot plegat com acaba? On va a parar tot el que hi ha al manual? Si queda clar que el manual és d'alguna manera una eina d'ús intern de l'escrivania, i que és un pas intermedi en l'elaboració del document, evidentment es fa seductora la idea d'intentar esbrinar com acabava tot plegat, on portava.

La qüestió era, per tant, intentar trobar documents originals que es corresguessin amb algun dels 3.308 documents del manual. Revisant les principals sèries vigatanes de documentació del principi del XIII,⁴⁷ el primer fet destacable és l'enorme escassetat de documents del període que abasta el nostre manual. En concret, al fons del Capbreu hi ha només dos documents del període 1230-33,⁴⁸ i al calaix 7 de l'Arxiu Capitular la xifra puja fins a dotze,⁴⁹ quantitat que semblaria bona si no fos perquè, pel volum notarial, tenim constància que, en aquest període, a l'escrivania pública eclesiàstica de Vic es treballà sobre 3.308 documents. Evidentment, no tots tenien relació amb algun negoci del Capítol i, per tant, no tenia perquè haver-hi allà l'original, però es podia esperar que el nombre en fos més elevat.

Encara no acaben aquí les interessants constatacions que es desprenen de la revisió dels documents originals dels anys esmentats. Dels dos documents de l'Arxiu del Capbreu, cap dels dos no correspon a cap dels documents de l'ACF-1. Dels dotze documents del calaix 7 de l'ACV, quatre corresponen a documents de l'ACF-1, però els altres vuit, no. Analitzant les absències, pel que fa als del calaix 7, cinc dels vuit documents és possible que no procedissin de l'escrivania vigatana⁵⁰ i, per tant, no sobta que no siguin a l'ACF-1. Les altres absències, però, són més sorprenents, ja que tant els altres tres documents del calaix 7 que no consten a ACF-1⁵¹ com els dos de l'Arxiu del Capbreu estan signats i autoritzats per «*Andree Sacerdotis et publici ville Vici scriptoris*». Evidentment, aquest Andreu sacerdot i escrivà públic de la vila de Vic no és sinó Andreu s'Almúnia, que regeix l'escrivania, com hem dit més amunt, els anys 1194-1234, i a qui correspon la signatura que hem esmentat com a única signatura notarial del volum al document 25v-3 («*Andree sacerdotis publici ville Vici scriptoris*»). Ens trobem, per tant, davant de cinc documents emanats de l'escrivania pública eclesiàstica vigatana, signats pel canonge que la regeix i que no consten al manual. La data

47. Hem temptejat amb aquesta finalitat la documentació del calaix 7 de l'Arxiu Capitular de Vic i el fons de pergamins de l'Arxiu del Capbreu, o comunitat de beneficiats, de la Catedral de Vic.

48. ACbV, XI calendes de febrer de 1232, i VIII calendes de novembre de 1233.

49. Arxiu Capitular de Vic (ACV), calaix 7, docs. 97, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108 i 109.

50. El document 101 és escrit per un clergue d'Artés, per la qual cosa és lògic que no sigui a l'ACF. El 103 és escrit per un Guillem sacerdot, i els 104 105 106 per un Pere sacerdot, però la forma dels documents ofereix dubtes sobre si corresponen a l'escrivania vigatana.

51. ACV, docs. 102, 107 i 109.

dels documents fa difícil pensar que l'esborrany fos anterior al període que cobreix el manual i que per això no hi constin.⁵² Se'ns acudeixen tres possibilitats: o s'han perdut quaderns del manual –cosa que la continuïtat cronològica sembla contradir–, o hi havia un altre manual paral·lel –suposició que potser fóra excessiva, atès que ja és prou que n'hi hagi... o no s'anotava l'esborrany de tots els documents que s'elaboraven.

Pel que fa als originals que sí que es corresponen amb anotacions de l'ACF-1, la qüestió no és menys interessant. Com hem dit, al calaix 7 de l'Arxiu Capitular de Vic hi ha quatre documents que es corresponen amb els respectius documents del volum ACF-1. Creiem interessant aportar-ne en apèndix la transcripció, comparant-la amb la redacció existent al volum.

En resum, es constata que, malgrat les correccions i afegits dels esborranys del manual, aquests no recullen encara necessàriament el contingut final del document, que pot desviar-se'n des de petits aspectes de redacció fins a aspectes prou substancials: en el primer document, d'un establiment de dues terres a canvi de censos a l'esborrany, es passa a un establiment de sis terres a canvi de censos, però també de 20 sous, i al segon es dona un notable canvi de redactat. També quant als testimonis, sembla ser relativament habitual que no siguin coincidents els que consten a l'esborrany i els que consten finalment al document. Una altra constatació fa referència a les indicacions de partició per ABC que consten al manual: si ho són totes les que hi ha, almenys no hi ha totes les que ho són, és a dir, hi ha documents que realment foren copiats i partits per ABC i que aquesta circumstància no consta a l'esborrany del manual. Finalment, les dates. Dels quatre documents, en un de sol coincideix la data de l'esborrany i la del document final. Per bé que el sistema d'enregistrament de les dates al manual presenta certs dubtes i ambigüitats, no creiem que el fet sigui casual, i confirma el que hem insinuat en l'apartat dedicat a la cronologia: les dates del manual no semblen pretendre ser les dates del document final. En aquests documents, en els tres casos en què no coincideix la data del manual amb la del pergamí, la data del manual és anterior, però poc anterior, a la data del document final, cosa que per una banda fa un cop més inqüestionable la condició de recull d'esborranys en comptes de registre de documents fets, i per altra banda reflecteix un procés bastant eficient d'e-

52. De fet, per si la data del manual no és la final del document i per si el procés d'elaboració fos llarg, hem revisat també tots els documents de 1234, però en cap cas n'hem trobat cap que correspongués a cap esborrany del volum ACF-1.

laboració de documents, sense grans dilacions en les diferents fases. De fet, la simple discordança entre l'anotació del manual i el document final corrobora que l'anotació del manual és prèvia a la redacció final del document, del qual esdevé un pas previ. Encara, la proximitat entre les dates del manual i les dels originals confirma un altre fet: pels pergamins que hem esmentat, que són dels anys que abasta el manual i que no es corresponen amb cap anotació del manual, difícilment es pot pensar que s'hagués fet l'esborrany en data anterior a la del manual, ja que això comportaria, en algun dels casos, un desfament de més de tres anys. També en relació amb aquests originals que no tenen esborrany al manual, cal fer notar la total semblança entre els que no hi consten i els que hi consten: igual com els que no hi consten, els quatre dels quals hem localitzat el corresponent esborrany són tots ells escrits per l'acòlit Pere, i signats pel tan esmentat «*Andree sacerdotis et publici ville Vici scriptoris*», el canonge i regent de les escrivanes públiques de Vic, Andreu s'Almúnia.

Segur que seguint altres seccions de l'Arxiu Capitular, o d'arxius particulars, s'hi podrien trobar altres documents corresponents a esborranys de l'ACF-1, però difícilment ampliarien la casuística que ens ha proporcionat ja el material del calaix 7: documents dels mateixos anys que no hi consten, documents que sí que hi consten i que concorden amb l'esborrany, i documents que sí que hi consten però que han estat significativament retocats a l'hora de redactar el document final.⁵³

6. Conclusió

El volum primer de l'Arxiu de la Cúria Fumada, considerat durant molt de temps el llibre notarial català conservat més antic, segueix essent el de major entitat quant a dimensions: 206 folis amb 3.308 documents datats entre el 4 de setembre de 1230 i el 3 de desembre de 1233. El volum està enquadernat i, bé que l'enquadernació actual ha de ser de la darrera dèca-

53. Com a exemple, revisada darrerament la sèrie del calaix 9 de l'Arxiu Capitular de Vic, hi hem localitzat tres altres documents emanats de l'escrivania vigatana i signats per Andreu s'Almúnia en la forma ja esmentada. D'aquests tres, dos no consten al manual (ACV, c. 9, vol. III: *nonas julii anno domini MCCXXX secundo*, i *XIII kalendas februarii anno domini MCCXXX secundo*), mentre que el tercer (*Terciodecimo kalendas augusti anno domini MCCXXX secundo*) sí que consta, amb un redactat pràcticament idèntic i sota la mateixa data, al document 1.836 (111-2).

da del XVII o principi del XVIII, hi ha elements que poden fer considerar que aquesta enquadernació no fou sinó una re-enquadernació.⁵⁴

Pel que fa al còmput cronològic, com s'ha vist i com d'altra banda era conegut i publicat des de fa anys, malgrat que hagi passat per alt a alguns autors en articles recents, el primer volum de l'Arxiu de la Cúria Fumada de Vic està datat, com tots els volums següents de la sèrie, per l'any de la Nativitat, com és el cas dels 24 folis de l'Arxiu de la Seu de Manresa –una altra institució eclesiàstica del bisbat de Vic– que, per tant, no són un cas insòlit.

Un altre aspecte debatut i que pel nostre volum hem anat resolent al llarg de l'article és el de la funció dels volums notariais, és a dir, la inserció del manual dins el procés d'elaboració del document. L'aparició d'aquests volums al principi del XIII suposa una nova codificació del procés d'elaboració de l'*instrumentum*, però sobre aquest procés hi ha significatius matisos divergents en alguns dels diversos autors que han tractat el tema en referència al notariat català.

Segons Honori Garcia,⁵⁵ el primer pas en la gènesi d'un document és la recepció del contracte, la compareixença del o dels atorgants a l'escrivania per prestar la declaració de voluntat, fet del qual quedava constància en la nota del Manual que s'estenia immediatament. A continuació hi havia la redacció del document extens sobre pergamí, fet que constava al manual per les línies verticals amb què es barrava el document. Finalment, hi havia la clausura del document, que consistia en la seva signatura per part del notari o de qui tenia l'autoritat, seguida de la signatura de l'escrivà que l'havia materialment redactat. Segons Garcia, doncs, el manual és un llibre de notes o d'esborranys de les primeres redaccions dels documents.

Seguint l'ordre cronològic, hi ha després l'exhaustiu estudi de Maria-Teresa Ferrer i Mallol sobre, precisament, la redacció de l'instrument nota-

54. Un element seria la simple conservació de la documentació amb la mateixa integritat, sense llacunes ni quaderns intermedis desapareguts. Un altre element seria el fet que els folis més deteriorats són els primers i els darrers del volum, mentre que els folis interns, àdhuc els de principi o fi de quadern, mostren un estat de conservació homogeni; aquesta circumstància suggereix que el volum formà ja abans de la darrera enquadernació una unitat, els folis extrems de la qual, potser per deteriorament de l'enquadernació precedent, quedaren sotmesos a una major desprotecció.

55. Honorio GARCIA, «El Notariado en Vich durante la Edad Media», *La Notaria* (Barcelona), separata (1r, 2n i 3r trimestre de 1947), p. 15.

rial a Catalunya.⁵⁶ De forma esquemàtica, el procés de l'elaboració del document, segons aquesta autora, tindria les fases següents: (a) *Rogatio*, o encàrrec dels atorgants o interessats al notari; (b) Redacció per part del notari de l'esborrany o cèdula; (c) Lectura d'aquest esborrany als interessats i ferma o prestació de conformitat per part d'aquests en presència de testimonis; (d) Inserció de la *nota* del contracte o de l'acta en el registre o registres notariais o en els plecs que els formarien; (e) Extensió, comprovació i clausura en forma pública de la *carta* o *instrumentum*, i (f) Lliurament de l'exemplar o exemplars de la carta als atorgants o interessats. En aquest cas, el manual o registre contindria les anotacions fetes a partir d'una primera i prèvia redacció del contracte o de l'acta en un esborrany o cèdula.

Finalment, segons Pons Guri,⁵⁷ el procés és: (a) *Rogatio*, o petició de la o les parts interessades; (b) En rebre la *rogatio*, el notari prendria nota en un retall de pergamí o de paper dels termes i les dades necessàries per a la confecció del document públic. Aquestes anotacions rebrien el nom de *scheda* o *schedula*; (c) A continuació, el notari o l'escrivà farien la redacció del document *in extenso* i en net, en la *charta*, que esdevindria el document final o original, en pergamí, deixant-lo sense cloure; (d) El pas següent seria l'anotació o enregistrament, en extracte, de les parts essencials del document en el manual o *liber notularum*; (e) Posteriorment, les parts havien d'aprovar o conformar el contingut del document i, si calia, el juraven. En ambdós casos, el notari ho anotava en l'enregistrament del manual; (f) Aprovat el contingut del document, era posat en *pública forma* mitjançant la clausura del notari, i també això s'anotava en l'enregistrament del manual, generalment barrant la nota, i (g) Finalment, el document era lliurat a les parts.

En aquest cas, la diferència és més significativa: el manual o *liber notularum* no seria un recull d'esborranys previs –sigui com a primera redacció o com a segona– al document final, sinó un recull de resums o extrets fets a partir del document ja redactat en la seva forma final en pergamí, per bé que no clos. Seria pròpiament un llibre de registre, una espècie d'índex, allò que posteriorment s'anomenarà, en el cas concret dels arxius vigatans almenys, rúbrica.

56. Maria-Teresa FERRER I MALLOL, «La redacció de l'instrument notarial a Catalunya. Cèdules, manuals, llibre i cartes», *Estudios históricos y documentos de los archivos de protocolos* (Barcelona), IV («Miscelánea en honor de Raimundo Noguera de Guzmán», 1974), p. 29-112, més apèndixs.

57. Josep Maria PONS I GURI, «Llibres notariais catalans», *op. cit.*, p. 102-103. Josep Maria PONS I GURI, «De l'escrivent al notari...», *op. cit.*

En els tres esquemes es dona la formació d'unes sèries de llibres notariaus que queden en poder de l'escriuana. Evidentment, però, és molt diferent un recull d'esborranys com a redaccions de treball o un recull de ressenyes de documents fetes a partir del redactat final. Són funcionalitats i tipologies diferents.

Sobre aquesta qüestió, i com a recapitulació de tot el que hem dit, el que queda clar és que, en el cas del primer volum de la Cúria Fumada, no es tracta d'un registre de documents fet un cop elaborats els documents finals, sinó que es tracta d'anotacions d'esborranys o redaccions provisionals dels documents. Així ho determina, per una banda, l'extensió de les anotacions dels documents i la seva precisió –innecessària si només es tractés de portar un registre recordatori o índex dels documents elaborats–, així com les molt nombroses rectificacions i afegits, que no tindrien cap sentit si el manual s'hagués fet a partir dels documents finals ja elaborats. També han de correspondre necessàriament a un esborrany les notes «*non fiat*» (156v-6), «*non componatur*» (174v-5) o «*set non providatur [in] curia [...]*» (150-3). Finalment, és també ben clara, en aquest sentit, l'estudiada diferència significativa que es dona en certs casos entre l'anotació del manual i el document final original, així com el fet que la data sota la qual consten al manual sigui sovint precisament anterior i pocs dies anterior a la que consta en el document final.

Així, per bé que altres llibres puguin respondre a l'esquema de procés d'elaboració del document notarial proposat per Pons Guri, l'ACF-1 clarament no.

Malgrat tot, el fet que no se segueixi un estricte ordre cronològic, almenys segons les dates enregistrades al volum, dona a entendre que probablement hi havia un pas previ a l'elaboració de l'esborrany al manual. La manca d'ordre estricte en les dates fa que el llibre no encaixi tampoc en l'esquema proposat per Honori Garcia, ja que si fossin anotacions fetes «en directe» a mesura que es van presentant sol·licitants interessats que s'elabori un document, lògicament les anotacions seguirien un ordre cronològic estricte.

Per contra, totes les característiques indicades sí que encaixen en l'esquema de Maria-Teresa Ferrer i Mallol, encara que hem de posar un èmfasi explícit al fet que no es tracta de simples anotacions fetes a partir dels esborranys fets en cèdules, sinó que són, al seu torn i ben clarament, esborranys de treball. Probablement les cèdules contenien anotacions concises i mínimes, mentre que l'anotació del manual devia ser ja una primera redacció de treball en esborrany.

APÈNDIX

1)

ACV-7/1, núm. 97. Pergamí de 188x172 mm, partit per ABC (a la part superior hi ha, de cap per avall, la part superior de AB CD EF)

Notum sit cunctis quod ego Natalis Cornili et uxor mea Maria et infantes nostri Raimundus et Bernardus et Guilelmus et Berengarius, per nos et per nostros, bona et libera voluntate donamus, laudamus, concedimus et perpetuo stabilimus excepto milite et clerico tibi Petro Dach et uxori tue Perete et infantibus vestris et cui velitis, ipsas sex⁵⁸ pecias terre plantatas nostras, quas pecias terre habemus in parrochia Sancti Andree de Gurbo, apud ipsos Dacs. Et affrontat una earum que vocatur Gay ab oriente in honore Guilelme Dach, a meridie in careria, ab occiduo in vestra Quintana, a circio in vestro honore quem iam tenetis per me. Altera vero pecia terre que est sub ipsa sepe affrontat ab oriente et a meridie et occiduo in honore Guilelme Dach, a circio in rieria de Rimentol.⁵⁹ –Item stabilimus vobis et cuicumque velitis II pecias terre ad ipsum Nespler, et unam que vocatur Quartal, et unam que vocatur Corneis que sunt in eidem parrochia. Dictas namque sex pecias terre plantatas, cum ingressibus et egressibus et affrontacionibus suis et universis ad ipsas nobis quoquomodo vel iure spectantibus vel spectare debentibus vobis et vestris et qui velitis donamus, laudamus, concedimus et perpetuo stabilimus salvo iure seniorum in omnibus. Tali pacto ut dictas sex pecias terre plantatas teneatis, habeatis, possideatis omni tempore vos et quicumque velitis excepto milite et clerico, et laboretis, melioretis et plantetis eas bene, et sic teneatis eas ad fidelitatem nostram nostrorumque, reddendo inde nobis et nostris fideliter quartum et braciaticum sicut decimam de omnibus expletis pani vini que ibi creverint. Et nullum alium censum vos et vestri inde nobis et nostris faciatis. Et propter hoc

58. Aquest sex, com tots els següents, és escrit sobre un mot rascat.

59. Segueix una crida que remet a un afegit al final del document, després de les signatures de les parts i abans de les signatures del notari i de l'escrivà.

donum et stabilimentum quod facimus vobis accipimus modo in presenti de vestro avere XX solidos monete curribilis barchinonensis de duplo, ex quibus omnibus bene sumus paccati, renunciando excepcioni non numerate peccunie, set vos et vestri faciatis de dictis sex peciis terre plantatis census et usus et servicia et usatica et consuetudines que inde exire solent et debent omnibus senioribus. Quod est factum IIII nonas octobris anno Domini MCCXXX. Sig+num Natalis Cornili. Sig+num Marie uxoris eius. Sig+num Raimundi. Sig+num Bernardi. Sig+num Guilelmi. Sig+num Berengarii infantum eorum, qui hoc facimus et firmamus. Sig+num Guilelmi de Sederra. Sig+num Ferrarii.

Sig+num Andree sacerdotis et publici ville Vici scriptoris.⁶⁰

Sig+num Petri Acoliti qui hoc scripsit cum litteris rasis et emendatis in lineis III et VII et VIII et XV in unaquaque ubi dicitur sex, et in VII linea cum signo crucis inferius respicientis, die et anno quo supra.

ACF-1, <5v-3> <74> <1230 setembre 29>

Quod ego⁶¹ ¶Natalis¶ Cornili et uxor mea Maria et infantes nostri Riamundus et Bernardus et Guilelmi et Berengarius, per nos et per nostros donamus et stabilimus tibi Petro Dacha et uxori Perete et infantibus vestris et cui velitis, excepto milite et clerico, ipsas II pecias terre plantatas quas nobis vendetis in alia carta iurata et firmata. Et est I earum ad Gai, et alia subtus sepe, et in parrochia Sancti Andree de Gurbo, salvo iure seniorum in omnibus. Tali pacto ut as pecias terre bene laboretis et melioretis et plantetis et de omnibus expletis pani et vini que ibi creverint reddatis fideliter nobis et nostris quartum et braciaticum sicut decimam, et habeatis et teneatis hoc totum ad fidelitatem nostram, et vos et vestri faciatis omnes census et usus et servicia et usatica et consuetudines que inde exire debent et solent senioribus, sine omni nostra nostrorumque missione.

La nota del manual correspon a la redacció inicial del document original, que, tanmateix, va ser modificada variant l'establiment de dues peces de terra a sis peces. Aquesta modificació, feta ja sobre l'original, no es reflecteix de cap manera a l'anotació del manual (no consta, per descomptat, cap altre document que s'aproximi més a la redacció final). A part de signatures, datació i clàusules, tampoc no consta, al manual, el preu de vint sous. Tampoc no hi consta cap indicació que el document s'hagi de partir per ABC, quan realment així es féu. Un altre fet destacable és la discordança de data: el document està datat a IIII nones d'octubre de 1230, mentre que la data que encapçala la sèrie en què es troba el corresponent esborrany del manual és III calendes d'octubre, 29 de setembre, de 1230.

60. Segueix *rusc.*

61. Segueix *Petrus* ratllat.

2)

ACV-7/1, núm. 99. Pergamí de 187x120 mm

Notum sit cunctis quod ego, Petrus de Solario de Medalia, bona ac spontanea voluntate dono tibi Bernardo de Boscho corpus meum et omnes res meas mobiles et immobiles, habitas et habendas et habiturus sum in cunctis locis, ita quod nullum alium seniore[m] reclamare possim nisi te. Et nulla prescriptio temporum vel habitacio villarum aut civitatum vel opidorum seu aliorum locorum michi et meis possit prodesse et tibi obesse, set deffendas et manuteneas me et omnes res meas sicuti res tuas proprias. Et pro firma mei corporis possessione et rerum mearum donem tibi omni tempore annuatim in festo Omnium Sanctorum unum par caponum dum in tuo senioratu fuero, set quando duxero uxorem et de tuo senioratu exire voluero sit mihi licitum, hoc tamen addito quod primum donem tibi XV solidos, quibus persolutis ego sim a te et tuis solutus et diffinitus omni tempore cum universis rebus meis ubicumque sim vel maneam. Ego vero Bernardus de Boscho recipio te Petrum de Solario in hominem meum et res meas, et convenio te et omnes res tuas defendere et manuteneare sicut hominem et res proprias meas, et hec omnia prenotata in omnibus attendere et complere. Quod est factum quinto decimo kalendas septembris anno Domini MCCXXXprimo. Sig+num Petri de Solano predicti qui hoc facio et firmo. Sig+num Bernardi de Boscho qui hoc laudo et firmo. Sig+num Guilelmi de Villamajor. Sig+num Bernardi de Fonte. Sig+num Arnaldi de Ecclesia testimonium.

Sig+num Andree sacerdotis et publici ville Vici scriptoris.⁶²

Sig+num Petri acholiti qui hoc scripsit die et anno quo supra.

ACF-1, <62-4> <889> <1231 agost 11>

Petrus de Solario de Medalia⁶³ –dono– corpus meum et omnes res meas mobiles et immobiles, habitas et habendas⁶⁴ –tibi, Bernardus de Boscho–, ita quod –nullum alium seniore[m] reclamare possim nisi te–. Set tu deffendas et manuteneas me et omnes res meas, sicuti res tuas proprias. Ego vero Bernardus de Bosco recipio te Petro de Solario et omnes res tuas mobiles et immobiles, habitas et habendas⁶⁵ –et convenio te et omnes res tuas deffendere et manuteneare–, set tu reddas et

62. Segueix rusc.

63. Segueix mito ratllat.

64. Segueix sub proprio ducatu et deffensione ratllat.

65. Segueix sicut res meas proprias ratllat.

facias mihi et meis pro censu omni tempore in festo Omnium Sanctorum I par caponum dum in meo senioratu fueris. Et quando tu duxeris uxorem –et volueris exire de nostro senioratu–, possis exire de hoc senioratu et protectione atque deffensione, hoc tamen addito quod primun dones mihi⁶⁶ XV solidos.⁶⁷ Quibus persolutis, tu et omnes res sis solutus et diffinitus omni tempore a me⁶⁸ ubicumque sis vel maneas, cum universis rebus.⁶⁹ Testes: Guilelmus de Villamaiori, Bernardi de Fonte, Arnaldus de Ecclesia.

Per bé que, inqüestionablement, es tracta del mateix document, hi ha diferències sensibles entre l'esberrany, fins i tot en la seva versió final tenint en compte rectificacions i afegits, i el document final. Resulta curiós el canvi de redacció, ja que a l'esberrany és el senyor el que posa les condicions, mentre que al pergami és l'encomanat. També la data, com en el cas anterior, és diferent en una i altra versió: el pergami és datat a 15 calendes de setembre del 1231, 18 d'agost, mentre que l'esberrany del manual és de l'11 d'agost.

3)

ACV-7/1, núm. 100. Pergami de 198x138 mm. Partit per ABC (a la part superior hi ha les parts inferiors d'AB CD EF).

Notum sit cunctis quod ego Petrus de Sala de Puteo et mater mea Maria, bona ac spontanea voluntate per nos et per omnes nostros presentes et futuros donamus et diffinimus sine omni nostro nostrorumque retentu omni tempore, ad omnes tuas tuorumque voluntates faciendas tam de vita quam de morte tibi Petro de Sala avunculo meo, medietatem tocius ipsius honoris de Almunia et de Villaradulfo, salvo iure seniorum.⁷⁰ –Et recognoscimus et fatemur quod dictam medietatem ipsius honoris tibi et tuis iniuste et sine causa demandabamus et quod nichil in ea habemus–. Dictam namque medietatem predicti honoris, cum omnibus pertinenciis et utilitatibus et cum ingressibus et egressibus et affrontacionibus suis et universis aliis in dicta medietate ad nos quoquomodo spectantibus vel spectare debentibus, salvo iure seniorum, tibi et cuicumque velis sine omni nostro nostrorumque –retentu–

66. Segueix *et meis* ratllat.

67. Segueix *de duplo* ratllat.

68. Segueix *et meis* ratllat.

69. Segueix *et infantibus* ratllat.

70. Segueix una crida que remet a un afegit al final del document, entre les signatures de les parts i les del notari i l'escrivà.

omni tempore donamus et diffinimus et modo in presenti tradimus cum hoc publico instrumento perpetuo valituro, ad habendum, possidendum, meliorandum, laborandum et expletandum in pace sine omni nostro nostrorumque contradimento, ad omnes tuas tuorumque voluntates tam de morte quam de vita libere faciendas in quacumque parte velis. Alia autem medietas predicti honoris teneas et haberas in omni vita tua potenter et secure. Post obitum vero tuum revertatur habitatoribus mansi de Sala in pace, sine omni impedimento alicuius persone, excepta tamen ipsa medietate quam tibi superius ad omnes tuas tuorumque voluntates sine vinculo alicuius persone donamus et diffinimus ut superius est comprehensum. Quod est factum XV kalendas decembris anno Domini MCCXXXprimo. Sig+num Marie de Sala predictae qui hoc laudo, facio et firmo. Sig+num Petri de Sala avunculi dicti Petri de Sala qui hanc donacionem et diffinicionem sibi facit, qui hoc totum superius dictum laudo, concedo et firmo. Sig+num Petri Oliverii. Sig+num Bernardi de Surigeriis huius rei testium. Petrus de Sala qui hoc firmo.⁷¹

Sig+num Andree sacerdotis et publici ville Vici scriptoris.

Sig+num Petri Acholiti qui hoc scripsit cum signo crucis in quarta linea inferius respicientis et cum litteris suprapositis in VI linea ubi dicitur retentum, die et anno quo supra.

ACF-1, <72v-4> <1096> <1231 novembre 17>

Petrus de Sala de Puteo dono et diffinio tibi Petro de Sala avunculo meo, medietatem tocius ipsius honoris de Almunia et de Vilaraulf, omni tempore, ad omnes tuas tuorumque voluntates faciendas. Alia vero medietatem teneas in omni vita tua. Post obitum verum tuum revertatur illi persone qui mansum de Sala tenuerit, sine impedimento. Testes: Petrus Oliver, Bernardus de Surigeriis, Petrus de Vilar-.

De nou el document és clarament el mateix, però també de nou hi ha canvis. A l'esborrany, la part atorgant és Pere de Sala, mentre que al document final hi ha, a més, la seva mare. Els tractes són els mateixos, però al pergamí s'afegeix la constància de la injusta reclamació de la meitat que es defineix. Dels testimonis, el darrer dels que consta a l'esborrany no consta al document final. La data del pergamí és 15 kalendes de desembre de 1231, 17 de novembre de 1231. En aquest cas, la data de l'esborrany és la mateixa. A més, de nou al manual no hi ha indicació de participació per ABC, però el pergamí efectivament hi està partit.

71. Aquesta darrera signatura és autògrafa, i segueix un rusc.

4)

ACV-7/1, núm. 108. Pergamí de 352x189mm

Notum sit cunctis quod ego Petrus de Sala sabbaterii et uxor mea Anglisia, per nos et per omnes nostros presentes et futuros, bona et libera voluntate, non in aliquo coacti neque circumventi vendimus tibi Berengario de Subtusrocha et tuis et cuicumque velis, omni tempore, totam ipsam nostram fexiam terre quam habemus in parrochia Sancti Petri Vici apud mansum Truiteu, in tuo senioratu. Et affrontat ab oriente in alia fexia terre nostra quam per te tenemus, a meridie in via publica, ab occiduo in ipso alio alodio tuo de manso Truiteu, a circio in alio tuo honore mansi de Almunia. Dictam namque fexiam terre, cum omnibus pertinentiis, iuribus, utilitatibus, ingressibus, egressibus et affrontationibus suis et universis aliis ad ipsam nobis quoquomodo spectantibus vel spectarre debentibus. Et sicuti melius infra pretaxatas III^{or} affrontaciones includitur et melius dici, cogitari, inveniri potest aut poterit aliquo tempore, tibi et tuis et cuicumque velis sine omni nostro nostrorumque retentu omni tempore vendimus pro centum triginta solidis monete curribilis barchinonensis de duplo, ex quibus omnibus bene sumus peccati, renunciando omni excepcioni non numerate et recepte peccunie. Et sic de nostro iure, posse et dominio extrahimus et in tuum tuorumque posse, ius et dominium tradimus in presenti manualiter et corporaliter cum omnibus vocibus et accionibus nostris et universis ibi ad nos quoquomodo competentibus vel competituris cum hoc etiam publico instrumento tibi et tuis et cuicumque velis perpetuo valituro. Et siquid de iusto precio huius vendicionis deest aut in antea plus dicto pretio valuerit, totum, quicquid sit, gratis et consulte et ex certa sciencia tibi et tuis et cuicumque velis omni tempore damus, remittimus, tradimus et relaxamus, renunciantes omni beneficio minoris pretii et expresse beneficio illius legis qui deceptis ultra dimidium iusti precii succurritur, et omni alii iuri scripto et non scripto, tam canonico quam civili. Et si forte aliqua persona privata vel extranea in dicta vendicione, in tota vel parte, aliquid tibi vel tuis abstulerit vel emparaverit, sive te vel tuos inde in causam traxerit, ponamus nos et nostri semper inde statim in principio cause vel litis ante te et tuos, propriis expensis nostris, sine omni tua tuorumque missione et expensis. Et insuper teneamur semper tibi et tuis et cuicumque velis de eviccione et expensis. Obligantes nos et omnia bona nostra mobilia et immobilia, habita et habenda, super his omnibus predictis tibi et tuis et cuicumque velis. Ad maiorem firmitatem iuro ego dicta Anglisia per Deum et super Sancta III^{or} Evangelia, manibus meis propriis tacta, ut hec omnia predicta semper observem et contra, auctoritate mei sponsalicii aut alio quolibet modo vel iure, non veniam nec aliquem venire faciam aut consentiam. Quod est factum VIII kalendas maii anno Domini MCCXXXIII. Sig+num Petris de Sala predicti. Sig+num Anglisie uxoris eius que hoc iuro, et omnes nos predicti hoc facimus, laudamus, concedimus, firmamus. Sig+num Petri Oliverii de Mata. Sign+num Guilelmi Trui-

teu, testium rei huius. Sig+num Bertrandi de Rourel, levita, qui in hoc pro teste subscribo. Sig+num Petri de Almunia testis.

Sig+num Andree sacerdotis et publici ville Vici scriptoris.⁷²

Sig+num Petri Acholiti qui hoc scripsit die et anno quo supra.

ACF-1, <157-11> <2626> <1233 abril 20>

Petrus de Sala et uxor mea Anglisia⁷³ per nos et per nostros vendimus tibi Berengario de Subtus Rocha et cuicumque velis totam ipsam fexiam terre quam habemus in parochia Sancti Petri Vici, apud mansum Truiteu, in tuo senioratu. Oriente in fexia terre nostra quam per te tenemus, a meridie in careria publica, occiduo in r-ipso- alodio tuo mansi Truiteu [...], circio in honore mansum de Almonia. Pro C r-XX- solidis de duplo, ex quibus sumus <paccati>, et de eviccione super res nostras mobiles et immobiles, habitas et habendas. Testes: Petrus [.....] et Guilelmus Truiteu. Et hoc iuro ego Arsendis (sic).

En aquest cas, no hi ha diferències rellevants entre l'esberrany i el document final. La diferència és el desenvolupament de les clàusules. Es precisa més indicant l'ofici de l'atorgant, i el que sí que sembla variar és el preu, ja que a l'esberrany la quantitat sembla ser 120 sous,⁷⁴ mentre que al document final és de 130. També s'hi afegeixen més testimonis dels que consten a l'esberrany. Quant a la data, el pergami està datat a VIII kalendes de maig de 1233, 14 d'abril, mentre que el document consta amb la data del 20 d'abril.

72. Segueix *rusc*.

73. *Damunt, iurat*.

74. Hi ha un traç que podria ser una altra primera X, però ens inclinem a entendre que n'hi ha només dues. Si de càs, l'altra és molt rudimentària i mal traçada.

UN FRAGMENT DE CÒDEX ESDEVIANT COBERTA
DE MANUAL NOTARIAL

JOSEP M. PONS I GURI
ARXIU HISTÒRIC FIDEL FITA

A les notaries rurals dels segles XV-XVII, no és insòlit trobar a les cobertes dels seus manuals l'aprofitament de pergamins tinguts per inútils, emprant per a això escriptures que no s'havien portat a efecte, actes cancel·lats, altres de començats i no acabats de redactar, escriptures públiques ja inservibles i, fins i tot, fragments de llibres manuscrits en pergami. Entre aquests darrers fragments de còdex, la major part són litúrgics o de tractats jurídics.

En els fons notariais de l'Arxiu Històric Fidel Fita, els més abundosos d'aquestes característiques pertanyen a les escriptures dels termes dels castells de Montclús i de Palafolls.

Entre aquests *fragmenta codicum*, mostra certa importància el que havia servit de reforç interior de la coberta en pergami d'un manual en octau de la notaria del terme del castell de Montclús de l'any 1640, propi del notari Francesc Bonamich de Noguera, llibre que, en el primer foli, presenta l'encapçalament següent: *Manuale mei, Francisci Bonamich ça Noguera, auctoritatibus apostolica atque regia et reverendi rectoris ecclesiae parochialis Beatae Mariae de Palatio Torderia, termini castris de Montecluso, diocesis Barcinonae et beneficiati altaris Sancti Proiecti fundati et instituti, domini utilis et proprietarii notariae et scribaniae dicti loci et termini de Montecluso. / Millesimo sexcentesimo quadragesimo.*¹

Aquest fragment de còdex té per a nosaltres un doble interès, puix que, al seu valor codicològic, cal afegir-hi el de la relació que serva amb aquella notaria pública, el domini útil de la qual pertanyia a l'altar de sant Projecte de la parròquia de la cellera de Palautordera, per concessió atorgada per Ramon de Cabrera, la seva muller, Alamanda, i llur fill Bernat de Cabrera amb la seva consort, Elionor d'Aguilar, senyors de la baronia de Montclús.²

1. Arxiu Històric Fidel Fita, Secció de Protocols, Notaria de Montclús, LIX (F. Bonamich de Noguera), 28.

2. Josep M. PONS I GURI, «Documents sobre la notaria del terme del castell de Montclús i el seu arxiu de protocols», *Estudis sobre història de la institució notarial a Catalunya en honor de Raimon Noguera*, Barcelona: Fundació Noguera, 1988, p. 133-145.

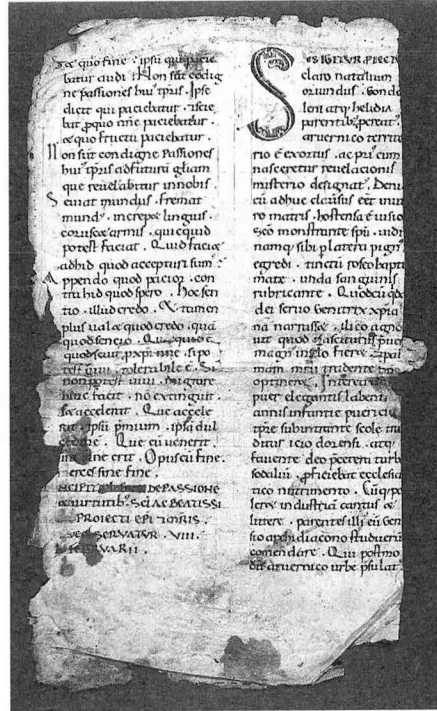
El full de pergamí es mostra relativament ben conservat per totes dues cares. Les seves mides actuals són de 483x278 mil·límetres, bé que el fet de presentar retalls als extrems no permet endevinar el format de quan estava integrat al còdex originari. Aquests retallats, que sens dubte responen al propòsit d'encabir aquell full per reforç o folre intern de la coberta del llibre notarial, es presenten més acusats al marge dret de l'anvers (l'esquerre del revers).

Es conserva perfectament el pautat de marges dels corondells i de les línies del text, fet a punxó. Per a les minúscules rep un cos de 5,5 mil·límetres i la interlineació és de 8 mil·límetres. El text d'aquest fragment és escrit a dos corondells de caixa d'escriptura de 375x112 mil·límetres, separats l'un de l'altre 23 mil·límetres.

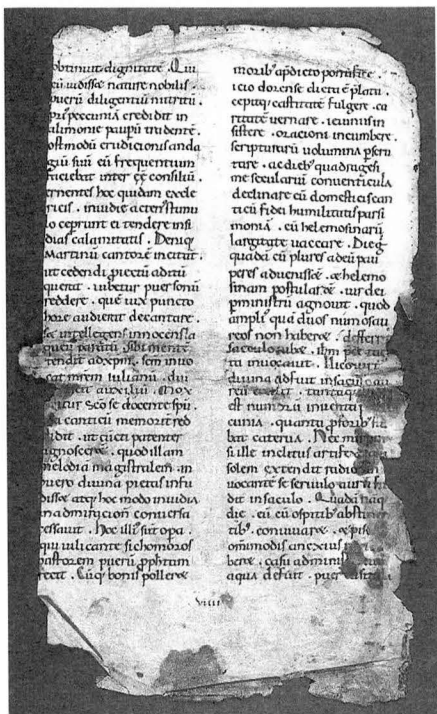
Es presenta en lletra carolina, quelcom arrodonida, de tipus librari, que sembla correspondre a la primera meitat del segle XI. Escrit en tinta negra, envides mostra cap símptoma de decoloració. El segon corondell de l'anvers comença amb una bonica, bé que senzilla, caplletra «S», ornada amb ombra de mini. Aquesta inicial abasta les sis primeres línies del corondell. També es veuen ombrejades de mini totes les lletres majúscules de les dues cares del text. Així mateix, cal fer esment especial d'un sobreratllat en mini a les cinc darreres línies del primer corondell de l'anvers, amb un damnat del mot «*prologus*», fet amb color mini a tall d'inutilització, sens dubte pel motiu que direm més endavant.

En el seu estat actual no es veu rastre de foliació. Tan sols, al peu de la segona cara, presenta la signatura quaternal «VIII», que fa creure que aquest fragment fóra, si més no, el foli 72 del còdex.

Les proporcions d'aquest fragment de còdex, el seu cos d'escriptura i les seves escasses abreviacions permeten de pensar en un llibre litúrgic de

Cara A.

Cara B.

lectura en comunitat, tal volta un lliçonarí.

El primer corondell de l'anvers comença amb la continuació d'una homilia que glossa fragments de l'epístola primera de sant Pau als romans i frases extretes possiblement d'un himnari. La resta del fragment és un text hagiogràfic que respon al de sant *Praeiectus*, bisbe de Clermont, mort l'any 676, que a França es coneix per *Priest*, *Prest* i, fins i tot, per *Prix*.

El contingut del fragment de la vida d'aquest sant, salvades les variants fruit de transcripcions successives, és el que, en l'etapa merovíngia del trencall dels segles VII i VIII, deixà escrit un autor anònim, tal vegada monjo del monestir de Volvic. És, doncs, un text prou conegut.³ A l'apèndix d'aquestes notes, inserim la transcripció del fragment seguint la mateixa composició i distribució del text, amb el qual col·locem el de l'edició bolandianiana dels *Acta sanctorum*.⁴

Les versions conegudes de la *Vita* de sant Projecte van precedides d'un pròleg i d'una breu exhortació que no figuren en el text del nostre fragment, bé que no eren ignorats pel copista, el qual fins i tot n'havia començat a inserir el títol amb les paraules «*Incipit prologvs de passione et uirtutibus sancti ac beatissimi Proiecti episcopi et martiris: Qve observatvr*

Les versions conegudes de la *Vita* de sant Projecte van precedides d'un pròleg i d'una breu exhortació que no figuren en el text del nostre fragment, bé que no eren ignorats pel copista, el qual fins i tot n'havia començat a inserir el títol amb les paraules «*Incipit prologvs de passione et uirtutibus sancti ac beatissimi Proiecti episcopi et martiris: Qve observatvr*

3. *Acta Sanctorum*, Ian. 25. – *De Sanctis martyribus Praeiecto episcopo; Amarino, sive Marino abbate et Elidio. Claromonte Avernorum in Gallia. / Acta id. Alia vita. Auctore coetaneo anonymo, ex tribus veteribus mss. cap. I. / Acta id. Vita ex ms. Ultraiectino auct. coet. anon. Vid.*, també, B. KRUSCH, a *Monumenta Germaniae Historicae. Scrip. rerum Merovingiarum*, t. V, p. 212-248.

4. *Alia vita*, cit., cap. I, S. *Praeiecti institutio, sacerdotium*.

.VIII. kalendas febrvarii». Tot seguit, però, decidí prescindir d'aquelles prolusions i encetà la transcripció amb «*Sanctus igitur Proiectus*», sense tenir en compte el lligam del mot «*igitur*» amb l'exhortació eliminada. La manca d'inclusió dels prolegòmens i la inutilitat de llur enunciat foren motiu de les ratlles cancel·latòries i del tintat en mini sobre el mot «*prologus*» de les línies 29-33 del primer corondell de la cara clara o anvers del fragment.

El manuscrit d'on pervé aquest fragment sembla escrit a Catalunya, com ho fan creure, demés de les seves característiques paleogràfiques, la forma «*Proiectus*» donada al seu nom, en lloc de «*Praeiectus*»,⁵ i en l'atribució de la seva festivitat a 8 calendes de febrer, és a dir, el 25 de gener.⁶

A Santa Maria de Palautordera, l'antiga «cellera» de Palau, on el culte a aquell sant es presenta documentat almenys d'ençà del segle XIII, en la parla vulgar hi arrelà la forma «*Project*», que degenerà en «*Broget*» i, en la baixa època medieval, veiem escrit sovint «*Brojetus*», bé que més endavant el cultisme renaixentista reprengué la forma «*Proiectus*». El culte a sant Projecte encara és ben viu a Palautordera i la seva diada, el 25 de gener, és la festa major d'hivern de la vila.

El domini útil de l'escrivania pública del terme del castell de Montclús, detingut per persona eclesiàstica, explica prou bé que el notari tingué al seu abast aquell manuscrit, que aleshores es devia considerar inserrible. Un bon dia, el notari Francesc Bonamich de Noguera, o potser el seu successor, en la fretura de pergamí per enquadrar aquell manual, tingué l'acudit de fer ús d'un foli de l'antiquíssim còdex que hi havia al seu abast a la llibreria del benifet de sant Projecte. I per ventura això, que avui passa per ser una salvatjada, és el que ha permès que aquest fragment hagi arribat fins als nostres dies, mentre que la resta del còdex d'on procedeix s'ha perdut del tot.

5. Els textos més antics, procedents de les Gàl·lies merovíngies, donen sempre la forma «*Praeiectus*» i també ho fa així l'actual Martirologi Romà. A Itàlia i a casa nostra, és sempre «*Proiectus*» i, amb aquest darrer nom, figura en els breviaris hispànics.

6. A la diòcesi de Clermont-Ferrand, la festivitat d'aquest sant se celebra el dia 28 de gener. A Chalons-sur-Saône i a Moulins, el dia 26 del mateix mes i, a la diòcesi d'Estrasburg, el dia 15 de febrer. A la Marca Hispànica i al calendari romà, el dia 25 de gener, com així ho recull el fragment donat a conèixer.

APÈNDIX

CARA A – Columna 1

set quo fine, ipsum qui pacie-
batur audi. Non sunt condig-
ne passiones huius temporis. Ipse
dicit qui paciebatur et scie-
5 bat pro quo nomine paciebatur
et quo fructu paciebatur.
Non sunt condigne Passiones
huius temporis ad futuram gloriam
que reuelabitur in nobis.
10 Seuiat mundus, fremat
mundus, increpet linguis,
coruscet armis, quicquid
potest faciat. Quid faciet
ad hid quod accepturi sumus.
15 Appendo quod pacior con-
tra hid quod spero. Hoc sen-
tio, illud credo. Et tamen
plus ualet quod credo quam
quod sencio. Quicquid est
20 quod seuit pro Christi nomine, si po-
test uiui tolerabile est. Si
non potest uiui migrare
hinc facit, non extinguit
sed accelerat. Que accele-
25 rat ipsum primum, ipsam dul-
cedinem. Que cum uenerit
sine fine erit. Opus cum fine,
merces sine fine.
INCIPIT PROLOGVS DE PASSIONE

CARA A – Columna 2

SANCTUS IGITVR PROIECTV(S)
claro natalium
oriundus. Gonde-
leni atque Helidia
5 parentibus procreatus
aruernico territo-
rio est exortus, ac prius cum
nasceretur reuelacionis
misterio designatus. Deni(que)
10 cum adhuc claussus esset in ute-
ro matris, hostensa est uisio
Sancto monstrante spiritu, uidi(t)
namque sibi per latera pignus
egredi, tinctum roseo bap(t)ti(s)-
15 mate, unde sanguinis
rubricante. Quod cum quida(m)
Dei seruo genitrix christia-
na narrasset, ilico agno-
uit quod nasciturus puer
20 magnus in seculo fieret et pal-
mam martirii trandente domino
optineret. Interea na(scitur)
puer elegantis; labenti(bus)
annis infantie puericie
25 tempore subintrante scole tra-
ditur iciodorensi atque,
fauente deo, precetera turb(a)
sodalium proficiebat ecclesia(s)-
tico nutrimento. Cumque po-

30 et uirtutibus sancti AC BEATISSI(MI)
PROIECTI EPISCOPI ET MARTIRIS,
QVE OBSERVATUR .VIII.
KALENDAS FEBRVARII.

29 PROLOGVS *damn. lin. rubr.* / 29-33
INCIPIT *usq. ad FEBRVARII oblit. lin.*
rubr.

30 leret industriam cantus et
littere, parentes illius eum Gen(e)-
sio archidiacono studuerun(t)
comendare. Qui postmo-
dum aruernico urbe presulat(us)

1 Praeiectus / 2 natalium lampade *add.* / 10
in *om.* / 11 matri / 16 cuidam / 20 foret / 23
elegans / 34 Arvernica.

CARA B – Columna 1

obtinuit dignitatem. Qui
cum uidisset nature nobilis
puerum diligentium nutritum,
prius peccuniam credidit in
5 alimonie pauperum tradentem.
(P)ostmodum erudicionis anda-
gium suum eum frequentium
faciebat interesse consilium.
(C)ernentes hoc quidam ex cle-
10 ricis, inuidie actenus stimu-
lo ceperunt ei tendere insi-
dias calamitatis. Denique
Martinum cantorem incitant
ut cedendi Proiectum aditum
15 querat, iubetur puer sonum
reddere, quem uix puncto
hore audierat decantare,
set intellegens innocens la-
queum paratum, sibi mentem
20 tendit ad Christum, sanctum inuo-
cat martirem Iulianum, diu-
(inum expo)scit auxilium. Mox
igitur sancto se docente spiritu
(it)a canticum memoriter red-
25 didit, ut cuncti patenter
agnoscerent quod illam
melodiam magistralem in

CARA B – Columna 2

moribus a predicto pontifice
isiodorensis dicta est prelati,
cepitque castitatem fulgere, ca-
ritatem uernare, ieiuniis in-
5 sistere, oracioni incumbere,
scripturarum uolumina perscru-
tare, ac diebus quadragesi-
me secularium conuenticula
declinare, cum domesticis can-
10 ticum fidei humilitatis parsi-
moniam, cum helemosinarum
largitate uaccare. Die igitur
quadam cum plures a deum pau-
peres aduenissent, et helemo-
15 sinam postularent, uir dei
per ministrum agnouit quod
amplius quam duos numos au-
reos non haberet, deferr(e)
saculo iubet; Ihesum precem tac(i)-
20 ta inuocauit. Ilico uirtus
diuina adfuit in saculo au-
reum creuit, tantaque ibi(dem)
est numerum inuenta p(ec)-
cunia, quanta pro foribus sta-
25 bat caterua. Nec mirum
si ille inclitus artifex, qui
solem extendit radio in-

puero diuina pietas infu-
disset, atque hoc modo inuidia
30 in admiracione conuersa
cessauit. Hoc illius sunt opera
qui uilicante sichomoros
pastorem puerum prophetam
fecit. Cumque bonis polleret

uocantem se seruulo aurum fu(n)-
dit in saculo. Quadam namque
30 die, eum cum ospitibus abstin-
tibus conuiuaret, et pis(ces)
omnimodis anxius non (ha)-
beret, casu ad minist(er)ium
aqua defuit, puer cum situla

3 diligentius / 3 enutritum / 4 peccuniam] ei
add. / 5 alimoniam / 5 tradentem om. / 6
Postmodum] Crescente *antep.* / 7 indagine
suo / 7 frequentius / 8 consilio / 10 actenus]
accensi / 13 incitant cantorem *transp.* / 14
Praeiectum / 17 ore / 17 decantari / 18 inte-
lligens / 19 sibi paratum *transp.* / 21 Iulia-
num martyrem *transp.* / 30 admirationem /
31 Hec / 32 velicantem.

2 Icciodorensi / 2 dicta] diocesi / 2 prelatu-
s / 3 cepitque] cepit itaque / 3 castitate / 3 cre-
ationibus / 7 perscrutari / 9-10 canticum]
tantum / 10 fidei] et add. / 11 cum] et / 12
largitati / 14 venisset / 18 aureos om. / 19
sacculum / 21 affuit / 22-23 ibidem *transp.*
/ 22 ibidem] post add. / 23 numerum] nume-
rosa / 24 proforibus] pauperum / 28 invo-
cante / 28-29 fundit] infudit / 30 eum] dum
/ 31 convivaretur.

L'EXPANSIÓ D'UNA REGALIA AL COMENÇAMENT DEL SEGLE XIV: EL NOTARIAT REIAL

○ MARIA TERESA FERRER I MALLOL
CSIC. INSTITUCIÓ MILÀ I FONTANALS

I. El conflicte amb les notaries eclesiàstiques

És prou conegut que els orígens del notariat a Catalunya estigueren molt lligats a la clerecia, la qual sabia llegir i escriure en una època en què les dificultats materials i les guerres restringien l'accés a la cultura.

Quan els comtes-reis aconseguiren d'anar imposant llur autoritat i organitzar el país, es trobaren amb una xarxa consolidada de notaries vinculades a les parròquies, a les catedrals i a les abadies.¹

Dins del procés de recuperació de la jurisdicció local i de les altres regalies que els reis emprengueren des del segle XIII, animats per juristes imbuïts del renaixent dret romà, no oblidaren pas el notariat, per la delicada missió pública que li era confiada. Cal encara fer l'estudi d'aquest procés i de la seva cronologia però, pel que fa al notariat, R. Conde assenyala que les concessions de notaries a institucions eclesiàstiques són, llevat d'una que ja és una mica diferent, anteriors al 1238; per aquest motiu es demanava si en aquesta època hi hagué un canvi de perspectiva en la consideració del notariat, vist més com a emanació del poder públic.² Crec que és possible pensar que l'organització de dos regnes de nova conquesta, el de Mallorca i especialment el de València, molt més complex, obligà a replantejar moltes qüestions sobre el funcionament de l'Estat, que tingueren una resposta nova al País Valencià.³ Aquesta reflexió potser comportà la

1. Sobre notaries vinculades a l'Església, cf. A. M. ARAGÓ, «Concessions reials del dret de notaria a parròquies i monestirs catalans (segles XII-XIII)», *Estudios Históricos y Documentos de los Archivos de Protocolos*, VI (1978), p. 1-14.

2. R. CONDE Y DELGADO DE MOLINA, «La titularidad de las notarías parroquiales desde Pedro II (III) el Grande a Jaime II: Del proyecto Besalú (1281) a la pragmática de 1302», a *Estudis sobre història de la Institució notarial a Catalunya*, Barcelona, 1988, p. 33.

3. El Dr. J. M. FONT I RIUS («El desarrollo general del derecho en los territorios de la Corona de Aragón (siglos XII-XIV)», a *VII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*, Barcelona, 1962, p. 296-297) assenyala la influència prop de Jaume I de juristes tan famosos, formats a Bolonya, com sant Ramon de Penyafort, el bisbe Vidal de Canyelles i Pere Albert, canonge de Barcelona.

decisió d'introduir canvis també a Catalunya i a Aragó, on era molt més difícil, perquè hi havia uns usos molt arrelats.

Una mostra de la nova política envers el notariat la trobem en el cas de la notaria de Piera, adjunta a la parròquia. En data que desconeixem, però necessàriament anterior al 1240, Ramon de Plegamans l'havia confiscada al rector de la parròquia, Ramon Puig. Ramon de Plegamans era un ciutadà barceloní, expert en administració, que ocupà càrrecs de molta confiança prop de Jaume I: fou batlle i veguer del rei a Catalunya durant l'absència del monarca per a la conquesta de Mallorca i figurà després com a lloctinent del rei al Principat.⁴ Ignorem si la confiscació de la notaria de Piera fou un cas aïllat o formava part d'una política d'abast més general d'aquest dignatari. Si més no, en el moment de la mort, que s'esdevingué l'any 1240,⁵ volgué esmenar el dany que havia causat a la parròquia de Piera i li féu un llegat de diners. Potser gràcies a aquests diners, un altre rector de Piera, Pasqual Arbert, aconseguí més tard negociar a la cort el retorn de la notaria a la parròquia. El rector fonamentà la seva petició en el fet que la parròquia havia gaudit de la possessió de la notaria durant molt de temps pacíficament i que l'espoliació havia estat feta sense seguir un procediment judicial just. Jaume I acceptà la petició i, el 4 d'agost de 1252, revocà qualsevol concessió de la notaria feta a altres persones i la retornà a la parròquia. La devolució quedà condicionada a un reconeixement de la senyoria del rei, que es manifestaria en el pagament d'un cens anual de dos morabetins alfonsins. Totes dues parts, doncs, podien felicitar-se d'haver aconseguit llur objectiu: el rector, la possessió de la notaria, i el rei, el reconeixement d'una regalia i un petit ingrés econòmic.⁶

Fou el rei Pere el Gran qui inicià, però, una política decidida de recuperació del notariat com a institució derivada de l'autoritat reial. El febrer del 1281, Pere de Besalú, per encàrrec del rei, redactà un reglament per al

4. J. M. MADURELL Y MARIMÓN, «Ramon de Plegamans, señor de Sant Marçal», *Hidalguía*, XVI (1968), p. 785-800; T. N. BISSON, «Las finanzas del joven Jaime I (1213-1228)», a *X Congreso de Historia de la Corona de Aragón. Jaime I y su época*, 2 v., Saragossa, 1980, p. 179-180, publicat després en anglès a *Medieval France and her Pyrenean Neighbours. Studies in early institutional History*, Londres i Ronceverte: The Hambledon Press, 1989, p. 365.

5. J. M. MADURELL, «Ramon de Plegamans», p. 800.

6. Apèndix, doc. I. Aquest cas, interpretant-lo malament, com si fos el rector qui hagués cedit la notaria al rei i després hagués deixat un llegat per a reparar el tort, fou comentat per F. CARRERAS Y CANDI, «Desenrotllament de la institució notarial a Catalunya en lo segle XIII», a *Miscel·lània Històrica Catalana*, II, Barcelona, 1906, p. 327.

funcionament de les notaries eclesiàstiques: establí que els rectors de parròquia amb notaria annexa rebrien la seva autoritat del rei i haurien de fer-ho constar en la clausura; regulà el repartiment dels ingressos procedents de l'exercici del notariat: una cinquena part per al rei i les altres quatre cinques per al notari eclesiàstic, pel treball i les despeses. Els rectors de parròquies que només estaven autoritzats a redactar testaments i esponsalícis no haurien de pagar res pel que cobressin. Establí també que, si la notaria ingressava menys de 300 sous anuals, podia ésser atesa pel mateix rector, mentre que, si ingressava més d'aquesta quantitat, havia d'ésser confiada a un escrivà laic, que hauria d'actuar per autoritat reial, sense que el rector perdés ni la titularitat ni l'administració de l'escrivania. L'ordinació de Pere de Besalú s'ocupà també de l'estatge per a l'escrivania laica de Lleida i de les notaries dels llocs petits, on el rei només percebria la meitat dels ingressos, ja que altrament el notari no s'hi hauria pogut mantenir.

Immediatament després d'aprovar aquesta ordinació, el rei manà fer una investigació sobre la situació de les notaries a Catalunya, especialment les regentades per institucions eclesiàstiques, i a continuació les emparà fins que no haguessin demostrat la titularitat de la notaria, bé per concessió reial bé per ús immemorial. Des del mes de març del mateix any 1281 i al llarg del 1282, començà a retornar notaries de titularitat eclesiàstica als qui devien demostrar-ne la titularitat i s'havien avingut a respectar les disposicions de l'ordinació de Pere de Besalú.⁷

L'any 1283, però, Pere el Gran hagué de fer marxa enrera en aquesta qüestió, com també hagué de fer-ho en la reivindicació del mer imperi, una altra de les regalies que sembla que també intentava recuperar. Efectivament, per una constitució promulgada a les Corts celebrades a Barcelona l'any 1283, es comprometé a restituir les escrivanies que havia emparat a les esglésies, llocs religiosos, nobles, ciutats etc. que les haguessin tingudes des d'antic.⁸

7. R. CONDE, «La titularidad de las notarías parroquiales», docs. I, II, III, IV, V, VI, VII i VIII i p. 33-40. Cf., també, F. CARRERAS Y CANDI, «Desenrotllament de la institució notarial», docs. II, XI, XII i XIII.

8. *Constituciones y altres drets de Catalunya*, Barcelona, 1702 (reed., Barcelona: Ed. Base, 1973), llib. VIII, tít. I, c. III, i *Cortes de los antiguos reinos de Aragón y de Valencia y Principado de Cataluña*, publicadas por la Real Academia de la Historia. *Cortes de Cataluña*, Madrid, 1896-1922, I, 1a part, p. 144. Cf., també, M. T. FERRER I MALLOL, «Notariat laic contra notariat eclesiàstic. Un episodi de la pugna entre ambdós a Girona (1347-1380)», *Estudios Históricos y Documentos de los Archivos de Protocolos*, V (1977), p. 20, i I. J.

Aquesta és l'única reacció que coneixem de les parts afectades. Els autors que han estudiat l'episodi no han recollit notícies sobre protestes dels perjudicats per l'actuació de la corona. No és probable que l'Església es deixés prendre les notaries i els ingressos que comportaven sense protestar, sobretot si tenim en compte com reaccionà contra intents posteriors.⁹ I el mateix podríem dir dels nobles. És un punt per estudiar.

* * *

El control de les escriptures eclesiàstiques no era l'únic problema existent, ja que també hi havia el de l'accés dels clergues, amb ordes majors o menors, als càrrecs i a les professions laiques, entre elles el notariat. De fet, la mateixa Església semblava partidària d'apartar els clergues de les professions laiques, encara que no pas d'una manera decidida. El Concili Provincial de Lleida del 1229, que traslladà al context de la Tarraconense les decisions preses al Concili Laterà IV del 1215, manà que els clergues no exercissin oficis o activitats seculares, especialment les deshonestes, és clar. Però el Concili de Tarragona del 1239 només prohibí l'exercici de càrrecs laics, com batllies o vegueries, als eclesiàstics que tenien encomanada la cura d'ànimes o dignitats.¹⁰ A la pràctica, un sector amplíssim de persones que no eren preveres ni tenien una vida pròpiament eclesiàstica, per bé que posseïen algun orde menor, ocupaven càrrecs i exercien professions laiques. Les autoritats civils consideraven la situació amb recel perquè aquestes persones, com a clergues que eren, podien recórrer a la jurisdicció eclesiàstica si havien d'ésser processades per alguna infracció, encara que la falta estigués relacionada amb el càrrec o la professió laics; el desig d'evitar aquest contrasentit fou el motiu de la promulgació d'algunes disposicions que, d'una banda, pretenien retenir per a la jurisdicció civil tot allò que no era pròpiament eclesiàstic i, de l'altra, posar obstacles al funcionament de les notaries eclesiàstiques, que devien nodrir-se de clergues amb ordes menors.

BAIGES I JARDÍ, «El notariat català, origen i evolució», a *Actes del I Congrés d'Història del Notariat Català*, Barcelona: Fundació Noguera, 1994, p. 138-139.

9. M. T. FERRER I MALLOL, «Notariat laic contra notariat eclesiàstic. Un episodi de la pugna entre ambdós a Girona (1347-1380)», *Estudios Históricos y Documentos de los Archivos de Protocolos*, V (1977), p. 19-20.

10. J. M. PONS GURI, «Constitucions conciliars Tarraconenses (1229-1330)», a *Recull d'estudis d'Història Jurídica Catalana*, Barcelona: Fundació Noguera, 1989, II, p. 240 i 260 (publicat primer a *Analecta Sacra Tarraconensia*, XLVII i XLVIII).

La pragmàtica promulgada a Catalunya el 31 de maig de 1302 per Jaume II fou el pas més important per solucionar aquest problema. Prohibí que els clergues fessin instruments o escriptures públiques i que accedissin al tabellionat. La justificació d'aquesta mesura era la necessitat d'evitar que, en cas de frau en l'exercici de la professió, els culpables poguessin escapar de l'acció de la justícia pel fet de no pertànyer a la jurisdicció del rei. La pragmàtica exceptuà d'aquesta disposició els clergues que tinguessin drets adquirits per ús immemorial o costum en escrivanies annexes a esglésies o altres institucions eclesiàstiques. Els titulars d'aquests drets podrien autoritzar escriptures si ho feien personalment, però no podrien delegar les funcions en un altre clergue sinó a un escrivà laic.¹¹

Jaume II tornà a insistir sobre aquest tema en una altra pragmàtica del 25 de setembre de 1312, de caràcter més general, que rebutjava l'accés dels clergues i fins i tot dels coronats casats a qualsevol ofici públic, no solament a les notaries. El motiu adduït fou el mateix que el de la pragmàtica precedent: que, quan delinquien en aquests oficis, eludien la justícia reial i es refugiaven en l'eclesiàstica.¹²

A Aragó, la compilació de furs aragonesos de 1247 ja havia recollit la prohibició que els ordenats no podien ésser notaris i el famós jurista Vidal de Canyelles, bé que ell mateix era eclesiàstic, ho havia justificat argumentant que la condició sacerdotal dels notaris els era beneficiosa en qualsevol procés per falsificació de documents.¹³ Però a Aragó, com a Catalunya, els tonsurats, infiltrant-se en totes les professions i accedint a tots els càrrecs, causaven problemes jurisdiccionals quan es produïa alguna denúncia per delictes perpetrats en el càrrec.

A Terol i a les seves aldees, per exemple, cap a l'any 1306, moltes notaries i altres administracions públiques eren en mans de tonsurats. Per això el rei Jaume II comunicà al jutge, als alcaldes i al consell de Terol que tal cosa quedava prohibida de llavors endavant, tant si els tonsurats eren casats com si no. El rei manà, a més, que les esmentades autoritats procedissin contra els tonsurats i contra llurs béns en les causes derivades de contractes o de testaments com contra qualsevol veí, sense observar-los cap privi-

11. *Constitucions*, vol. 2, llib. I, tít. V, c. I. Vegeu M. T. FERRER, «Notariat laic contra notariat eclesiàstic», p. 20.

12. ACA, C, reg. 240, f. 83v-84r, i *Constitucions*, llib. I, tít. V, c. 2.

13. A. BLASCO MARTÍNEZ, «El notariado en Aragón», a *Actes del I Congrés d'Història del Notariat Català*, Barcelona: Fundació Noguera, 1994, p. 204. ↗

legi clerical, tant si només portaven tonsura, però vestits laics, com si portaven vestits eclesiàstics i no duïen tonsura.¹⁴

* * *

Un cop regulat el caràcter laic del notariat en l'aspecte del personal que l'havia d'exercir, quedaven els drets legals i tradicionals de les escriptories eclesiàstiques, els quals no podien ésser atacats frontalment perquè hi havia concessions reials i ús immemorial, coses ambdues que constituïen un fonament jurídic prou sòlid; a més, calia comptar amb una forta oposició de l'Església. Per tots aquests motius la tàctica seguida per Jaume II contra les notaries parroquials no fou la de l'investida directa, sinó la de crear una xarxa pròpia que les pogués anar substituint a poc a poc, aprofitant les escriptories de les batllies, si ja en tenien, o adjuntant-n'hi de noves. Aquest procés trobà diverses dificultats, tant per l'oposició de l'Església com per la inèrcia dels mateixos oficials reials en alguns casos.

El primer entrebanc del qual tenim coneixement per ara es produí a Prats, segurament Prats de Lluçanès, ja que el lloc pertanyia al bisbat de Vic. En data que desconeixem, el rei havia concedit l'escriptoria de la batllia de Prats a Joan Pere Sabata. El concessionari o els seus substituïts havien començat a exercir la seva professió i aquest fet havia provocat les queixes del rector de la parròquia, que considerava que el funcionament de l'escriptoria de la batllia el perjudicava. El rector es queixà al bisbe de Vic, el qual amenaçà de procedir contra Joan Pere Sabata, els seus substituïts i el mateix batlle de la població per lladres i invasors de béns eclesiàstics, segons una constitució del Concili de Tarragona.¹⁵ Joan Pere Sabata al·legava que el rector no tenia concessió de l'escriptoria i que era per manca d'un altre escrivà a la vila que ell i els seus predecessors havien redactat instruments públics; hi afegia que, per tant, no era lícit impedir que d'altres, amb autoritat legítima, poguessin redactar instruments públics al lloc esmentat i amb més motiu perquè, quan el batlle o altres oficials seus havien de fer processos en el dit lloc, hi portaven els notaris per fer les enquestes. A la vista de la queixa presentada per Joan Pere Sabata, el rei envià una carta al

14. Apèndix, doc. 2. Citat i comentat breument per R. CONDE, «La titularidad de las notarías parroquiales», p. 32.

15. Es referia a les constitucions dels concilis del 1244 (*De malefactoribus clericorum et rerum ecclesiasticarum*) i del 1246 (*Contra invasores rerum ecclesiarum*): J. M. PONS I GURI, «Constituciones conciliares Tarraconenses», p. 277, 280, 302, 306 i 325.

bisbe de Vic, el 22 de febrer de 1319, en la qual demanava que el rector demostrés que tenia l'escrivania per concessió reial i amb exclusivitat a la dita vila: si era així, ell no li posaria impediments en l'exercici del notariat i revocaria la concessió feta a Joan Pere Sabata però, si la tenia només per costum, no podia impedir que altres escrivans amb autoritat del rei hi exercissin la professió i hi redactessin instruments públics, especialment processos criminals i civils oberts pel batlle o pel veguer. Demanà, doncs, al bisbe que desistís dels processos començats contra Joan Pere Sabata, contra els substituïts i contra el batlle; altrament, assegurava que no pensava negligir la defensa de les seves regalies.¹⁶

Tres anys després, el 1322, una altra intervenció reial a favor de l'escrivania de la batllia de Berga ens posa davant de l'altra dificultat amb què podia topar l'expansió de les escrivanies reials: la manca de col·laboració del batlle local a causa del pes del costum i dels lligams establerts amb l'escrivania parroquial. L'escrivania de la batllia de Berga havia estat concedida a Domingo Biscarra, que era un escrivà del rei. Per bé que el batlle o els seus lloctinents haurien hagut de fer les actes, els atestats, les sentències i les altres escriptures de la batllia a l'escrivania de Domingo Biscarra, no ho feien i, amagadament, recorrien al notari parroquial, al qual encarregaven instruments de definició i absolució d'excessos, d'emancipació, de donació, etc. i la imposició de l'autoritat i decret oficial a les tuteles, a les cures o a les còpies de documents i també altres actuacions que pertocaven a la batllia. Sembla que el culpable no n'era el batlle, Ramon Comes, sinó més aviat els seus predecessors i els seus lloctinents. Domingo Biscarra protestà al rei, el qual cridà l'atenció del batlle i de l'assessor, el jurisperit Arnau Roma, ja que llur actitud no solament perjudicava l'esmentat escrivà, sinó també els drets reials, i els manà, per tant, que fessin tots els documents de la batllia a través de l'escrivania de Domingo Biscarra.¹⁷ En aquest cas, el rei reivindicava només la documentació oficial per a l'escrivania de la batllia de Berga. L'escrivania parroquial era una de les que havien acceptat la normativa de Pere el Gran l'any 1282 i, per tant, era plenament legal.¹⁸ Potser era aquesta la causa de les reticències del batlle de Berga.

16. Apèndix, doc. 5.

17. Apèndix, doc. 7.

18. R. CONDE, «La titularidad de las notarías parroquiales», p. 39.

El mateix any 1322, Jaume II havia arribat a un acord amb l'arquebisbe de Tarragona pel qual aquest s'havia compromès a revocar una constitució que havia fet contra els notaris per autoritat reial que actuaven en els llocs on l'escrivania era de l'Església. El 30 de juliol del mateix any, el monarca escrivia a l'arquebisbe per demanar-li si ja havia publicat la revocació d'aquella constitució i, si no ho havia fet encara, per pregar-lo que ho fes seguidament perquè, si la constitució havia estat publicada, també ho havia d'ésser la seva revocació.

Probablement, en el moment d'escriure aquesta carta, el rei ja temia que l'arquebisbe s'havia desdit de la seva promesa. Podem pensar que, entre la clerecia, hi devia haver un ambient molt contrari a qualsevol entesa en la qüestió de les notaries eclesiàstiques que pogués significar un retrocés dels ingressos de les parròquies per aquest concepte i, probablement, l'arquebisbe no podia contrariar de manera frontal l'opinió dels rectors. Aquest devia ésser el motiu pel qual un concili celebrat a Tarragona l'any 1325 tornà sobre el tema i publicà una constitució més dura que l'anterior, pel que deixen entendre les protestes del rei. La constitució amenaçava amb l'excomunió els notaris que redactessin instruments públics o que rebesessin notes a les parròquies que tinguessin notaria pública, llevat que tinguessin una llicència especial del rector de la parròquia o del seu vicari; també amenaçava amb la mateixa pena d'excomunió les persones que demanessin l'actuació del notari. Quan el contingut d'aquesta constitució arribà al coneixement de la cort, el rei protestà del fet per carta a l'arquebisbe de Tarragona. El rei li hi recordava l'acord anterior i es queixava de l'atac a la seva regalia que suposava la constitució, que no feia esment dels casos en què havien decidit que els notaris reials podrien actuar en els llocs on hi hagués notaries eclesiàstiques. El monarca, doncs, demanà la revocació de la constitució i, si no, amenaçà veladament de fer el que calgués per defensar les seves regalies.¹⁹

Així, les constitucions dels concilis de Tarragona del 1367 i del 1369, que amenaçaven amb l'excomunió els notaris públics que autoritzessin escriptures als llocs on l'escrivania pertanyia a bisbes, abats, capítols o rectors d'esglésies, llevat que aquests els en donessin llicència, tenia un precedent de quaranta anys abans. I l'actitud de Pere el Cerimoniós tenia també antecedents en la de Jaume II.²⁰ Probablement, la revisió de la

19. Apèndix, doc. 8.

20. M. T. FERRER, «Notariat laic contra notariat eclesiàstic», p. 21.

documentació de Jaume II ens proporcionarà encara més notícies sobre els orígens i l'evolució de l'enfrontament entre la Corona i l'Església pel control de les notaries.

II. Dificultats per a l'actuació dels notaris reials al comtat d'Empúries

L'actuació dels notaris reials arreu del territori trobava, no solament l'obstrucció de l'Església, sinó també la d'alguns senyors poderosos, com el comte d'Empúries, que ja tenia topades amb el rei per altres regalies.

Quan els notaris reials, de la ciutat de Girona o d'altres llocs, entraven al comtat per tal de presentar cartes reials o d'altres persones o per fer protestes, els oficials del comte els impediien de redactar els instruments d'aquestes presentacions o protestes. L'any 1319, Jaume II comunicà al comte Malgaulí que li havien arribat queixes sobre aquesta qüestió i li recordà que, segons les constitucions de Catalunya, qualsevol notari podia redactar instruments arreu del territori i que el comte no tenia autoritat per prohibir-ho. El rei manà, doncs, al comte que desistís d'aquesta actitud i que permetés l'actuació dels notaris reials, ja que altrament prendria les mesures oportunes.²¹

III. El nomenament de notaris als llocs de senyoria d'Aragó i als del regne de València poblats a fur d'Aragó

També el rei s'interessà, l'any 1318, per la situació del notariat als llocs poblats a fur d'Aragó del regne de València. Havia sabut que els barons i els cavallers d'origen aragonès creaven notaris en llurs castells i llocs, fet que al rei li semblava incorrecte perquè creia que només ell tenia autoritat per crear notaris. Després de demanar informació sobre aquesta anomalia, hom li havia respost que era el costum d'Aragó. Per això, per tal de poder defensar els seus drets amb coneixement de causa, demanà al justícia d'Aragó que l'informés sobre si els nobles tenien dret a Aragó de nomenar notaris.²² Per sort, he pogut trobar la resposta del justícia d'Aragó a les car-

21. Apèndix, doc. 4.

22. Apèndix, doc. 3.

tes reials, la qual ens informa del costum seguit a Aragó respecte al nomenament de notaris als llocs de senyoria. La resposta era contrària als interessos del rei, perquè efectivament els barons i els cavallers aragonesos nomenaven els notaris de llurs senyories, bé que els jurats del lloc participaven també en l'elecció i el nomenament. El justícia, Ximén Pérez de Salanova, recordava al monarca que aquest costum era reconegut al privilegi general, que ell havia jurat, i en el fur que havia jurat igualment a les darreres corts de Saragossa. Hi afegia que, quan alguns barons li havien demanat que creés notaris generals del regne alguns notaris de llurs senyories, el monarca s'hi havia negat al·legant que, si delinquien en l'ofici, no els podria castigar fàcilment perquè haurien estat de mal localitzar.²³

Bé que el rei no volgué donar una jurisdicció tan extensa a aquests notaris, alguns nobles aragonesos feien, al final del segle XIV, nomenaments de notaris per a tota la seva senyoria, els quals evidentment no tenien un camp d'actuació tan ampli com ho hauria estat per a tot el regne, però que ja no estaven adscrits únicament en un lloc. Hom en pot veure un exemple al nomenament notarial fet pel vescomte de Perellós i de Roda a favor de Sancho Ortiz de Orradre per a exercir en tot el seu vescomtat aragonès de Rueda.²⁴

23. Apèndix, doc. 3.

24. A. BLASCO, «El notariado en Aragón», p. 212. El vescomtat aragonès de Rueda és esmentat sempre als documents de cancelleria, que fan menció al vescomte, com a Roda, fet que pot induir a confusions, ja que Ramon de Perellós és conegut com a vescomte de Perellós i de Roda.

APÈNDIX DOCUMENTAL

1

1296, maig, 6. Oriola

Jaume II confirma el privilegi¹ pel qual el seu avi Jaume I restituí, el 4 d'agost de 1252, la notaria de Piera a la parròquia i al rector Pasqual Arbert, amb la condició que el rector pagui, com a signe de fidelitat, 2 morabetins d'or alfonzins cada any per Pasqua. El rei revoca l'empara de la notaria feta en temps passats pel batlle Ramon de Plegamans, que l'havia presa a l'església i al rector Ramon Puig. Ramon de Plegamans es penedí més tard d'aquesta espoliació i llegà diners a l'església per a compensar-la.

ACA, C, reg. 340, f. 22v-23r.

Noverint universi etc. Coram nobis, Jacobo etc., comparuit Galcerandus de Barberano, rector ecclesie de Apiaria, nobis humiliter supplicans ut privilegium per illustrissimum dominum regem Jacobum, clare memorie avum nostrum, factum super restitutione notarie dicti loci, de qua asserebat se et ecclesiam suam predictam esse in possessione, dignaremur de benignitate regia confirmare, cuius privilegii series sic se habet:

«Noverint universi quod Paschalis Arberti, rector ecclesie de Apiaria, comparens coram nobis, Jacobo, Dei gracia rege Aragonum, Maioricarum et Valencie, comes Barchinone et Urgelli et dominus Montispesulani, humiliter intimavit quod Raimundus de Plicamanibus quondam, tunc tempore baiulus noster, ecclesiam de Apiaria et Raimundum de Podio, rectorem ipsius, notaria publica dicti castri, de qua dictus rector et antecessores sui in posse quietam per multa tempora fuerant, non servata iusticia, spoliavit, quod in suo obitu, recognoscens occasione dampni illati dicte ecclesie, certam legavit pecunie quantitatem, unde postulavit a nobis quod nos dictam ecclesiam et ipsum racione eiusdem ecclesie in possessione eiusdem

1. El privilegi fou confirmat pel rei Alfons el Benigne el 15 de juny de 1328: Aca, C, reg. 505, f. 183r-184r.

notarie reducere deberemus. Nos igitur, attendentes quod utilitati regie nichil detrahitur set augetur siqua sunt aliena reddantur, maxime piis locis, facta nobis premissis omnibus plena fide cum presentis scripture testimonio perpetuo valituro, predictam ecclesiam et dictum Paschalem rectorem ipsius in possessione dicte notarie duximus reducendum, concedentes quod ecclesie et dicto rectori et successoribus eius imperpetuum notariam publicam dicti castri, prout melius dici et intelligi potest, ad utilitatem dicte ecclesie ac dicti rectoris et suorum successorum, non obstante concessione a vobis vel ab aliquo baiulo nostro vel locum nostrum tenente de predicta notaria alii facta. Nos, etenim concessione, siqua de dicta notaria per nos vel alios alicui facta est, ex certa sciencia et auctoritate regia duximus revocandam. Hanc autem restitutionem et concessionem dicte ecclesie ac dicto rectori et successoribus suis imperpetuum hac paccione facimus, quod in signum fidelitatis dictus rector et successores sui imperpetuum dent nobis et successoribus nostris duos morabetinos alfonsinos legales et recti ponderis in festo Pasche Resurreccionis Domini annuatim. Mandantes itaque vicariis, baiulis et aliis officialibus et subditis nostris universis, presentibus et futuris, quod contra predicta non veniant nec aliquem venire permittant.

Datum Barchinone, II nonas augusti, anno Domini M^oCC^oL^o secundo. Signum (+) Jacobi, Dei gracia regis Aragonum, Maioricarum et Valencie, comiti Barchinone et Urgelli et domini Montispesulani.

Testes sunt, Raimundus de Cardona, Guillelmus de Montecatheno, Guillelmus de Aquilone, Carrocus, Raimundus de Luçano.

Sig(+)num Petri Andree, qui mandato domini regis hec scribi fecit, loco, die et anno prefixis.»

Unde nos, Jacobus, Dei gracia rex predictus, viso privilegio supradicto et omnibus in eo contentis plenius intellectis et facta nobis plenaria fide dictum Galcerandum, rectorem predicte ecclesie, et ipsam ecclesiam esse in possessione notarie predicte, privilegium predictum ex certa sciencia duximus confirmandum, ut in eo melius et plenius continetur, salvis tamen et retentis nobis et nostri perpetuo in dicta notaria dictis duobus morabetinis auri alfonsinis et omni alio iure, quos et quod dictus rex Jacobus, avus noster, sibi et successoribus suis retinuit in carta privilegii predicti, ut in ea plenius continetur. Mandantes procuratoribus, vicariis, baiulis et universis aliis officialibus nostris et subditis, presentibus et futuris, quod presentem confirmacionem nostram firmam habeant et observent et faciant inviolabiliter observari et non contraveniant nec aliquem contravenire permittant aliqua racione.

Datum in obsidione Oriole, II nonas may, anno Domini M^oCC^oXC^oVI^o.
Raimundus Caprarii, mandato regio.

2

1306, març, 7. Terol

Jaume II mana al jutge, als alcaldes i al consell de Terol que d'ara endavant no permetin que els tonsurats, casats o no, exerceixin la notaria o altres càrrecs públics a Terol i a les seves aldees i que, pel que fa als que ja els exerceixen, procedeixin contra ells i llurs béns en les causes civils o derivades de contractes i testaments igual com contra qualsevol altre veí, sense observar-los cap privilegi eclesiàstic.

ACA, C, reg. 203, f. 126v-127r.

Jacobus et cetera, fidelibus suis iudici, alcaldis et concilio Turolii, presentibus et futuris et cetera.

Pervenit ad audienciam nostram quod in villa et aldeis Turolii assumuntur et constituuntur sepe persone tonsuram habentes ad tenendum et exercendum inibi officia notarie et alia officia et amministrazioni publicas ipsius ville et etiam aldearum, hecque persone attemptant ipsa officia et aministracione tenere ac etiam exercere. Unde nos, nolentes hec per tales personas teneri ac etiam exerceri, sic per presentes ordinandum ducimus ac etiam providendum quod de cetero nullus tonsuram defferens clericalem, sive uxoratus vel non uxoratus existat, assumatur aut constituatur vel teneat in Turoli sive aldeis eius officium notarie aut aliquod aliud officium seu amministracionem publicam quod vel que inibi de foro vel alias committi debeat vel etiam exerceri. Et quia intelleximus quod aliqui clerici coniugati excusat se coram iudice aut alcaldis dicte ville in causis civilibus seu ex contractibus descendantibus respondere, mandamus et dicimus vobis, dictis iudici, alcaldis et concilio, quod non obstante tonsura clericali procedatis in causis ex contractibus seu ultimis voluntatibus descendantibus contra bona et res eorum, ut contra alios vicinos ville predictae et etiam aldearum et sic contra ipsos coniugatos clericos procedatis in omnibus aliis ut contra alios vicinos Turolii proceditis, salvo privilegio eis concesso super criminibus commissis per eos ac etiam privilegio quod habent contra illos qui in persona eorum manus iruant violentas. Et insuper, si tales clerici coniugati tonsuram tantummodo defferant, set cum vestes laycales assument, vel tonsura dimissa in vestibus clericalibus remaneant, nullum eisdem clericalem privilegium observetis, set contra eos in omnibus procedatis ut proceditis contra alios quoscumque vicinos ville predictae ac aldearum. Quare vobis et cuilibet vestrum dicimus et mandamus quatenus hanc nostram ordinacionem, provisionem et mandatum in dicta villa Turolii et aldeis^a ipsius teneatis et observetis ac faciatis inviolabiliter observari.

a. *Segueix suis, ratllat.*

Datum Turolii, nonas marcii, anno Domini M^oCCC^o quinto.
Guillelmus Augustini, mandato regio facto per Petrum de Monello.

3

1318, gener, 3. València

Jaume II demana al justícia d'Aragó que l'informi si els barons i els cavallers del regne han acostumat a crear notaris en llurs castells i llocs. Els barons i els cavallers poblats a fur d'Aragó del regne de València creen notaris en llurs senyories, fet que al rei li sembla incorrecte, perquè crear notaris és una regalia, però li han respost que era costum d'Aragó.

ACA, C, reg. 244, f. 216v-217r.

Jacobus, et cetera, dilecto nostro Eximino Petri de Salanova, iusticie Aragonum, salutem et cetera.

Significamus vobis quod, cum pervenisset ad nostrum auditum quod nonnulli barones et milites de foro Aragonum habentes castra et loca infra regnum Valencie crearunt et creant notarios in ipsis castris et locis suis, nos, intendentes huiusmodi creaciones notariorum ad nos tantummodo et non ad quosquam alios pertinere, cum velimus circa hoc iure nostro providere, occurrit [in] dubium qualiter in Aragonia per barones et [milites..... castris] et locis in similibus usitantur, fuit namque nobis dictum [..... quod] barones et milites Aragonum consueverunt creare notarios in castris et locis suis et [.....] suam in ipsis castris et locis et inter homines ipsorum [tantum modo] conficere eius [.....] de predictis certificare, vobis mandamus quatenus, visis presentibus certificetis per vestras litteras quam predicta in Aragonia usitatur.

Datum Valencie, III° nonas ianuarii, anno Domini M^oCCC^o XVII.

Bernardus de Fonte, mandato regio facto per Guillelmum Olomarii, iudicem curie.

4

1318, gener, [...]. Saragossa

El justícia d'Aragó respon a la consulta de Jaume II que els barons acostumen a nomenar els notaris juntament amb els jurats del lloc.

ACA, C, cr Jaume II, caixa 45, núm. 5594, 20x14,5 cms. Original, oberta; restes de segell de cera vermella.

Excellentissimo [et] magnifico principi domino, domino Jacobo, regi Aragonum etc., Eximinus Petri de Salanova, iusticia Aragonie, manuum ac pedum osculasse eius gracia comendando.

Recipi, domine, vestras literas quibus contraebat quod occurrerat vobis in dubium qualiter in Aragonia per barones et milites est usitatum an ipsi consueverint creare notarios in castris et locis suis et notarii sic creati usi furunt in ipsis castris et locis et inter habitatores ipsorum tantum modo conficere instrumenta et mandastis quod de predictis vos per nostras literas certificari deberem. Et sciat vestra celsitudo quod barones et milites possunt in aliquibus locis cum iuratis creare notarios qui conficiunt instrumenta inter habitatores ipsorum locorum et inter alios etiam qui faciunt ibi contractus, et iste usus servatur et iuratur per privilegium generalem Aragonie et per forum per vos editum in generali curia Cessarauguste, quam vos primo inhibi celebrastis et vos non consuevistis nec predecessores vestri ponere scriptores in locis baronum et militum Aragonie. Et vestra serenitas bene recolit quod aliquociens fuistis rogatus per aliquos barones Aragonie quod de locis suis aliquos notarios generales createtis, quod multociens, quod bene recolo, facere recusastis, pro eo quod, si tales scriptores in suo officio delinquerent, eos non possetis de facili capere nec punire.

Scripta Cessarauguste [...] kalendas febroarii, anno Domini M^oCCCXVII. Dominus vos conservet in regimine regnorum vestrorum per tempora longiora.

(*Al dors*) Excellentissimo ac magnifico domino, domino Jacobo, rege Aragonum et cetera.

5

1319, febrer, 22. Barcelona

Jaume II demana al bisbe de Vic que no procedeixi contra Joan Pere Sabata, al qual concedí l'escrivania de la batllia de Prats, ni contra els seus substituïts ni contra el batlle del lloc com a invasors de béns eclesiàstics. El procediment es fa a instàncies del rector de Prats, que es considera perjudicat per aquesta escrivania.

ACA, C, reg. 245, f. 100r-v.

Jacobus, et cetera, venerabili in Christo patri Berengario, divina providencia Vicensi episcopo et cetera.

Intelleximus per fidelem nostrum Johannem Petri Çabata, cui nos concessimus scribaniam curie baiulie de Pratis quod vos, eo quia ipse utitur concessione nostra predicta, intenditis, ad instanciam rectoris ecclesie de Pratis, asserentis concessionem nostram predictam in eius iniuriam factam fore, procedere contra dictum Johannem et eius substituïtos in dicta scribania et etiam contra baiulum nostrum dicti loci tanquam contra raptores et invasores rerum ecclesiasticarum, iuxta constitutionem concilii Tarraconensis quamquam, ut asseritur per dictum Johannem Petri, prefato rectori, qui nullam habet de dicta scribania concessionem nisi quod aliquociens in deffectu alterius scriptoris, qui in dicto loco non erat, usus est ipse

et predecessores sui conficere in predicta villa publica instrumenta et alia, non sit licitum prohibere qui alius alter, auctoritatem habens legitimam, pacifice in eodem loco publica instrumenta conficere, maxime quia, ut per dictos baiulum et Johannem asseritur, quando consueverunt in dicto loco inquisitiones et alii processus fieri, fiebant per officiales nostros adhibitis secum notariis, quos pro libito secum ducerent pro perficiendis inquisitionibus ipsis et aliis scripturis publicis, propter quod ad instantiam dictorum baiuli et Johannis Petri, ad nos pro predictis recurrentium, significamus vobis nostre intencionis existere quod, si dictus rector ita haberet scribaniam dicti loci ex concessione nostra seu predecessorum nostrorum vel alias legitime scripserit quod nullus alius preter eum possit inibi conficere publica instrumenta, non impediemus vel impediri permittamus eundem, set ubi dictus rector et predecessores sui, sicut asserit dictus Johannes, usi fuerint in dicto loco conficere publica instrumenta, non sequitur ex hoc solo quod, si aliquis auctoritate nostra velit in dicto loco conficere publica instrumenta, per ipsum rectorem valeat prohiberi. Multum enim refert quod aliquis auctoritatem habeat conficiendi in aliquo loco publicum instrumentum vel quod sic habeat quod nullus alius nisi ipse solus possit ibi ea conficere, maxime processus criminales et civiles que coram nostro vicario seu baiulo agitentur. Ideoque vos requirimus et rogamus quatenus a processu contra dictos baiulum et Johannem et substitutos suos in dicta scribania et quoscumque alios ex dicta causa cominato per vos, ut predicatur, desistatis. Nos, enim, si dictus rector hostenderit se habere dictam scribaniam ita quod nullus alius possit in dicto loco publica instrumenta aut aliquas alias scripturas autenticas conficere nisi ipse solus, parati sumus revocare concessionem predictam quatenus in dicto rectoris iniuriam appareat fore factam. Alias, si contra dictos baiulum et Johannem et alios supradictos procederetis, quod non credimus, esset in preiudicium nostrum et iurisdiccioni nostre, et cum iura nostra negligere nequeamus, oporteret nos super hiis de iusto remedio providere.

Datum Barchinone, VIII° kalendas marcii, anno Domini M^oCCC^oXVIII^o.

Franciscus de Bastida, ex petitione provisa.

6

1319, juny, 8. Barcelona

Jaume II mana al comte Malgaulí d'Empúries que deixi de posar impediments als notaris reials que actuen a les seves terres.

ACA, C, reg. 245, f. 137v.

Jacobus, et cetera, nobili et dilecto Malgaulino, Impuriarum comiti et vicecomiti de Basso, salutem et cetera.

Iam alias plures et nunc [...] ad nostram audienciam est deductum quod, cum

contingit racione protestacionum vel presentacionum litterarum nostrarum seu aliorum notarios nostros de civitate Gerunde vel aliis locis nostris ad^b vos vel partes comitatus predicti recedere, vos et officiales vestri sustinere non vultis, immo inhibetis totaliter dictis notariis ne huiusmodi conficiant instrumenta. Cum autem, iuxta constitutiones celebrium Cathalonie Curiarum, quilibet notarius possit et debeat ubique dicta conficere instrumenta vobisque etiam licentia non existat talia prohibere, vobis dicimus et mandamus expresse quatenus ab impedimento predicto cessetis et penitus desistatis ac per officiales vestros desisti totaliter faciatis, permittendo instrumenta predicta fieri per notarios predictos, alias curaremus in hiis opportunum remedium adhibere.

Datum Barchinone, VI° idus iunii, anno Domini M^oCCC^oXIX^o.
Bernardus de Aversone, mandato regio.

7

1322, maig, 1. Montblanc

Jaume II mana al batlle de Berga, Ramon Comes, i al seu assessor, Arnau Roma, que encarreguin totes les escriptures relatives a llur càrrec a l'escrivà de la batllia, Domingo Biscarra, el qual s'ha queixat que les porten al notari parroquial, en perjudici evident de la seva regalia i dels drets de l'escrivà de la batllia.

ACA, C, reg. 247, f. 66v-67r.

Jacobus, et cetera, fidelibus suis Raimundo de Cumbis, baiulo Bergue, et Arnaldo Roma, iurisperito, assessori baiulie^c eiusdem, et aliis quibuscumque qui pro tempore officia huiusmodi exercuerint, salutem et gratiam.

Ex parte fidelis nostri Dominici de Biscarra fuit expositum coram nobis quod licet nos, cum carta nostra, ut continetur in ea, scribaniam baiulie predictae sibi duxerimus concedendam, cuius concessionis vigore baiulus dicte ville debet cum dicto Dominico vel substitutis ab eo scribere atque conficere acta, attestaciones, sentencias et alias quascumque scripturas spectantes ad officium baiulie predictum, attamen aliqui precessores vestri in eodem officio et interdum vestri locumtenentes, omisso scriptore baiulie premissae, occulte et alias recurrerunt atque recurrerunt ad notarium parrochialis ecclesie dicte ville et fecerunt et faciunt per eundem fieri et confici instrumenta diffinitionum et absolucionum plurium et diversorum excessuum necnon emancipaciones, donacionum insinuaciones, imposiciones

b. *Segueix sepedicta?*, *ratllat al ms.*

c. baiulie, *interlineat al ms.*

auctoritatum et decretorum, tam in dandis tutelis et curis et in transumptis quam aliis et plura alia spectancia ad ipsum officium baiulie. Cum autem hec non solum in prejudicium atque dispendium scribanie premissae et scriptoris eiusdem indebitae attemptari noscantur, sed ex eis etiam nostris iuribus detrahatur et posset in posterum plurimum detrahi nec volumus, sicut nec decet, quod baiuli nostri cum notario ecclesie vel alio conficiant predictas vel alias scripturas que spectent ad eius officium supradictum, idcirco nostris et dicti scriptoris iuribus precavente, vobis dicimus et expresse mandamus quatenus ad premissa vel singula seu alia que ad officium ipsum baiulie pertineant, notarium ecclesie vel alium quemlibet nullatenus assumendo, ea omnia conficiatis et exerceatis cum dicto scriptore scribanie premissae seu substitutis ab eo et per ipsos fieri et confici et exerceri faciatis et permittatis omnia et singula supradicta et alia que ratione officii supradicti fuerint vel occurrerint facienda. Et hec nullatenus immutetis.

Datum in Montealbo, kalendas madii, anno Domini M^oCCC^oXX^oII^o.

Locumtenentem vicecancellarii provisam et pro curia.

8

1326, maig, 4. Barcelona

Jaume II recorda a l'arquebisbe de Tarragona, Ximèn de Luna, que el 30 de juliol de 1322 li havia escrit una carta, que s'inclou, en la qual li demanava de tenir-lo informat de les accions que emprengué per publicar i portar a terme l'acord al qual havien arribat perquè l'arquebisbe revoqués una constitució eclesiàstica, feta contra els notaris per autoritat reial que exercien en els llocs on la notaria era de l'Església. El rei ha sabut ara que, no solament no ha fet res d'això, sinó que al concili celebrat a Tarragona, el 27 d'abril de 1325, ha publicat una constitució per la qual decreta la pena d'excomunió contra els notaris que actuïn a les parròquies on hi ha notaria eclesiàstica sense autorització del rector, i també la mateixa pena contra els contractants que induïxin els notaris a actuar-hi. El rei demana l'anul·lació d'aquesta constitució, molt perjudicial per a la seva regalia i que no respecta l'acord previ entre ambdós

ACA, C, reg. 249, f. 148r-v.

Jacobus, et cetera, reverendo in Christo patri Eximino, divina providencia archiepiscopo Tarrachonensi, salutem et cetera.

Iam per aliam litteram nostram vobis scripsimus in hunc modum:

«Jacobus, Dei gracia rex Aragonum et cetera, reverendo in Christo patri Eximino, divina providencia Tarrachonensi archiepiscopo, salutem et cetera.

Bene scitis qualiter nuper concessistis nobis revocare constitutionem quam

feceratis contra notarios auctoritate nostra creatos, qui in locis in quibus notarie sunt ecclesie publica conficerent instrumenta. Sane, cum ignoremus quis effectus sit super hoc exeutus, vos requirimus et rogamus quatenus, nisi hoc iam factum sit, revocationem dicte constitutionis significare curetis, eo modo quo dicta constitutio extitit publicata, ut inde constare possit de illa, inde nobis per nostram litteram rescripturus.

Datum Barchinone, tercio kalendas augusti, anno Domini M^oCCC^oXX^o secundo.»

Cum autem nunc noviter intelleximus vos, in concilio celebrato in civitate Tarrachone, V^o kalendas madii, anno Domini M^oCCC^oXX^o quinto, publicasse quandam constitutionem, qua non solum notarios attemptantes infra parrochiam alicuius rectoris vestre diocesis Tarrachonensis, qui habeat notariam publicam, conficere instrumenta et notam vel notas recipere de eisdem, non habita parrochialis presbiteri vel ipsius vicarii licencia speciali, verum etiam quoscumque contrahentes, qui ad premissa ipsos notarios induxerint, excomunione sententia innodastis, prout in ipsa constitutione laicius vidimus contineri. Ea propter, cum predicta constitutio sit multum preiudicialis regalie nostre et habentibus a nobis auctoritatem, maxime quia inter nos et vos conductum extitit dictos notarios in certis casibus uti posse, quo per vos non fuit in dicta constitutione exceptum, idcirco, ammirantes exinde, vos requirimus et rogamus quatenus predictam constitutionem et contenta in ea revocare curetis, eo modo et forma quo de mandato nostro extitit publicata, ut constare possit de revocatione eiusdem. De eo autem quod super premissis feceritis nos certificare vestris litteris non tardetis, alias volentes iura regalie nostre, ut convenit, servare illesa, oporteret nos super predictis de alio iuris remedio providere.

Datum Barchinone, IIII° nonas madii, anno Domini M^oCCC^oXX^o sexto.

Bertrandus de Vallo, mandato domini regis.

I. Conceptos preliminares¹

§ 1. *Minuta, original y copia del documento*

1. El documento es (en la *suppositio* diplomática), en esencia, un *contextus verborum*, un conjunto textual que puede llegar a nuestro conocimiento bien como un apunte o esbozo previo, bien como el texto definitivo del *negotium* otorgado, o bien como una transcripción del texto; es decir, como *minuta*, como *original* o como *copia*.

Esta tripartición del conjunto textual ya estaba recogida en las fuentes jurídicas romanas. La *minuta*, *scheda*, como proyecto escrito de un documento, previo al texto en limpio, *mundum*, ya se distingue en C 4.21.17, en el ámbito de los documentos de particulares. En general, el texto definitivo es el texto íntegro, originario y auténtico, es decir el texto genuino y completo del documento; así, C 1.23.3 habla de los *authentica atque originaria rescripta* con referencia a los *rescriptos* imperiales. Este texto original se le denomina, especialmente en los documentos de particulares, *exemplar*;² su transcripción es el *exemplum* (cfr. D 10.2.4.3; 22.4.2).³

2. Reduciéndonos al campo del documento notarial extrajudicial, es decir del documento que crea el notario en su reglada función autenticadora de los *negotia* privada, como auctor documental,⁴ y limitándonos a la época medieval tardía (s. XIII-XV), expondremos sucintamente estos tres modos textuales –en *minuta*, en *original* o en *copia*– en los que se realiza la *urkundliche Überlieferung*, la tradición documental, tema importante de la disciplina diplomática.

1. Las abreviaturas que aquí empleamos son las utilizadas en nuestra *Historia del Derecho notarial español* [Ars notariae hispánica 1] I, 1, 1979, 2, 1982 [= HDN 1, 2]; las que allí no figuran, las consignaremos tras la primera cita de la obra, que aquí utilizemos.

2. Cfr. HEUMANN-SECKEL s. v. *exemplar*.

3. Cfr. HEUMANN-SECKEL s. v. *exemplum* 4, también se empleaba como sinónimo de *exemplar*, de doc., *ibid.* s. v. *exemplum* 5.

4. Sobre el concepto de escrituración (*conscriptio*, *Beurkundung*) y el *auctor* o autor de la misma, cfr. J. BONO, *Conceptos fundamentales de la Diplomática notarial*, en *Hist. Inst. Docs.* 19, 1992, 73-78 [= *Concept. fund.*], esp. 76-77.

Estos tres modos textuales se realizaban, como veremos, en tres distintas actuaciones, que según la doctrina notarial clásica se denominaban como sigue: 1] *Confectio* o recepción del *negotium* en minuta o *nota*; 2] *Exemplatio* o conformación documental, que comprendía tanto la formación del documento original, *scriptura originalis* o *exemplar*, como la del documento transcriptivo o traslado, *transsumptum*; 3] junto a la *exemplatio*, estaba como un procedimiento independiente, con intervención judicial, la *refectio*, de orígenes antiguos, por la cual se rehacía, mediante reconstitución del texto perdido, o por transcripción del texto que se conservase, un renovado documento notarial.

De la *confectio* se trata en cada obra del *Ars notariae* a través de la doctrina de los pacta y de los contratos en general; así, en el *Ars notariae* de Rainero de Perugia se ocupa de esta materia en los c. 1-9;⁵ en Salatiel, en el liber II;⁶ y en Rolandino, en todo su *Tractatus notularum*, exceptuada la r. inicial;⁷ un tratamiento menos amplio tiene, naturalmente, la doctrina de la *exemplatio* y de la *refectio*; de *exemplationibus scripturarum* trata el c. 67 del *Ars* de Rainero de Perugia,⁸ y de *refectionibus scripturarum* el c. 68,⁹ y Rolandino trata de ello en su *Summa*, c. 10 (pars III);¹⁰ Salatiel no trata de esta parte en su *Ars notariae*, pues debió incluirla en la pars *De iudiciis* omitida en su tratado.

3. Independientemente de la minuta o *nota*, matriz del texto documental, de la *scriptura originalis*, y del traslado o *transsumptum*, y del *instrumentum reffectum* reconstruido o renovado por transcripción, existieron otros diferentes modos de tradición textual. Tales fueron el documento averdado o fijado textualmente mediante *publica adveratio* (denominación medieval) o *publicatio* (en materia testamentaria) o mediante *insinuatio*¹¹ ante el juez; el documento inserto por intercalación en el contextus verborum de otro documento, *instrumentum insertum*, con fines de complementariedad, intimativos o confirmatorios;¹² y también en documento adjunto (*adnexus*),¹³ *instrumentum incorporatum* o documento protocolizado en la acepción moderna.

5. Ed. WAHRMUND, Quellen 3, 2, 1917=1962, p. 1-26.

6. Ed. ORLANDELLI, 1961, 2, p. 91-165.

7. Summa rol. ed. Aug. Taurinorum 1590, p. 742-936.

8. Ed. cit. p. 65-68.

9. Ibid. p. 68-73.

10. Summa rol. ed. cit. p. 685-96.

11. HEUMANN-SECKEL s. v. *insinuare* I.

12. HEUMANN-SECKEL s. v. *inserere* II.

13. Cfr. HEUMANN-SECKEL s. v. *incorporare*; FREUND, *Grand Dict. lat.* tr. TEHL, 1862, s. vv. *incorporatio*, *incorporo*; en el léxico romano tenía otro significado; por metonimia, se emplea desde la tardía Edad Media, en el sentido de «incorporado, anexo a otro documento».

Finalmente, el contexto documental puede ser transmitido por la transcripción o extracto de su contenido, ya en un *liber regestarum* o registro del emitente o *actor* documental, o ya en un *liber traditionum* o registro del destinatario (*cartularium*), o bien, en último término, en una transcripción independiente (copia simple).

La regesta (por transcripción o extracto) es de origen antiguo; ya en CTh 11.26.2 habla de las *securitates* [i.e. obligaciones] *regestae polypticis*.¹⁴

§ 2. *Los modi tradendi scripturae*

1. Estas diferentes formas de transmisión pueden calificarse –si recurrimos a la noción medieval (del escolasticismo y de los retóricos) de los *modi*–¹⁵ de *modi tradendi [scripturarum]*,¹⁶ modalidades o maneras en cuyas formas llegamos al conocimiento del texto de documentos notariales. No es necesario advertir que estos *modi traditionis* nada tienen que ver con la formal *traditio cartae* (derivada de la *absolutio a partibus* neoromana), ni tampoco con la entrega, informal, del documento del emitente al destinatario (*cartam dare, –tradere*), ya constatada en nuestras fuentes visigóticas.¹⁷

Cada uno de los *modi tradendi* tiene un especial valor jurídico (*fides*), aspecto del que aquí, brevitatis causa, prescindiremos. En general, la *fides plenissima (fides publica)* la tiene sólo el documento original, autorizado (es decir, *in publica forma redactum*), la *scriptura originalis*, cuya *fides* o credibilidad legal es irrefragable salvo tacha de falsedad. El documento derivado de la *exemplatio* no realizada por el mismo notario autorizante de la nota, *exemplum*, tiene una *fides imperfecta* (o menos plena), pues normalmente precisa para su pleno valor el subsidio (*adminiculum*, en la terminología medieval) de la interposición de la confirmación judicial (*decretum iudicis*). El documento inserto y el protocolizado tienen, por regla general, el valor propio de su clase (pleno si es *scriptura originalis*, menos pleno si es un *exemplum*). Los documentos meramente transcritos tienen el valor del *registrum* que los contiene; los registros de cancillería (papales, reales, señoriales) tienen, naturalmente, fe plena. No los *cartularios* monásticos (salvo contadas excepciones por privilegio real obtenidas).

2. Conforme a lo expuesto, podemos establecer el siguiente cuadro de los *modi tradendi scripturarum*, con expresión de las diferentes variedades de los mismos:

14. Cfr. HEUMANN-SECKEL s. v. *regerere* 2.

15. En el léxico jurídico romano *modus* también tuvo la significación de modo o manera, cfr. HEUMANN-SECKEL s. v. *modus* 3.

16. Esta acepción es admisible en el léxico romano, cfr. HEUMANN-SECKEL s. v. *tradere* 2.

17. Cfr. BONO HDN, 1, 1, 86-88.

1] *Instrumentum nondum perfectum*, es decir meramente *in nota redactum*; sus variedades son: 1a] nota *in cartulis*; 1b] nota *in libris redacta*; 1c] nota registrada en libros de extensiones; 1d] nota en simple hoja de registro.

2] *I. perfectum* (i.e. *clausum*) mediante la *exemplatio* del notario autorizante de la nota, *scriptura originalis (in publica forma)*; sus variedades son: 2a] escritura única o *prima scriptura*; 2b] *scriptura geminada uno tenore* en dos o más ejemplares, *scriptura divisa per ABC, carta divisa*; 2c] *scripturae* ulteriores; 2d] atestación parcial de un *contextus verborum* (testimonio parcial o en relación, en sentido moderno; *fées de escrivano* en Castilla, *attestacions* y *certificacions* en Cataluña, Valencia y Mallorca); 2e] *scriptura sigillata ad confirmationem*.

3] *I. exemplatum, exemplum*; variedades: 3a] *exemplum* por comisión (especial o general) de las notas; 3b] *exemplum* por exhibición del ejemplar, con autorización única del notario que realiza el *transsumptum* o traslado; 3c] con coautorización de dos o más notarios; 3d] con autorización mediante *decretum* judicial (*traslado con autoridad de alcalde*, en Castilla).

4] *I. refectum*, reconstituido mediante *reparatio* o *refectio coram iudicis*; variedades: 4a] *refectio* del documento perdido perjudicial (i.e. de deuda) con incomparecencia del deudor; 4b] sin oposición del deudor; 4c] con oposición del deudor; 4d] *refectio* del documento perdido no perjudicial, o *reparatio* sensu stricto; 4e] *refectio* del documento deteriorado por vejez, *renovatio*.

5] *I. publicatum o adveratum*,¹⁸ es decir extendido por escrito sobre la base de declaraciones verbales, mediante *decretum judicial*; ejemplo: el testamento sacramental en Cataluña; variedades: 5a] publicación; 5b] insinuación.

6] *I. insertum* cuyo texto queda transcrito en el *contextus verborum* de otro documento; sus variedades son: 6a] inserto complementario (por ejemplo, un poder aducido); 6b] inserto intimativo (por ejemplo, un requerimiento previo, una notificación); 6c] inserto confirmativo (por ejemplo, un documento previo, cuya ratificación se otorga); 6d] inserto causativo (por ejemplo, un poder objeto de sustitución, o de revocación).

7] *I. incorporatum*,¹⁹ *adnexum*, por adjunción material a otro do-

18. *Adveratio*, postverbal, de *adverare* no es clásico; procede del lat. med. con la significación de *rem veram esse probare*; *publicatio* también pertenece al léxico medieval.

19. Cfr. supra nota 13.

cumento (i.e. documento *incorporado* en el cast. medieval, protocolizado, en la acepción moderna); sus variedades son iguales que las del documento inserto, pues son idénticas las finalidades de la inserción y de la protocolización.

8] *I. transcriptum* es el documento extendido literalmente o en extracto en un libro registro, posteriormente a su formación textual; sus variedades son: 8a] en un *liber regestorum* del propio emisor (registro); 8b] en un libro de transcripciones (Kopialbuch) del destinatario del documento (cartulario); y finalmente 8c] en una simple transcripción privada (copia simple).

A continuación, daremos unas sucintas (e incompletas) aclaraciones a los tres primeros modi tradendi reseñados (es decir, hasta el traslado mediante decreto judicial, exclusive), dejando para una subsiguiente publicación los restantes, evitando así hacer excesivamente larga la presente.

II. El documento nondum perfectum: la nota

§ 3. La nota como primera fase textual

1. En el sistema documental notarial impera el principio de la matricidad: el documento notarial perfecto, *scriptura originalis*, exige una previa redacción, breve o extensa, del negotium objeto de la escrituración, a tenor de la declaración de voluntad constitutiva de dicho negotium. Esta redacción previa, *nota*, que el notario a instancia de parte (*rogatio*) extiende por escrito y lee a los intervinientes en el acto documental, ante los testigos instrumentales, es donde los intervinientes prestan su conformidad –otorgan– a esta versión escrita de su voluntad negocial.

Esta previa redacción no sólo es –diplomáticamente– la primera fase textual del documento notarial, sino que –jurídicamente– es la base o matriz de la subsiguiente escritura pública. Es el germen inicial (cfr. cast. *nota primera*, arag. *prima sceda*) del documento, y tiene su precedente en las nótulas (*dicta, rogationes, notae*) altomedievales.

Aunque en la práctica documental de los *tabelliones* romanos ya se realizaba la extensión previa (*schedam conscribere*), así como la redacción en limpio, definitiva (*in mundum*), ambas no eran sino las simples fases previas textuales, pues el documento se originaba cuando la redacción *in mundum* era autorizada (*completa*) por el tabellio y tradida de conformidad del emisor al destinatario (*absoluta a partibus*).²⁰ El *mundum* no revestido

20. C 4.21.17 pr.

del *completere* tabellional carecía de valor. En la práctica documental franca, longobarda y neoromana no se conoció la *scheda* como minuta previa, sino el apuntamiento informal (dorsal o marginal) en el pergamino, en el que a posteriori se escribía el texto documental completo. Estas *notitiae* dorsales o marginales empezaron a ser extendidas en nómulas separadas (*dicta* romanos, *rogationes* romagnolas y boloñesas, *notae* en Nápoles), que el notario conservaba, convirtiéndose en la *imbreviatura* (o *abbreviatura*); ésta ya no es sólo la primera fase textual, sino el resumen, con valor jurídico, del documento notarial subsiguiente. En un principio estas *imbreviaturae* se extienden en hojas separadas (*in cartulis*), pero en Italia, desde mediados del s. XII, ya se compilan en cuadernos o libros (*in libris*).²¹

La formulación de la nota presupone el acuerdo negocial de las partes ante el notario, con la consiguiente (no antecedente) *rogatio* o instancia de escrituración,²² y la inmediata redacción de aquélla (*in nota redigere*) por el notario²³ y ante los testigos. La nota debe contener la data, reseña de testigos y el resumen (arag. *suma*) del negocio escriturado, con mención expresa de las partes. Ha de ser leída por el notario, que ha de inquirir de las partes *si otorgan todo el pleyto* [i.e. el *negotium*] *en la manera que dice aquella nota*,²⁴ es decir, si prestan su conformidad (*otorgamiento*) al convenio negocial así expresado en la nota.

La nota fue prontamente denominada *scriptura matrix* como germen per se de la *scriptura originalis*; así, Baldus de Ubaldi según el testimonio de Montalvo.²⁵

§ 4. La nota in cartulis

1. La nota asentada *in cartulis*, es decir en hojas separadas (de pergamino), fue la forma originaria que la práctica notarial heredó de los *nota-*

21. Cfr. BONO HDN 1, 1, 181-86.

22. Cfr. FR 1.8.5: *quando ambas las partes se avinieren en el pleyto ante él, e le mandaren ende fazer carta.*

23. Cfr. FR 1.8.2; P 3.18.54; Vid. mai. 3.43.51-53; la extensión material podía ser confiada a un amanuense.

24. P 3.18.54. Sobre la nota en la época medieval, un resumen en BONO, *Breve Introducción a la Diplomática notarial española. Parte Primera*, 1990 [= *Breve Introd.*] 32-38.

25. MONTALVO, gl. b. a FR 1.8.2 (*Fuero Real*, ed. Burgos 1530, f. 31, rb-va): Nota circa hoc quod breviatura quam quidam appellant scripturam matricem secundum Baldus super rubr. C. de fide instrum., licet non sit scriptura perfecta, ut [C 4.21.17], facit tamen plenam fidem sicut publica, nam perfecta est quo ad solemnitates, et in eo in quo est imperfecta quantum ad quedam capitula accidentalia, puta circa renuntiationes et respici vocis et consuetudinis interpretationem.

rui y *scriptores* altomedievales de Italia, perduró en España hasta el tercer decenio del s. XIII en Cataluña y Aragón, y hasta el último tercio del siglo en Castilla. Los documentos hablan sólo de *notulae*, *notae* (en Galicia y León), *memoriale*, *memoria* (en Aragón y Navarra), y algunos cartularios transcriben notas y los documentos definitivos correspondientes; la redacción puede ser objetiva o subjetiva.²⁶

Por algunas cartulae del monasterio gallego de Osera (*Ursaria*)²⁷ podemos establecer la fórmula, en redacción subjetiva, con un brevísimo contextus verborum: *Ego N et omnia vox mea vobis dº M abbati et conventui Ursariae vendo meam hereditatem quam habeo in X. Pretio n sol. de quibus sum pacatus. Era Mª CCª LXXXXª VIIª [1259] in mense n. Qui presentes fuerunt [o bien testes], con expresión nominal de los testigos. Es usual la indicación remisiva *Sub era et testibus superius nominatis*.²⁸*

La nota in cartulis omite las cláusulas *de habere licerem*, penal y de responsabilidad de evicción. En las de Osera antes citadas falta la constitución de fiadores siempre (porque no mediarían éstos). Las cartulae no muestran ni notaciones de expedición, ni naturalmente suscripción notarial alguna. Cada cartula contenía varias notas completas.²⁹

2. Parece que perduró la nota extendida in cartulis aun después de que se hubiera extendido la utilización de *libris notularum*, de la consignación *in libris*. Los documentos hablan preferentemente de *notae*, *notulae*, no de *libris*. En Cataluña estuvo arraigada la práctica de consignar *in cedulis* algunos otorgamientos que se quería mantener en secreto (por ejemplo, los testamentos), no incluyéndolos así en el *liber notularum*, corruptela corriente en Barcelona, por lo que Alfonso IV en provisión de 1330,³⁰ ordenó a los notarios de la capital que llevaran un *protocollum* reservado en el que, tras la muerte del testador, y la extensión pública de su testamento, se había de consignar el *tenor testamenti*, en evitación de posibles pérdidas de la nota. En la práctica notarial de los *rectors* y *vicaris* de iglesias catalanas también debió utilizarse el sistema de la nota *in cedulis*, a juzgar por ciertas pres-

26. Cfr. BONO, *Breve Introd.* 34-35, con justificantes.

27. AHN Clero, Osera, 1528, ns. 6, 19 y 20.

28. Cfr. BONO, *Breve Introd.* 35.

29. Textos en M. ROMANÍ, *A Collección diplom. do Mosteiro Cisterciense de S. Maria de Oseira (Ourense)*, 1025-1310, 1986 [= *CD Oseira*], ns. 786 [7 *notulae*], 815 [1 not.], 816 [2 not.], 820 [3 not.], 835 [13 not.] y 850 [2 not.], de 1257-1259.

30. Texto en I Congr. Hist. de la C. de Aragón, 788; cfr. BONO HDN 1, 1, 301.

cripciones del sínodo ilerdense de 1333.³¹ En todo caso la nota *in cedula* era la base para el asiento extenso en el *liber notularum*; y si éste no se extendía (por desidia), la cédula servía para extender la *scriptura* definitiva.³²

§ 5. *La nota in libris*

1. Aunque el FR 1.8.2 no establece la consignación de la nota *in libris* (pues sólo nos dice que *los escribanos públicos tengan las notas que toman de las cartas que ficieren*), ya lo exige P 3.19.9 (*deven aver un libro por registro en que escrivan las notas de todas las cartas*).³³ Este precepto recogía la práctica del notariado catalán, ya iniciada en los primeros decenios del s. XIII en Cataluña, y que en Castilla se hace de aplicación general en las postrimerías del reinado de Alfonso X.³⁴ El *libro de notas* en Castilla, y el *manual* en Cataluña era el libro (o sucesión de cuadernos) donde se anotaba (*asentar*, en Castilla) la nota en su originaria redacción.

Los manuales notariales más antiguos que se conservan son los catalanes. En el tarraconense de Alcover (1228-1229),³⁵ la nota es, casi sin excepción, muy breve y con cuidada utilización de los verba specialia de cada negocio; la redacción es subjetiva.

Las fórmulas más breves de las notas de este manual son las de reconocimiento de deuda, generalmente abstractos (sin expresión de la causa de la obligación) y con constitución de fiador: *N et uxor NN debemus F et uxori FF, n solidos, termino ad firam Terrachone*.

31. VL 17, 241: *statuimus quod de omnibus instrumentis ante quam redigantur in mundum, retineantur protocolla seu memorialia quae in libris sive in quaternis non autem in cedula redigantur*.

32. En el protocolo de 1351 de B. Rimentol, ed. L. Pagarolas, *Acta Notarior. Cataloniae* 1, Fundación Noguera, 1991 [= *Rimentol*], n. 115, se conserva una cédula suelta, datada, que es la nota *in cedula* y cuyo asiento en el *liber notularum* está en blanco, salvo el inicio de la nota y la reseña final de los testigos.

33. Previamente Esp. 4.12.8 lo regulaba más complicadamente (con triple redacción: en nota, en registro y en la carta definitiva: *deve fazer primeramente la nota e... dévela escribir en el registro, e ronper la nota, e fazer la carta*).

34. En una exemplatio de 1282, Sevilla (BALLESTEROS, *Sevilla en el s. XIII*, 1913, n. 227), se hace constar que la carta que se expide es sacada *del libro de Joh. Martínez, que es finado*. No son raras las referencias documentales a los libros de notas medievales castellanos.

35. Ed. por el profesorado de Paleografía y Diplomática de la Universidad de Barcelona, en *Rubrica*, 3, «De scriptis notariorum (s. XI-XV)», 1989, 162 ss (transcripción 210-61) [= *Man. Alcov.*].

*Fideiussor A. Testes...*³⁶ En las ventas (de bienes alodiales) la fórmula también es muy breve, dando por supuesto el pago al contado del precio: *N et uxor NN vendimus F et uxori FF unum domum in... per n solidos. Affrontat... Testes...*³⁷ La extensión superficial nunca se expresa. En las cartas de indemnidad a los fiadores, que los afianzados solían otorgar a favor de los fiadores, obligándose a resarcirlos de los posibles perjuicios resultantes de la fianza, la fórmula es clara y breve: *N et filii... convenimus vobis F et F et F, tueri indemnes ab ipsa fiducia quam pro nobis fecisti A et B, iudeis, de n solidos barch. et lucro. Testes...*³⁸

En otro protocolo catalán, de data temprana (anterior, pues, a la práctica de la redacción extensa de un protocolo de extensiones), el manual de Bertran, Tarrasa 1237-1242,³⁹ las notas, por lo general de redacción objetiva, están concebidas en su mayoría con suficiente extensión para dar completa la estipulación negocial, aunque los reconocimientos de deuda tienen la misma lacónica redacción que los del manual de Alcover.

2. En Castilla los libros de notas que conocemos son todos del s. XV, y sus fórmulas son por lo general extensas (aunque no son excepcionales las breves, y aun las meramente enunciativas), especialmente en aquellas escrituraciones que encerraban numerosas cláusulas, como los testamentos, los afletamientos y los censos. Era la característica general en toda España del documento notarial: la desmedida verbositas; las notas, en consecuencia la reflejaban, aunque se aligerara el contextus verborum mediante el empleo de etceterados.⁴⁰

En la práctica notarial sevillana de la época de Juan II eran frecuentes las notas breves (en redacción objetiva) en las escrituraciones de tipicidad definida, tales como el apoderamiento para pleitos y el reconocimiento de deuda o *carta de debdo*. La nota de aquél era: *Faze su procurador N e NN su muger... asy en los pleytos movidos etc, a F... general por fuero e por juizio etc recibir e cobrar e dar cartas de pago e de recibo e de quitamiento etc, oyr sentencias etc sustituyr procuradores etc relievalos etc*. La nota del reconocimiento de deuda (generalmente causal) era: *Deve N a F presente etc n mrs... de préstamo quel prestó, de ques pagado; renuncia la defensión etc; pagar aquí en Sevilla en paz de oy en adelante, en... so pena del doblo etc... carta executoria; obligó a sy e a sus bienes. Fiador A...; juró el dicho N so pena de perjurio, dió poder conplido al alcalde...* Son ya extensas las notas de

36. *Man. Alcov.* n. 33, p. 218.

37. *Ibid.*, n. 227, p. 246.

38. *Ibid.*, n. 223.2, p. 257; los fiadores eran solidarios: *Quisque pro toto* se expresa en el documento de deuda y fianza correspondiente, *ibid.* 223.1, p. 257.

39. Ed. P. Puig. *Acta Notarior. Cataloniae* 2 y 3, 1992, con un buen, aunque breve, estudio tipológico del contenido del *capbreu*.

40. Sobre éstos, cfr. BONO, *Initia clausularum. La abreviación de cláusulas en el documento notarial, Rubrica*, 4, Las abreviaturas, 1990, 75-96.

compraventa (ya sean de fincas, de semovientes, de mercaderías) que comprenden todos los essentialia del negocio escriturado. Otras, como las de afletamiento y censos, comprenden el texto literal del otorgamiento (y por regla general van en redacción subjetiva).⁴¹

§ 6. *La nota en redacción extensa: registros y hojas de registro*

1. El deseo de reducir al maximum el texto de la nota (a fin de acelerar el trabajo de la recepción de la voluntad negocial que realiza el notario: la llamada *audientia contractus*), hizo surgir en Italia y en el Sur de Francia, y prontamente también en España, la práctica de la duplicación de la inicial fase textual, estableciendo la nota abreviada (y con tendencia a abreviarse aún más) que se consigna en el *libro de notas* (Castilla) o *manual* (Cataluña), y subsiguientemente un texto completo del otorgamiento, una segunda redacción en la que figuran todas las cláusulas (aunque se aligeren mediante la suspensión inherente del etceterado). Este texto completo, segunda fase textual, se extiende en un segundo libro, el *registro* (Castilla), *protocollum* (Aragón), *llibre de notes*, *liber notularum*, *capibrevium* (Cataluña), es decir, el equivalente del *liber extensarum* sudfrancés.⁴² El primer libro de notas se convierte en un libro *reebedor*, como expresivamente se denomina en Valencia.

Este segundo protocolo, desarrollo del libro de notas o manual, suponía en la práctica una rémora para el trabajo profesional del notario, ya que estaba capacitado para redactar el documento definitivo con la simple apoyatura de la nota en su inicial redacción. Pero graves razones (que omitimos aquí exponer en gracia a la brevedad) exigían la consignación in extenso. Así, se dieron estrictos preceptos en la Corona de Aragón ordenando esta segunda redacción in extenso; Pedro IV, 1348, ordenó para Aragón la extensión íntegra y autógrafa en el *registrum* dentro de los seis meses de la formalización de la nota o *suma*,⁴³ y para Cataluña lo mismo en el *liber notu-*

41. Cfr. J. BONO-C. UNGUETI *Los Protocolos sevillanos de la época del Descubrimiento*, 1986 [= *Prot. sev.*], 38-43; para la formulación de las notas en Sevilla en el s. XV, cfr. *ibid.* Colec. docum. 321 ss.

42. Esp. 4.12.8 es la única fuente castellana que recoge la triple redacción; cfr. *supra*, nota 33. En Portugal es posible que en tiempos de Alfonso III (1248-1279) la nota se extendiese por separado, y luego se transcribiera en el *livro das notas* o *registrum*, conforme al expresado texto de Esp.

43. FArag. 4 t. de tabell. 2; este precepto se suavizó en 1349, FArag. t. cit. 3; cfr. BONO, HDN 1, 1, 276.

larum, pero con un plazo de sólo dos meses, en 1351;⁴⁴ y para Valencia idénticamente, aunque con el plazo de tres meses, en 1363.⁴⁵

Cuáles eran las características de los *libri notularum*, es una cuestión que nos da cumplida respuesta el de B. Rimentol, recientemente editado,⁴⁶ que nos ofrece el texto íntegro de los otorgamientos (*notulae sive rogationes*), siendo el primer libro de extensiones, en sentido técnico, editado.

2. En Castilla, el *registro* o segunda redacción (no exigida legalmente) no se llevó regularmente. En Sevilla nos consta que algunos notarios llevaron *registro* o libro de extensiones solamente de testamentos, aunque también *libros de notas* exclusivamente para testamentos, en extensión ligeramente abreviada;⁴⁷ pero ésta fue la excepción. Por lo general no hubo libros de registro en sentido técnico en Castilla. Sólo hubo en Sevilla (y quizá en algunas otras ciudades andaluzas) simples *hojas de registro* que se intercalaban *entre hojas*, es decir entre los folios del libro de notas.

Estas *hojas de registro* se extendían en caso de otorgamientos de bastante complejidad clausular (como los afletamientos, censos, etc.) o que el notario juzgara de importancia; la hoja comprendía el texto literal, sin omisión de cláusula alguna (y sin etceterados), aunque no llevaban –igual que la nota– ninguna suscripción de otorgantes y testigos hasta fines del s. XV, ni tampoco la del notario; se adjuntaba al libro de notas por el expeditivo modo de intercalarlo entre sus folios (y siempre sin foliarlos). En este supuesto, el asiento de la nota era meramente enunciativo o de referencia: *Para el testimonio que en este día se hizo ante N a pedimento de NN; Para la carta de pago que en este día otorgó N... a NN.*⁴⁸

3. Cuando el otorgamiento era clausularmente complejo, el asiento en el libro de notas o manual se completaba con un anexo a la nota (en Casti-

44. CCat. I, 4.13.4; cfr. BONO, HDN 1, 1, 297.

45. FVal. 9.19.22; cfr. BONO, HDN 1, 1, 337.

46. PAGAROLAS, en la Introd. a *Rimentol*, 15, caracteriza exactamente el protocolo que edita: «es tracta d'un dels primers *libri notularum* redactats després de la implantació a Catalunya del sistema de doble registre –*manuale i liber* o *capibrevium notularum*–. El text de l'instrument, sempre que hi és copiat, és íntegre en la seva formulació, sense absolutament cap etceteració i amb una gran profusió de fórmules jurídiques pròpies de cada contracte.»

47. Cfr. BONO-UNGUETI, *Prot. sev.* 40.

48. Ibid. 41, con cita de justificantes; un caso muy complejo de nota enunciativa, con la hoja de registro y múltiples complementos, *ibid.* documento n. 90, 1499.

lla, *cédula*) o escrito complementario, que se consideraba parte integrante de la nota, y se intercalaba entre los folios del libro. En los seguros mercantiles (marítimos) de Barcelona, la nota se completaba con la lista de los participantes, por adhesión, como aseguradores; aunque también pudiera ocurrir, como en las comandas mercantiles, que los sucesivos participantes documentaran sus participaciones (*implicamenta*) en notas subsiguientes a la nota de la comanda inicial. En la escrituración de sociedades (*compañía*, en Castilla) los pactos sociales íntegramente se consignaban *in cedula*; el asiento en el *manual* o en el *liber notularum* era meramente de referencia: [Data] *instrumentum societatis facte et firmate in modum capitulorum inter N, parte una, et NN parte altera, super...* [objeto de la sociedad]; *sunt in cedula. [testes]*.⁴⁹

III. El *instrumentum perfectum in publica forma*

§ 7. *La scriptura originalis*

1. La nota, ya sea breve o extensa, ya esté consignada sólo en el *libro de notas* o *manual*, o bien extensamente en el *registro* o *protocollum*, no es aún el documento perfecto (*clausum = completum*), el documento *in publica forma*, es decir, dotado de todas las formalidades precisas. La nota ha de ser transformada en el documento público (*publicum instrumentum*) por eso se decía gráficamente en Castilla (y Portugal) *tornarla en pública forma*.

Este proceso de transformación de la nota en el instrumento público constituye la *editio instrumenti* o expedición documental (cast. *sacar*, arg. *extraer*, cat. *librar*, port. *tirar* [sc. la *carta* o *scriptura*] son las versiones de *edere instrumenti*). La *editio instrumenti* es una noción notarial diferente de la concepción procesalística de la *editio instrumenti*: aportación o producción documental en juicio.

La expedición documental normal es la que lleva a cabo el notario que ha formalizado la nota, a lo que está obligado,⁵⁰ cambiando su contextus verborum, dando el texto desarrollado (si procede de una nota abreviada)

49. Cfr. A. GARCIA I SANZ-J. M. MADURELL, *Societats mercantils a Barcelona*, 1-2, 1986, 2, n. 76, 1399; cfr. análogamente, n. 75, 1399.

50. FR 1.8.6: *después que... hiciere la nota, dé la carta a la parte que la hobiere de haber*; MONTALVO, gl. b. a FR 1.8.6 (FR ed. 1530 cit., f. 32 va-b) dice: Et hac l. nota quod notarius debet edere scripturam illi ad quem pertinet, et non alii... et nota quod debet reddi instrumentum per notarium illi cuius gratia confectum est et non alii.

o literalmente transcrito (si se deriva de una extensión), como contexto definitivo, y una vez que es *signado* (aposición del signo mediante una cláusula de suscripción o *completio*), queda *completum*, perfecto, y como tal, cerrado, *clausum*. Es ya la *scriptura originalis*, la *carta prima*.

En la nota (expresa o implícitamente en las abreviadas, y patentemente en las extensas o literales) ya se distinguen las dos partes que establecía la doctrina notarial clásica (Rainero de Perugia, Salatiel, Rolandino, P. de Boateris) del *tenor contractuum sive negotiorum* o contenido negocial, y las *sollemnitates* o formalidades inherentes al documento, *publicationes*, como son datación, concurrencia testifical y autorización notarial.⁵¹ La adecuada redacción correspondiente a la nota, con la inclusión explícita de las *publicationes* (datación, nómina testium y autorización notarial) dan lugar al documento definitivo, cuyo signo (y símbolo) es el signo-firma del notario (*signum*, cast. *señal*, *signo*).⁵²

2. La formación de la *scriptura originalis* comprendía en sí tres actuaciones: *cartam conscribere* (cast. *fazer la carta*, arag. *cartam claudere*, nav.-arag. *engrosar*), extensión escrita y completa (aunque no necesariamente autógrafa del notario); la autorización del nuevo contextus verborum mediante una cláusula de compleción signada y firmada, necesariamente autógrafa, del notario (*instrumentum signare*, cast. *signar la carta*);⁵³ y finalmente, la entrega del documento a su destinatario (*instrumentum tradere*, cast. *dar la carta*).⁵⁴ La formulación negocial así escriturada goza del *robur firmitatis* (cast. *firmeça*), de la pública fides del documento notarial.⁵⁵ Esta firmeza, esta credibilidad es la solicitada, como inherente a la

51. Cfr. BONO, *Breve Introd.* 53-57.

52. La aposición del signo notarial ya se exige en Esp. 4.12.35: *deve* [el notario] y *escribir su nombre e fazer y su señal conocida en cabo de toda la escriptura e sea como encerramiento de todo lo al*; cfr. FR 1.8.3 y P 3.18.54. Con anterioridad esta aposición del signo era tradicional en toda España, pero no un requisito obligatorio. En los documentos castellanos se expresó esta obligatoriedad; cfr. *Cast.* n. 60, 1276, *Oña* n. 713, 1281; *CD Ferd° IV*, n. 143, PEREDA, *Documentación de la Catedral de Burgos*, 1984, ns. 142, 143, 1277, etc. en los que expresa que se pone el signo *como manda el rey*.

53. En Castilla, Sancho IV, en el orden. de cortes de Valladolid de 1293, c. 5 (Cort. Cast. 1, 121) ordenó que los notarios *signen por sí mismos*; en Aragón, Martín I, 1398 (FArag. 4 t. de fide instrum. 5) exigió la extensión autógrafa mínima por el notario de las dos líneas iniciales del documento y de las finales que contuvieran la reseña de testigos, data y suscripción notarial. En Cataluña el título notarial obligaba a la suscripción y signo autógrafos (cfr. BONO, HDN 1, 2, 330).

54. Cfr. FR 1.8.3, 6; 2.9.6; FArag. 4, t. de tabell. 7, 1381.

55. Cfr. FR 2.9.1; Esp. 4.12.51; P 3.18.1, 5; 5.11.32; 5.13.31.

autorización notarial, en la cláusula de mayor firmeza, nueva forma de expresa *rogatio* de los documentos castellanos: *E porque esto sea firme e non venga en dubda, rogamos a N* [sc. el notario] *que mande fazer esta carta e ponga en ella su signo.*⁵⁶

La cláusula de autorización no está datada en la época medieval; la única datación es la contenida en la nota (ya explícitamente, ya por su intercalación en el libro de notas cuando se utiliza el sistema de epígrafes cronológicos).

Pese a la diversidad de formulación, la cláusula de autorización o *completio* notarial, fue de contenido análogo en los distintos reinos hispánicos. Hasta mediados del s. XIII era muy simple; véase como ejemplos: *Actum fuit hoc...* [sigue la notitia testium] *Signum N notarii publici Cartageni qui hoc scripsi +*;⁵⁷ [tras la notitia testium] *Facta carta e firmacione...* *Ego N scriba in Ponte* [Puente la Reina] *hanc cartam depinxi*;⁵⁸ *Facta carta* [suscripción de la otorgante y notitia testium] *Ego N notarius concilii de Iallis* [Xallas] *iuratus interfui et scripsi.*⁵⁹ Posteriormente, tras la data (que puede ir al principio) y reseña de las suscripciones de otorgantes y testigos, se consigna la pura *completio* del notario; así, por ejemplo, *Eu N notario de Santiago jurado presente fuy et confirmo et meu nome e synal ponno, et de meu mandado NN scrivyó +. Eu NN de mandado do dito notario scrivi*;⁶⁰ tras la data y nómina de testigos: *Yo N, notario publ. de la cibdat de Murçia esta carta fiz escribir e yo cerré, e a todo lo que dicho es, en uno con los testigos, presente fuy e en testimonio de verdat fiz aquí este mio acostumbrado signo.*⁶¹ Esta última *completio* revela influencia del formulario itálico.

La autografía de la *completio* notarial⁶² era usual aun antes de que fuera exigida legalmente; en Aragón era siempre autógrafa del notario, la *completio* estricta, que seguía a la data.

Citemos como ejemplos: *Sig+no de mi Bartholomeu de Castellaçuelo notario público de Çaragoça qui de la suma por mi recebida esta carta escribir fiç*, 1310, Zaragoza,⁶³

56. J. L. MARTÍN et alii, *Documentos de los Arch. catedral. y dioces. de Salamanca (s. XII-XIII)*, 1977 [= *Documentos Sal.*], ns. 321, 329, 330, etc. de 1268 ss.

57. J. TORRES FONTES, *Documentos del s. XIII* [Colec. de Documentos para la Hist. del R. de Murcia 2], 1969, 18, 1256.

58. S. GARCÍA LARRAGUETA, *Documentos navarros en lengua occitana* [Fuentes documento mediev. del País Vasco 26], 1990 [= *Documentos nav. occ.*] 8, 1238.

59. M.ª J. JUSTO-M. LUCAS, *Fontes documentais da Universidade de Santiago de Compostela*, 1991 [= *Fontes Compost.*], 2, 1258.

60. Ibid. n. 153, 1335.

61. J. GARCÍA DÍAZ, *Documentos del s. XIV* [Colec. de Documentos para la Hist. del R. de Murcia 13], 1989, n. 78, 1389.

62. Cfr. supra nota 53.

63. Perg. n.º 36 de la colección del autor, lín. 18, el resto de otra mano.

Sig+no de mi Per Arquero notario público de Çaragoça qui de la suma por mi recibida esta carta escribir fiz (sigue la salvadura de enmiendas), Zaragoza, 1332.⁶⁴

3. El *signum* era el símbolo de validación del documento notarial, indefectible en toda suscripción notarial, tanto de *scripturae originales* como de traslados y trasuntos parciales (*fées*, etc.). No se firmaba ni en las notas ni en los registros cada otorgamiento hasta finales del s. XV (y no se signan hasta mediados del s. XVIII en Castilla); bastaban los signos inicial y final de cada libro de protocolo.

Iba el signo en la última línea, y al final de ésta, de la cláusula de autorización de la *escriptura primera* en Castilla; a veces en el centro, y tras la última línea de la *completio*. En Aragón, Cataluña, Valencia y Mallorca, por el contrario, el signo es inicial de la suscripción notarial (*Sig+num mei N notarii...*), aunque se dan excepciones. En Navarra, casi siempre es final de la cláusula de suscripción (... *et fí aquest mon sig+ne acostumpnat en testimoniança de verdat*).

El signo en los documentos de los notarios *apostolica auctoritate* son exentos y se colocan siempre a la izquierda de la cláusula de suscripción.

§ 8. *La scriptura divisa*

1. La modalidad de la *carta divisa*, o sea la geminación de dos o más ejemplares *uno tenore* de un mismo pergamino, es de origen altomedieval, aunque la duplicación de una sola escrituración en dos ejemplares era ya conocida en la épica romana clásica.

En efecto, ya las fuentes romanas nos prueban la duplicación de ejemplares en los testamentos. Así, D 28.1.24: *unum testamentum pluribus exemplis consignare*; D 29.3.10: *si in duobus exemplariis scriptum sit testamentum*; D 39.11.1.5: *si quis in duobus exemplaribus fuerit testamentum*; D 31.47: *binæ tabulae testamenti eodem tempore exemplari causa scriptae*.

La división se realizaba mediante corte (*carta partita*) en una línea, generalmente quebrada, del pergamino sobre una divisa o lema, que podía ser por ejemplo la palabra *chirographum*, o las letras *a.b.c.* o una serie de ellas, o bien un lema del tipo *non mutetur*; el nombre usual castellano era el de *carta divisa por abc*, o simplemente *carta divisa*.⁶⁵

64. Perg. n.º 37 de la colección del autor, lín. 28-29, el resto de otra mano.

65. Cfr. BONO, HDN 1, 1, 134-35.

Las cartas geminadas (por abc o simplemente por duplicación de la escrituración) se difundieron en toda España, especialmente en el s. XII, perdurando en los s. XIII y XIV, aplicándose la geminación en las modalidades dichas al *instrumentum publicum* o documento notarial,⁶⁶ especialmente en la escrituración de negocios de recíproca responsabilidad. Ya el Espéculo prescribe para la permuta *dos cartas partidas por abce*⁶⁷ y para el depósito.⁶⁸

Estas cartas *sub uno tenore divisas*⁶⁹ eran dotadas de cláusula de suscripción *signada* notarial en cada ejemplar.⁷⁰

La mención de la duplicación de *exemplares* o cartas originales (no siempre partidas por abc) solía incluirse en las cláusulas de autorización: *Et yo N notario público et jurado por autoridat real en todo el regno de Navarra, qui a las sobreditas cosas fuy presente, a requisición de las partidas et con otorgamiento de los... testigos, escriví esta presente carta, recibida de mi officio, en pública forma para los A, AA, con mi propia mano, et otra tal como ésta para... B et BB su muger, e fiz en eilla este mi sig+no acostumbrado en testimonio de verdad; esta o parecidas fórmulas eran frecuentes en Navarra. Como vemos, la geminación de ejemplares era a solicitud de parte, indudablemente con el fin de subsanar una posible pérdida del documento otorgado; así en un testamento de 1252 el testador dispone *mandei escriure tres cartes per a.b.c. partides et que se donguen la una al convent de S. Maria et l'altra al capelan maior et que retenguen la tercera mes cabeçalers*.⁷¹*

2. La partición por abc podía simultanearse con la sigillatio; así, en una escritura de deslinde de tierras entre el obispo y el cabildo de Cartagena, el documento notarial además de ser *divisum per alphabetum* fue sigilado con los sellos del obispo y del cabildo.⁷²

También podía ser coautorizada por dos notarios, que suscribían ambos los dos ejemplares.⁷³

66. Ibid. 152-53.

67. Esp. 4.12.36.

68. Esp. 4.12.43.

69. *Documentos Vall.* n. 74, 1280.

70. Ibid. ns. 116, 1290, 132, 1299.

71. GARCÍA LARRAGUETA, *Documentos nav. occ.* n. 17. Naturalmente la geminación podía no ser solicitada expresamente, y duplicarse a criterio del notario; así, en un acta de entrega de un castillo real al representante del obispo de Cartagena (J. GARCÍA DÍAZ, *Documentos del s. XIV*, n. 9, 1326) la suscripción notarial es así, simplemente: *Sennal + de mí N notario publ. de Murçia qui esta carta partida por abc fiz escrivir, y dí ell una al sr. obispo e cabildo, e ell otra a F portero e yo cerréla*.

72. TORRES FONTES, *Documentos del s. XIII*, n. 62, 1275.

73. Ibid. n. 170, 1305 (Elche, acta de deslinde): *Et desto mandaron [sc. los intervinientes] fazer dos cartas partidas por abc, fechas en una razón, la una que tenga F [un*

§ 9. *Scripturae posteriores*

1. Las escrituras posteriores, es decir las subsiguientes a la *scriptura originalis* o *carta primera*, podían ser expedidas a petición de parte, libremente por el notario autorizante de la nota, en tanto no fueran perjudiciales (*cartes prejudicials*, es la denominación de CTort. 2.1.4), es decir documentos de deuda u obligaciones exigibles ejecutivamente en virtud del mismo título de la obligación.

La distinción entre cartas no perjudiciales, o sea aquellas que *maguer paresciesen dobladas non puede venir daño por ellas*, tales como las de compraventa, testamento, poderes, protestaciones, cartas de pago, etc., y las perjudiciales que son las que podría *demandar tantas veces la debda quantas paresciere la carta* se determina en P 3.19.10. La expedición de las segundas, en caso de pérdida de la carta original, era un caso de *refectio* que precisaba del *decretum iudicis*, como veremos más adelante.

En las actas o escrituras de contenido no contractual, podían solicitarse *una o más cartas signadas* (o *en pública forma*) como se decía en Castilla, del notario autorizante de la nota; esto se solicitaba en la *rogatio*: *el dicho F [sc. el otorgante] dixo que pedía e pidió a mí el dicho escrivano público [autorizante] que le diese ende un testimonio o dos o más, los que menester oviese, para guarda e conservación de su derecho.*⁷⁴ Con estas o parecidas fórmulas se solicitaba en todas partes las posteriores copias (cast. *testimonio signado*) de todo documento no perjudicial, en especial las protestaciones e íntimas.

2. También podía darse el caso de ser expedida una segunda escritura por mandato judicial (*compulsoria, letra compulsoria*), a petición de parte en juicio o por iniciativa del juez; este mandamiento obligaba al notario a expedirla, lo que anotaba expresamente en el libro de notas o manual.

Estos mandamientos judiciales eran frecuentes, y solían protocolizarse mediante su inclusión *entre hojas*; como vemos en los protocolos hispalenses del s. XV que se conservan. Tales mandatos en Castilla se firmaban por el alcalde ordinario, y se libraban por el escribano judicial, que suscribía también.

interviniente], *escripta de mano de mí N* [uno de los notarios] *e signada con los signos de nos los dichos notarios, e el otra que tenga FF* [el otro interviniente], *escripta de mano de mí, el dicho NN* [el otro notario] *e signada con nuestros signos.*

74. BONO-UNGUETI, *Prot. sev.* n. 33, 1486, (p. 354).

§ 10. Fées y certificaciones

1. Un caso especial de documento notarial era la *fée* (Castilla), la *attestació*, *certificació* (Cataluña, Mallorca), un documento en redacción subjetiva que expedía el notario, y en el que aseveraba, en primera persona, el tenor literal de determinadas cláusulas de un otorgamiento, por ejemplo de un testamento (testimonio parcial, en la terminología actual), o bien de un determinado asiento del libro de notas o manual basado en una epístola dirigida al notario que contenía un determinado otorgamiento unilateral (por ejemplo un apoderamiento, una carta de pago), o bien simplemente un extracto de una determinada escrituración (testimonio en relación, en la terminología actual). En la práctica castellana fueron frecuentes las *fées de escrivano* con determinadas cláusulas testamentarias expedidas por mandamiento compulsorio del juez, a instancia de parte.

En el caso de un otorgamiento epistolar, en la práctica sevillana, el notario consignaba una nota extensa, con el texto literal de la *fée* (así denominada en toda Castilla por la fórmula de notificación): *A todos quantos esta fée vierdes, que Dios honre y guarde de mal, yo N escrivano público de Sevilla vos fago saber e doy fée que...*⁷⁵ Esta *fée*, como documento público, gozaba de la *fides publica* del instrumento en pública forma.

2. En la práctica catalana se utilizaron ampliamente las *attestacions* y *certificacions*, análogas a las *fées* castellanas. En Barcelona (y probablemente en otras ciudades catalanas) se expedían copias auténticas y literales de la nota (*aprisia*), *breviter per etc.* e inclusive extractos de otorgamientos de los manuales y de los protocolos, por lo que una ordenación de la ciudad, a instancia de los priores del Colegio, de 1476,⁷⁶ prohibió tales atestaciones, aunque permitió que los otorgamientos consignados in extenso y sin etceterados pudieran ser objeto de copia; se excluía de la prohibición los traslados en extracto o parciales (*certificacions*) de los apoderamientos (*procuras*), especialmente de los generales.

En Valencia y Mallorca también se utilizó la *attestatio* o traslado parcial de particulares de un otorgamiento ante el mismo notario que expide la atestación. Así nos consta por modelo de *attestatio* del formulario mallorquín de B. Ferrer;⁷⁷ la atestación se iniciaba con la fórmula tradicional *Tes-*

75. BONO-UNGUETI, *Los Prot. sev.* 41-42.

76. Texto en *Priv. Not. Barc.*, n. 111.

77. Arch. R. Mallorca, cod. 184, f. 52r; Cfr. BONO, *Dos formularios notariales del s. XV de Mallorca*, en *Rubrica*, 3. De scriptis notariorum, 1989, 11-37, esp. p. 30.

tor ego N notarius publicus... quod, y se cerraba así: prout in prima nota contractum mei dictum notarium largius continetur. Ego itaque dictus notarius hunc scripto fides plenaria ubilibet habentur meum solitum artis notariae appono sig+num.

§ 11. Escrituras sigillatae ad confirmationem

1. La única y necesaria validación del documento notarial es su signo, firmado del notario, pero ello no obsta que cuando algún otorgante tenía su propio *sigillum* (como los obispos, abades y dignidades de la Iglesia, próceres, jueces reales, etc.) apusiera su sello *ad confirmationem* del documento, simplemente como signo de validación del otorgamiento, no de validación del documento. En ocasiones, el sello lo aponía un testigo de calidad del otorgamiento, y en este supuesto era signo de validación de la roboración testifical del sigilante.

La *sigillatio* de un documento notarial podía no ser simplemente *ad confirmationem*, sino constitutiva, en aquellos casos en que un notario (común o con empleo curial) autorizaba un documento negocial común, pero formalizado con intervención judicial, y sigilaba tal documento con el *sigillum curie* o del juez; tal sucedía en territorios alemanes y del ducado de Austria; en una breve colección de fórmulas jurídicas (de 1307-1327, Goslar?),⁷⁸ muestra que la mayoría de las fórmulas se refieren a negocios para cuya formalización se solicitaba la intervención del juez (*Et ut hec donacio valeat, ego R talis iudex ad petitionem dicti A cartam istam super hoc factam tali sigillo sigillavi*),⁷⁹ pero que podían formalizarse ante notario, el cual había de aponer el sello judicial (*Vel si esse notarius, sic diceres: et ego notarius talis instrumentum scripsi, et tali sigillo sigillavi*).⁸⁰

En España también se dio el documento autorizado judicialmente y dotado del *sigillum iudicis* pendiente, como está documentado para Castilla,⁸¹ pero tal documento no era cumulativamente autorizado por un notario.

Lo que sí fue muy frecuente fue la propia *sigillatio ad confirmationem* bien por un otorgante, bien por un testigo cualificado, que aponían su sello. Esto sucedía no sólo en los reinos hispánicos, como veremos, sino también en los diversos países del Occidente de tradición latina.⁸²

78. Ed. ROCKINGER, *Briefsteller*, 929-48 (contiene 31 fórmulas, en latín).

79. ROCKINGER, *Briefsteller*, 939.

80. Ibid. 935.

81. Cfr. BONO, *La práctica not. del R. de Castilla en el s. XIII*, en *Actas del VII Congr. Intern. de Diplomática* (1986), 1989, 481-506, cfr. p. 497-98, con justificantes.

82. Cfr. P. J. SCHULER, *Geschichte des südwestdeutschen Notariats*, 1976, 211-12 y 214.

Con respecto al documento notarial sigilado, Vidal maior establecía que son sospechosos los instrumentos públicos (i.e. notariales) *si son confirmados con sieyllo quar el sieillo entrego seyendo del todo, la tenor de la letra pueda ser camiaada del todo por raedura de alguna letra* (Vid. mai, 3.43.56), y concluye *Et... es a saber que el sieillo no aiuda en ren al Instrumento auténtico* (i.e. notarial) pues el sello puede ser falsificado o adulterado (Vid. mai, 3.43.57-58); aunque si el sello, pese a su deterioro, puede ser identificado, valdrá (Vid. mai. 3.43.59). El sello judicial, símbolo de validación del documento meramente judicial es equivalente al signo notarial, símbolo de validación del instrumentum publicum, por eso la sentencia igualmente puede ser consignada por un documento del juez dotado con su sello, un ejemplar para cada parte, cada uno con su *sieillo pendiente*, o por sendos documentos notariales no sigilados (Vid. mai. 6.29.15). En resumen: *si l'alcalde ha sieillo, deve poner en aqueilla carta pública* [i.e. documento notarial de la sentencia], *empero si el sieillo non fuere puesto, vale la carta del escrivano iurado* [i.e. público] (Vid. mai. 2.4.36).

2. La aposición se indicaba mediante la oportuna fórmula de *sigillatio*, y era, por lo general, ordenada o solicitada por los otorgantes. En caso de documentos geminados, la carta o scriptura divisa de una parte llevaba el sello de la otra parte, y la carta de ésta el sello de la otra. La sigilación se realizaba normalmente mediante sellos pendientes en las escrituras originales. El sello es céreo, pendiente mediante cordón (*colgado*).

3. Los supuestos de sigilación eran muy diversos. Prescindiendo de una modalidad insólita de autenticación del documento notarial en Castilla, mediante otorgamiento del rey con aposición del sello real (P 3.18.114 in fine), que podría haberse originado de la práctica de los traslados confirmatorios o *sobrecartas*, frecuentes en la cancillería real, las modalidades ordinarias eran la *sigillatio* de los alcaldes y jueces reales, la de los concejos y la episcopal y de las curias de la Iglesia.

La sigilación de los jueces o alcaldes tenía lugar, frecuentemente, en los casos que el documento de sentencia o de cualquier otra resolución judicial, era autorizado por un notario público, no curial.

Así, los *alcaldes* nombrados por el rey de Navarra para decidir en caso de abusos del fisco real, en los documentos que otorgan, y que son autorizados por notarios públicos, insertan la siguiente cláusula de aposición: *Et por mayor firmeza et en testimoniaça de tot aquo, nos los sobreditz alcaldes avem mis nostres sayels pendenz en esta carta* (sigue la data y la subscriptio notarial).⁸³

83. GARCÍA LARRAGUETA, *Documentos nav. occ.* ns. 22-32, 34-38, 1254, y 39, 1255.

Análogamente, los funcionarios del fisco real validaban con su sello sus intervenciones escrituradas notarialmente.⁸⁴

Era muy variada la sigilación concejil. En Castilla, en todos sus reinos, se aponía sello de cera *colgado* en el documento autorizado por el escribano del concejo (que por lo general era un notario común o del número), o bien por un escribano público cualquiera de la ciudad.

La cláusula de sigilación es muy explícita; véase por ejemplo la siguiente: *E porque esta procuración que nos... el concejo [de Lorca] fazemos sea más firme e más estable... se-llámosla con el nuestro sello de cera colgado, et escripta de mano de N nuestro escrivano público, signada de su signo en testimonio de verdat* (sigue data y suscripción notarial).⁸⁵

En Pamplona, en época temprana, se apusieron los sellos de los conseiltz de S. Cernín y de S. Nicolás.⁸⁶

La sigilación con el sigillum episcopi, o del capítulo, o de las diferentes dignidades capitulares en la documentación notarial, por su complicada casuística no puede exponerse, por razón de espacio, aquí.⁸⁷ También era especial la *sigillatio* monacal (del abad).⁸⁸

4. Un tipo especial de documento notarial sigilado con sello real *in confirmatione*, era el instaurado en Navarra desde principios del s. XIV.⁸⁹ La aposición del sello real podía ser a instancia de parte (con especial rogatio al notario, tenedor del sello real, para la sigilación) o incluso por mandato real, ordenando esta solemnidad. En este último supuesto se transcribía dicho mandato, y la cláusula de sigilación era así: *Por virtud del quoad dito mandamiento yo F [tenedor e goarda del sieillo del sr. rey puesto en... Pamplona] pongo el dicho sieillo del sr. rey que yo tengo en goarda, en pendient esta present carta pública de vendida... por maor firmeza de las cosas en eilla contenidas* (sigue la cláusula de autorización notarial).⁹⁰

84. F. VEAS, *Documentos del s. XIV*, 2 [Colec. de Documentos para la Hist. del R. de Murcia 10], 1985, ns. 112, 113, 1375.

85. TORRES FONTES, *Documentos del s. XIII*, n. 111, 1295; con sigilación del concejo de Cartagena, *ibid.* n. 113, 1295.

86. GARCÍA LARRAGUETA, *Documentos nav. occ.* n. 55, 1266.

87. Véase por ej. TORRES FONTES, *Documentos del s. XIII*, n. 50, 1272 (sigilación del obispo electo de Cartagena y del capítulo; autorización por un notario público de Murcia).

88. Generalmente, a solicitud de los otorgantes (ejemplo en GARCÍA LARRAGUETA, *Documentos nav. occ.* 48, 1258), a no tratarse de otorgamientos del monasterio mismo.

89. Cfr. BONO, HDN 1, 2, 183-84.

90. SCernin, n. 33, 1396. Sigillatio con el sello real en Pamplona, pero sin mandamiento real, en GARCÍA LARRAGUETA, *Documentos nav. occ.* 100, 1293.

IV. Exempla y translata

§ 12. *Exemplatio de notas relictas*

1. La doctrina clásica del *Ars notariae* había acuñado estas dos máximas –cuya exactitud lógica es discutible–: *Exemplar genus est; exemplum quod trahis inde* y *Exemplar generans; exemplum quod generatur*,⁹¹ y empleaba los verbos *exemplare* (o *exemplificare*) y los postverbiales *exemplatio*, *exemplificatio*, para comprender la actividad tanto de la expedición del *exemplar* o *scriptura originalis* por el notario autorizante de la nota, y también por el notario sucesor del autorizante de la nota fallecido, como de la expedición de un *exemplum* o transcripción literal (*transsumptum*) de un *exemplar*, e incluso de un *exemplum* o traslado, o de otro tipo de documento (documentos reales, papales, episcopales, etc.). La primera modalidad de *exemplatio*, sensu estricto, que da lugar al *instrumento público in prima figura*⁹² o *carta prima*, cuando es realizada por el mismo notario autorizante de la nota ya se ha tratado aquí [supra § 7], pero de la que lleva a cabo otro notario, sucesor en las notas del fallecido, trataremos seguidamente en este §. De la segunda modalidad, que da lugar simplemente a un *exemplum* o *transsumptum* nos ocuparemos en los §§ siguientes.

Más sintéticamente, Baldus de Ubaldis⁹³ definió las nociones de *exemplar* y *exemplum*: *Originalis scriptura [= exemplar] dicitur illa quae a se [i.e. de su germen o nota] oritur. Exemplum dicitur quod ab alio oritur.*

2. Trataremos, pues, aquí de la *exemplatio* de las notas relictas por el notario que las autorizó, a su fallecimiento. A fin de legitimar la actividad del notario que realiza tal *exemplatio*, mediaba una especial comisión de las notas relictas a aquél, con autorización para tal función documental, formalidad que presenta múltiples variedades.

Tempranamente en Castilla, y algo más tarde en los demás reinos hispánicos, la legislación real (y en algunas partes, la reglamentación local) cuidó de la custodia y sucesión de los protocolos relictos por muerte del notario. Los alcaldes (jueces ordinarios), a veces los jurados locales con los alcaldes, el justicia, en tierras de Levante, etc. han de recoger las notas

91. ROLANDINO, *Summa rol.* ed. cit. p. 685.

92. Como dice una *renovatio*, con decreto judicial, de 1502, *Documentos Jaca*, n. 13.

93. BALDUS de Ubaldis, *In Decretales commentaria*, 1.2, r. de fide instrum. c. Si scripturam, in fine (ed. Venet., 1571, f. 353 vb).

del registro del notario fallecido para entregarlas al que le sucediera en el oficio por designación real, señorial o comunal. Las diferentes fuentes legales disponen sobre ello.⁹⁴ A tales jueces (y en general a quien ejerciera potestad jurisdiccional, como los señores domaniales, el obispo, *iudex ordinarius*, etc.) les correspondía dar facultad (comisión) al notario sucesor para poner en pública forma las notas formalizadas por el fallecido pendientes de su formalización en *scripturae publicae*.

Que al juez ordinario le corresponde la facultad de conceder tal comisión es una doctrina sentada explícitamente por la Decretalística. Ya una decretal de Honorio III, de fecha incierta (1216-1227), inserta en la *Compilatio V*^a,⁹⁵ exigía una expresa autorización papal para establecer en pública forma las notas recibidas por un *scriniarius* (notario) fallecido, a favor del impetrante, hijo del fallecido y también *scriniarius*. Pero poco después, una decretal de Gregorio IX, de 1230 circa,⁹⁶ atribuyó con carácter general tal previa autorización al *iudex ordinarius*, dispensada a petición de parte interesada. Esta fue la doctrina aplicada con universalidad, como recogida en la compilación gregoriana.

3. De acuerdo con esta doctrina canónica, recibida en todas partes, no sólo los jueces ordinarios civiles, sino también los obispos, como *iudex ordinarius*, y los propios jueces eclesiásticos, confirieron la potestad de expedir

94. Castilla: FR 1.8.4 in fine; análogamente P 3.18.55; Orden. de Murcia de 1322 c. 5 (AHDE 14, 540-41) sobre la sucesión de protocolos de notarios fallecidos: se permite su venta unitaria, y si uno de los herederos fuere notario *haya los libros* [sc. de notas] *si quisiere*, pagando a los demás coherederos su parte en el valor de dichos libros de notas. Navarra: en Tudela, según el Fuero en su redacción de 1330 (cfr. Yanguas, *Dic. de ant.* 3, 106), el alcalde y los jurados se hacen cargo de los *registros e las notas*. Cataluña, CCat. II, 3.7.2, y Ordenación de 1462 (*Priv. Not. Barc.* n. 85); CTort. 9.9.7. Valencia: FAnt. Val. 130.5, FVal. 9.19.25-27, y Stabliments de 1440 (*Aureun Opus* f. 245vb-246rb). Mallorca: Capítols de 1390 (PONS, *Const. Mall.* 1, 115-30). Para Sicilia aragonesa: Capitula tabellionum de Alfonso V (*Const. Siciliae*, Messina 1497, f. 1-5r-v).

95. Comp. V, 2.14.1 (FRIEDBERG, *Quinque Compil. antiquae*, 1882=1956, p. 165): se autoriza a un Nicolaus *scriniarius* a redactar en pública forma los *i^a pública* que su padre, Lando, tabellio, no pudo llevar a cabo *morte preventus* después de haber recibido en nota algunos otorgamientos; esta decretal no pasó a la compilación gregoriana.

96. X 2.22.15: *Cum P. tabellio, morte preventus, quaedam non perfecit i^a, quae in nota redactam fuerant ab eodem, ad petitionem eorum ad quos pertinent, auctoritate ordinarii iudicis, poterit ea fideliter in publicam formam redigere, habitura per hoc perpetua firmitatem*. La gl. a esta decretal completó el texto señalando: *Hoc tantum scire debes, quod tabellio dum vivit, non potest alteri committere completionem instrumenti, se ipsemet debet complere i., prout in protocolo reperitur, nihil addendo vel diminuendo, quam in protocolo continentur*.

en pública forma las escrituraciones en estado de nota al notario sucesor del fallecido. También los señores domaniales en uso de su poder jurisdiccional sobre sus señoríos (fr. *suzeraineté, merum imperium*), ejercieron tal facultad.

Como el notario sucesor en las notas era, por lo general, coetáneo del fallecido, la *exemplatio* carece (salvo contadas excepciones) de datación, siguiéndose en esto la misma norma que el notario que expide el instrumento público correspondiente a nota por él formalizada, que tampoco data su *editio*, llevando así el documento la única datación de la nota.

Los casos de datación de la *exemplatio* son siempre especiales. Un ejemplo, en un *vidimus* de los jurados de la veintena de Pamplona por el que se ordena engrosar una nota de un notario fallecido, de fecha 3.5.1375, a otro notario de la ciudad, éste data su *ingrossatio* o carta pública el 19.12.1375.⁹⁷

El rey, en todo caso, podía expedir mandato para la *exemplatio* de un otorgamiento determinado, al notario sucesor en las notas.⁹⁸

En las ciudades cuya nominación de notarios la ostentaba el obispo, la comisión para la *exemplatio* la concedía éste. Así, en Santiago de Compostela la *exemplatio* era *mandato et auctoritate d. archiepiscopi* (salvo casos en que el mandato se confería por *iudices* de la curia episcopal). La fórmula usual de suscripción notarial era: *Ego N notarius concilii compostellani iuratus pro Ecclesia compostellana, hanc carta de nota confecta per NN quondam notarium compost., in mea presencia extraxi et scribi feci de mandato et auctoritate d.n.F Dei gratia archiepiscopi compostellani, et nomen et signum meum appono +. Ego T de mandato dicti notarii scripsi.*⁹⁹

En donde la nominación está confiada a los jurados locales, como en Pamplona,¹⁰⁰ son éstos los que disponen la comisión para autorizar (*engrosar*) las notas relictas por notarios fallecidos;¹⁰¹ en este punto, debieron existir peculiaridades locales en Navarra, todavía no estudiadas.

97. *SCernin*, n. 28.

98. *SCernin*, n. 20, *exemplatio* parcial de un testamento de hermandad (mancomunado), por mandamiento real de 1380, que se transcribe; el testamento es de 1344, y no se data la *ingrossatio*.

99. JUSTO-LUCAS, *Fontes Compost.* 29 (de nota de 1315); cfr. 34v (de nota de 1316), con fórmula análoga; la autorización podía concederse por el vicario general, *ibid.* 179 (de nota de 1342): *Eu N not. públ. jurado de Santiago esta carta fiz sacar de nota feyta por NN not. que foy de Santiago, para as quaes notas tornar en pública forma eu ey autoridade de F... vigario general do arcibispo de Sant. de. FF et meu nome et signal ponno en testemoyo de verdate +.*

100. Cfr. BONO, HDN I, 2, 179-81.

101. Véase el documento *S. Cernin* n. 28, citado supra en la nota 97.

En Castilla, en los lugares de dominio señorial, el señor era el que designaba al notario sucesor en las notas del fallecido, dándole la *abtoridat* general precisa para *sacar* (i.e. poner en pública forma) las cartas todavía en nota.

Todo ello resulta clarísimamente detallado en la larga cláusula de suscripción notarial de Joh. Alfonso, notario de Rueda: *E porque yo Joh. Alf. notario publ. en Rueda por... d^o Inés Ramires fallé la nota desta carta en el registro del dicho Ben, Peres, not. que fue en... Rueda, e segunt que aparecía esta carta no fuera fecha nin sacada del dicho registro, e por la obturidat que a mí dio la dicha sr^a e me mandó que todas las cartas que fallase por fazer en los registros de la dicha notaría que les sacare de los dichos registros, escripttas de mi mano, e las diese a cuyas eran, e valiesen para todo tiempo, e fesiese se escribir esta carta por la dicha nota, e fis en ella mio + signo en testimonio de verdat.*¹⁰²

§ 13. *Traslados simples*

1. En la práctica notarial de Occidente fue universalmente reconocida la facultad de los notarios de transcribir íntegramente los documentos que les fueran exhibidos. La transcripción constituía un específico documento notarial, denominado *transsumptum* (postverbal de *transsumere*) o *translatum* (postverbal de *transferre*),¹⁰³ cast. *traslado*. Normalmente se acudía a la intervención del juez, para mediante la interposición de su *auctoritas (fides)* y *decretum (praeceptum)* se diera *fides publica* al *exemplum*. Sin embargo, son frecuentes los casos de los traslados simples, o sea la transcripción del documento exhibido realizada simplemente por un notario, sin más subsidio (*adminiculum*).

Según la Decretalística el *exemplum* no prueba en juicio si no se aporta el original, o si no se aportaba un *exemplum* dotado de la *auctoritas iudicis* precisaba la glosa.¹⁰⁴ ¿Cuál sería, pues, la virtualidad de los traslados simples de un notario sin más subsidio? Aparte de la validez extrajudicial del traslado simple inter partes, podría tener cierta validez procesal al aportarse tal traslado en el término perentorio de prueba y luego confirmarse su eficacia probatoria al producirse fuera de término en juicio el documento original.¹⁰⁵

102. *Esl.* n. 180, sin datar (sobre nota de 1323); cfr. BONO, HDN 1, 2, 166, n. 73.

103. Ambos términos no tienen en el latín de las fuentes romanas la acepción diplomática que señalamos; cfr. HEUMANN-SECKEL, s. vv. *transferre* 3 y *translatio* 2.

104. X 2.22.1 (> Compil. I^o 2.15.1, Gregorio I, 592): *Si scriptura autenticam non videmus, ad exemplaria nihil facere possumus*; la gl. aclaraba que el *exemplar instrumenti* [= traslado] no hace fe sin el original, en tanto que no fuera extendido aquél mediante decreto judicial: *eius [iudicis] auctoritate publicatum*.

105. Como apunta BALDUS de Ubaldis, *In Decret. Comm.* 2, r. de fide instrum., c. si scripturam (ed. cit. f. 353 ra).

2. El traslado simple en sus principios (s. XIII) tiene una fórmula muy sencilla de autorización, sin datación: tras la transcripción literal del documento, aquélla dice: *Ego N notarius concilii compostellani iuratus predicatam cartam confectam per NN notarium conc. compost., in mea presencia transcribi feci et signum appono +*,¹⁰⁶ o bien *Eu N not. jur. de Dûûra et de Montaos pollo sr. arcibispo esta carta vy saa de letra e con sinal [signo] certe sobredicto not. et trasladey de vervo a vervo fielmente et puge meu sinal usado en testemoyo de verdade +*.¹⁰⁷ En tierras castellanas se dan parecidas fórmulas de traslado, en cuyo examen no es posible entrar, en gracia a la brevedad.

El traslado podía ser parcial, especialmente en materia de testamentos, comprendiendo parte o no todas las disposiciones del testador o del otorgante en otro tipo negocial; así en un traslado parcial de testamento (en Galicia) el notario en su autorización dice: *Esta he clasula desta manda [= testamento] da qual eu N not. publ. en terra de Dûûra et de Montaos saquey de dita manda feta por lo dito not. [autorizante] entre as outras cousas que se en ellas eran contituidas et aquy escriví et meu nomen et synal ponno en testemoyo de verdade +*.¹⁰⁸

Por evidentes influencias curiales romanas se dio también el traslado simple, para el que puede haber especial petición (*ad preces*) para ello, en la actividad de los notarios actuantes en el ámbito de la Iglesia, con una redacción más técnica y con datación. Véase por ejemplo el traslado de un documento de 1255 autorizado en Valladolid en 1264 por un *publ. not. Vallisoletanae Ecclesiae*, con evidentes préstamos de la terminología curial romana: *Novverint universi presentem literam inspecturi, quod anno Dni... michi N publ. notario Vallisol. Eccl. presentata fuit quedam litteram in capitulo predictae Ecclesie sigillata sigillo F sub hac forma... [texto del documento trasladado]. Et ego predictus notarius ad preces illorum qui erant in capitulo hanc carta scripsi... et signum meum apposui in testimonium veritatis +*.¹⁰⁹

106. JUSTO-LUCAS, *Fontes Compost.* n. 1 (de doc. de 1237); el notario que autoriza el traslado Bern. Johanis consta documentado que actuaba entre 1274 y 138 (cfr. *ibid.* ns. 7, 8, 21, 22 y 23).

107. *Ibid.* n. 4 (de documento de 1271), ns. 5 y 6 (de documentos de 1273) y n. 9 (de documento de 1282); el notario que hace los traslados Salv. Martins consta actuante desde 1284 (*ibid.* n. 111) y en 1324 había ya muerto (cfr. *ibid.* n. 50).

108. *Ibid.* n. 206 (de testamento de 1348); el notario autorizante del traslado consta activo en 1382-1389 (*ibid.* ns. 248, 249 y 252).

109. *Documentos Vallad.* n. 52.

Naturalmente los traslados de documentos procesales o de cancillería de la Iglesia no requerían previo decreto judicial, cuando llevaban el sello correspondiente, corroborándolos simples testigos.¹¹⁰

En Cataluña también se utilizó el traslado simple, que se inicia con la fórmula *hoc est translatum sumptum fideliter a quodam iº cuius series talis est*, y cuya suscripción notarial es: *Sig+num mei N notarii publici Barch. qui hunc translatum sumptum ab originali scribi fecit et clausit*.¹¹¹ Normalmente está datado, y su fórmula inicial insiste reiteradamente en la *fidelitas* de la transcripción; así, en el traslado simple de la carta puebla a Gandesola del comendador de Miravet se dice: *Hoc est translatum bene et fideliter factum...* [data], *puncto ad punctum, verbo ad verbum sicut in iº originalia continentur...* [texto trasladado]. *Ego N notarius publ. Gandesie, qui hoc translatum bene et fideliter scripsi, et hoc sig+num feci, die et anno quo supra*.¹¹²

4. En Navarra, por evidente influencia francesa se desarrolló la *carta de traslat*, o *vidimus*, traslado simple en muchos casos, sin mediar decreto judicial;¹¹³ se emplea la locución *vidi, tenui, legi* (*vi, ley y en mis manos toví*);¹¹⁴ el traslado se denomina también *carta de vidimus en pública forma*.¹¹⁵ Pero no podemos entrar aquí en el examen de esta modalidad documental. Sólo cabe señalar sus afinidades con el traslado confirmativo usual en la cancillería real francesa coetánea.

§ 14. *Traslados con coautorización notarial*

1. Mucho más frecuente que el traslado con autorización notarial simple fue el traslado que transcribe un notario, pero que coautorizan con él dos o más notarios que aseveran la conformidad de la transcripción con el original, asegurando además, por lo general, haber visto éste y oída la transcripción. Los coautorizantes corroboran que el *translatum verum esse*.

110. JUSTO-LUCAS, *Fontes Compost.* n. 173, de 29.6.1340 (de sentencia de 9.3.1340); análogamente, *ibid.* n. 243.

111. PUIG, *Episcopopol. sed. Barc.* n. 46, 1230 (de documento de 1057 del rey árabe de Denia), con facsímil adjunto; sobre este trasl. y su versión cast. *ibid.* p. 118-121.

112. Texto en AHDE 24, 598-99.

113. *CD Sancho VIII*, n. 11, 1370.

114. *Ibid.* cfr. ns. 36, 48 y 53.

115. *Ibid.* n. 187, 1337.

No están claros los orígenes de los traslados con coautorización de dos o más notarios. Es posible que tales traslados fueran utilizados por las diferentes Iglesias locales como medio de asegurar la conservación, mediante la duplicación del privilegio o documento original de importancia para la constancia de la fundación, derechos, exenciones y propiedades de la respectiva iglesia; creándose así una práctica común, que también utilizarían los concejos para afirmación de sus derechos y exenciones, e incluso los particulares. Así por ejemplo, diferentes documentos de la Iglesia de S. María de Calatayud fueron objeto de un traslado único, autorizado por un notario público común de dicha ciudad, actuante a la sazón (1249), y cuya fórmula de autorización conjunta es: *Sig+num mei N notarii publici Calatayubensis, qui predicta quatordecim translata* [i.e. los catorce textos transcritos] *ab originalibus litteris seu sententiis in predictis tribus peciis fideliter translatavi et translata feci. Sig+num mei NN notarii calatayub. qui hec translata vera esse affirmo. Sig+num mei NNN not. publ. calatayub. qui predicta quatuordecim translata scripta vero affirmo.*¹¹⁶ Otro ejemplo: una donación del obispo de Tarazona a dicha iglesia de Calatayud, de 1292 en documento sigilado, es trasladado con una fórmula de coautorización más abreviada: *Sig+num mei N not. publ. Calatayubi qui hoc traslatum ab originali litera fideliter scribi feci. Sig+num mei NN not. Calat. testis. Sig+num NNN not. Calat. testis.*¹¹⁷

Pese a que la suscripción de los notarios coautorizantes en ocasiones parece meramente testifical, como aparece en la suscripción precedentemente transcrita (y en otras coetáneas en Castilla),¹¹⁸ era esencialmente corroboratoria de la *veritas* del traslado que declara, en una u otra forma, el notario autorizante, que realiza la transcripción, *robrando* ésta con su firma (*nombre*), y declarando ser testigo del acto documental; así, en un documento extremeño de traslado se dice: *Yo NN escriv. publ. del concejo de Cáceres fui a esto presente, e... robré aquí mi nombre e so testigo... E yo NN escriv. publ. del conc. de Cúc. fui a esto presente e... robré aquí mi nombre e so testigo. E yo N escriv. [publ. del conc. de Cáceres] fui presente a esto... e... escriví esta carta e pus en ella este signo mío a tal en testi+monio.*¹¹⁹

2. En Cataluña se hizo un uso muy frecuente del traslado notarial con dos o tres notarios coautorizantes. Así, del testamento del obispo Berenguer, de Barcelona, 1241, *in manu Petri de Bages*, el prestigioso notario barcelonés, hizo un traslado el mismo P. de Bages con tres notarios coau-

116. ES 49, n. 66.

117. ES 49, n. 74.

118. *Documentos Cord.* 1, n. 22, 1295, traslado a instancia del concejo de Baena: *NN escrivano públ. del conc. de Baena so testigo, NNN escrib. públ. del conc. de Baena so testigo, N escrib. públ. del conc. de Baena la escrebí por su mandado e so testigo e fiz en ella nuestro signo.*

119. *Documentos extrem.* n. 6, 1313.

torizantes en 1243, el cual traslado es a su vez trasladado por el notario de Barcelona P. de Ribalta en 1262, con coautorización de tres notarios.¹²⁰ También se hacía con la coautorización de dos notarios; que por lo general suscriben meramente *pro testes*.

Es precisamente en Barcelona, donde los notarios públicos estaban familiarizados con la práctica documental de la curia papal, y donde ya a fines del s. XIII aparece la formulación típica del *translatum*, tal como nos documentan dos traslados que coautorizan los notarios barceloneses Bern. Payares, G. de Colle y Nic. de Samares en 1296.¹²¹

El formulario de dichos traslados es el siguiente: *Hoc est translatum sumptum fideliter a quodam i°* [o bien *quadam littera papali*] ... [registra del documento que se traslada, con descripción del sello] *cuius tenor talis est...* [transcripción del documento objeto del traslado, íntegra]. *Sig+num N notarii publici Barch. pro teste suscribente. Sig+num NN not. publ. Barch. qui pro teste suscribentis. Sig+num NNN not. publ. Barch. qui hoc translatum sumptum fideliter ab originali suo et cum eodem de verbo ad verbum comprobatum scripsit et clausit...* [datación del traslado y salvadura, en su caso, de rasuras y enmiendas].

Este formulario de traslado, de inspiración curial romana, fue el utilizado con más o menos variantes en todos los reinos hispánicos, y especialmente en el ámbito curial de la Iglesia. Siempre lleva datación expresa. Se omite aquí la reseña de sus variedades de redacción *brevitatis gratia*.¹²²

120. PUIG, *Espiscopos. sed. Barc.* n. 96.

121. V. SALAVERT, *El tratado de Anagni y la expansión mediterránea de la Corona de Aragón*, EEMCA 5, 209-360, Apéndice documento ns. 37 y 46.

122. Los restantes *modi tradendi* de los documentos, empezando por el traslado *auctoritate iudicis*, serán expuestos en una subsiguiente publicación.

«Andaban al retortero los Bártulos, los Baldos, los Abades, los Surdos, los Farinacios, los Tuscos, los Cujacios, los Fabros, los Ancharranos, el señor presidente Covarrubias, Chasaneo, Oldrado, Mascardo, y tras la ley del reino, Montalvo y Gregorio López, y otros innumerables, burrujeados de párrafos, con sus dos córcovas de la ce abreviatura, y de la efe preñada con grande prole de números, y su ibi a las ancas...»

Francisco de Quevedo, *La Hora de todos y la Fortuna con seso*.

Los historiadores del derecho, al estudiar la doctrina jurídica de la época moderna, destacan, sobre todo, la continuidad con respecto a la Baja Edad Media, no sólo en cuanto a la persistencia en aquélla de ordenamientos jurídicos originariamente bajomedievales, sino también porque los principios que seguían inspirando al Derecho eran los mismos. El abrumador dominio del bartolismo jurídico en las bibliotecas barcelonesas del siglo XVI con libros de derecho es tan evidente, que sobra cualquier estudio detallado y cuantitativo para mostrarlo. No es necesario, aunque ello no implique que no debamos hacer referencias cualitativas a la difusión de esta doctrina jurídica y la amplia nómina de obras de sus glosadores y comentaristas en la Barcelona del quinientos. En este estudio planteo otro tipo de objetivos mucho más modestos. En primer lugar, se trata de conocer quiénes, además de juristas y notarios, poseían libros de derecho, y el peso proporcional de éstos en el conjunto temático de dichas bibliotecas. En segundo término interesa, fundamentalmente, la difusión del derecho catalán y el progresivo conocimiento del derecho castellano. Por último, analizaremos la lenta penetración del humanismo jurídico, dicho de otro modo, del *mos gallicus* frente a la persistencia del *mos italicus* tardío.

La posesión de libros de derecho por juristas

«Aunque lo jurídico *stricto sensu* es el núcleo normativo y técnico, éste goza de muy escasa autonomía. Sin su referencia y vinculación con el poder

político, con las pugnas entre grupos y clases sociales, y con las ideológicas y la mentalidad presentes en esta misma sociedad que el Derecho trata de organizar, ni siquiera aquel núcleo estricto podría ser comprendido.»¹ Esta reflexión del profesor Tomás y Valiente es un buen punto de partida antes de adentrarnos en el tedioso análisis de las extensas listas de libros jurídicos presentes en bibliotecas privadas.

No cabe duda de que, desde mediados del siglo XV, es palpable la funcionalidad de la jurisprudencia catalana en el seno de la sociedad barcelonesa. Para Joan Lluís Palos, la élite de la ciudad se halló en esos años con la imperiosa necesidad de producir un cuerpo doctrinal que justificase su poder hegemónico, su papel como fuerza imprescindible para el funcionamiento de la maquinaria social urbana.² Este proceso redefinitorio del sistema constitucional catalán contribuyó definitivamente a potenciar el papel de los juristas. Como ya puso de manifiesto James Amelang, en Barcelona, donde aproximadamente la mitad de los ciudadanos matriculados entre 1510 y 1699 poseían títulos universitarios, la presencia de los profesionales liberales en el gobierno aumentó con el paso de los años.³ El siglo XVI conocerá la definitiva emergencia de un nuevo grupo de presión, los abogados, que se consolidarán en la siguiente centuria, obteniendo grandes privilegios dentro de la sociedad local y su gobierno.

Los juristas, en relación con el conjunto de las bibliotecas barcelonesas del XVI,⁴ poseían mayoritariamente las colecciones más numerosas. Nada extraño, si tenemos en cuenta sus perspectivas de ascenso social. Sus inte-

1. FRANCISCO TOMÁS Y VALIENTE, *Manual de Historia del Derecho Español*, Madrid: Tecnos, 1983, p. 27.

2. *Catalunya a l'imperi dels Àustria. La pràctica de govern (segles XVI i XVII)*, Lleida: Pagès Editors, 1994, p. 201. Para este historiador, «el resultat fou una nodrida escola de tractadistes que treballà amb tenacitat per oferir una imatge del patriciat en la qual la idea del que se suposava que havien de ser els ciutadans ocultà completament el que eren en realitat» (p. 27).

3. *La formación de una clase dirigente: Barcelona 1490-1714*, Barcelona: Ariel, 1986, p. 76-79. Palos matiza que «la constatació d'aquesta realitat no ens ha de conduir a un engany. La immensa majoria dels professionals esmentats pertanyien a famílies prèviament inscrites a la matrícula i, per tant, no podien considerar-se pròpiament com gaudins» (*op. cit.*, p. 433).

4. El presente trabajo es fruto de la consulta de 3.420 inventarios post mortem (IPM) barceloneses entre 1473 y 1600: 2.586 corresponden a hombres, de los cuales 47 son de juristas y 107 de notarios. En el 87,23% de los IPM de juristas se registran libros, con una media de 166,86 títulos en sus bibliotecas. Respecto a los notarios, el porcentaje desciende

reses culturales, en su afán por diferenciarse de los grupos intermedios de la sociedad, debieron ser amplios y selectos. Pero si nos atenemos a las listas de libros referidos en sus inventarios, no es posible llegar a la misma conclusión. El estudio temático de 8 bibliotecas de juristas muestra un progresivo y abrumador dominio de los libros jurídicos. Joan Pagès (1485) poseía 3 títulos de derecho entre sus 13 registrados; Antoni Joan Mercer (1528), el 40% de los 199 títulos. A partir de la tercera década, todos los protocolos reflejan un gran salto cuantitativo y cualitativo hacia la profesionalización de sus bibliotecas: todos los 25 títulos de la colección de Bernat Ribalter (1542) eran de temática jurídica, como también los 80 de Pere Costa (1537). En la segunda mitad de la centuria, el dominio es mayoritario, pero no absoluto: el 73% de los títulos de Francesc Amat (1570) eran de Derecho, así como el 75% de los 446 de Joan Claris (1586) o el 60% de los 684 de Francesc Serra (1589).

No podemos establecer una relación directa entre lista inventariada y libros leídos. Es muy posible que fueran muchos los libros que, aun habiéndose leído, no se recogieran por diversas razones en el inventario. No obstante, y a pesar de lo dicho, podemos plantear algunas hipótesis que expliquen esta interesante distorsión en la posesión de libros profesionales:

1. En primer lugar, es necesario recordar que un gran número de los volúmenes registrados en las bibliotecas de juristas eran fruto de la herencia. Estos libros no eran, obviamente, de lectura, sino de consulta; y en muchos casos, casi con total seguridad, este aluvión era necesario para colmar las ansias bibliófilas pero, sobre todo, para respaldar la cultura de las «apariencias librescas» de aquellos abogados, deseosos de mostrar en sus estudios el mayor número de *lecturas*, de *consilias*, de *repertorios*... e, insisto, el mayor número de volúmenes, un auténtico signo de distinción profesional. ¿Cómo explicarnos que sean las bibliotecas de los juristas, unas de las que presentan mayores dificultades para conocer, no la cantidad, sino el contenido temático? Un ejemplo, entre tantos, es el inventario del doctor en ambos derechos Francesc Claris (1585):

al 50,46 y la media de libros a 30,65. Al final de este artículo se recogen las referencias documentales de los inventarios citados en estas páginas, sólo con la información, entre paréntesis, del año de elaboración del IPM. La lista completa de documentos consultados se halla en mi tesis *Libro y lectura en Barcelona, 1473-1600*, Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, 1995.

«Item 83 pessés de llibres, entre grans y xiques, de dret canònic.
 Item 407 pessés de llibres... de dret civil.
 Item 16 pessés de llibres... de pràctichs.
 Item 110 de llibres... de diverses històries y altres coses.»

El inventario del jurista Tomàs Carrera (1590) no deja dudas; en su estudio, se anotó el siguiente registro: «*Item les llibres no se assentan per ser molts... 110 llibres xichs son de leys... 130 llibres grans y son de leys*»; y dentro de una caja, en otra habitación, sí se recogieron lo que debieron ser algunas de sus lecturas: una Biblia, un misal, un breviario, un *Flos sanctorum*, un *Orlando furioso* y un *Olivante*.

2. La dispersión del patrimonio implicó una reducida oferta de libros jurídicos nuevos en las librerías, ya que eran a veces los mismos libreros los que adquirirían el grueso de las bibliotecas. En el inventario del jurista Bartolomé Borràs (1571) se registró de este modo su biblioteca: «*Item trobam les llibres quel dit diffunt tenia, les quals, en presentia y de voluntat del vener. m. Joan Borràs, prevere y beneficiat de la seu de Leyda, y de Pere Borràs, pagès del loch de la [...], le foren venuts a Trinxer, librater, per preu de noranta lliures.*» Y en el encante público de los bienes del abogado Bartolomé Boer (1578), el mismo librero adquirió «*les llibres del doctor*» por 105 libras. En otras ocasiones, y sin necesidad de intermediarios, eran los juristas los que compraban los libros de derecho, estuvieran o no en mal estado; éste fue, por ejemplo, el destino de la biblioteca jurídica del doncel, doctor en derechos y miembro de la Real Audiencia, Guillem Sunyer (1594): «*Item doscents llibres de leys, molts dels quals eren vells y dolents y squinsants, les quals són stats venuts a miss. Mitjavila, en drets doctor, per cent vuitanta lliures.*»

¿Este circuito interior alimentaba únicamente las necesidades profesionales o también las de ostentación social?

Las librerías no eran en su mayoría centros de distribución de la doctrina jurídica impresa. Entre los 755 registros de los fondos de la librera Bartomeua Riera (1524),⁵ tan sólo el 8% eran libros de derecho. Y si nos vamos a finales de siglo, cuando las bibliotecas han aumentado notablemente, el porcentaje es similar o inferior: el 6% de los 792 registros del librero Anto-

5. Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona - Arxiu Notarial (AHCB-AN), I.27.

ni Oliver (1590)⁶ eran de dicha temática, y únicamente 3 (2%) de los 147 del librero Llorenç Llinys (1593).⁷

Existieron, no obstante, notables excepciones. La clientela «jurídica» del librero Joan Guardiola era la más numerosa:⁸ de 76 registros, 24 pertenecen a este grupo (18 juristas y 6 notarios). No en vano, Guardiola tenía 1.014 ejemplares de obras de derecho canónico y civil, aunque suponga el 11% del total de sus fondos; y recordemos, una vez más, que se trataba de un librero importador, orientación comercial imprescindible en una ciudad donde habitaban algunos juristas preocupados por su formación y continuo reciclaje, ya que además, y como veremos más adelante, de las prensas barcelonesas apenas salieron obras de carácter jurídico que, salvo alguna excepción, no versara sobre algún aspecto del Derecho catalán, y era preferible importarlas. Otras excepciones son los juristas Antoni Ros (1583), Rafael Alzinar (1596), Francesc Rodés (1599) o Francesc Serra (1589), casos que confirman la ineludible necesidad de estos profesionales de nutrirse en las librerías de la ciudad de la producción tipográfica foránea; tan sólo de Lyon procedían 295 títulos de la biblioteca de Serra, el 43% de sus 684 registros.

La publicación de obras jurídicas exigía una impresión bastante costosa, delicada y precisa, por la estampación en la misma página de textos y de glosas alrededor de los textos con la utilización de caracteres de cuerpos diferentes para el texto y para las notas e, incluso, por el uso de colores diferentes para las rúbricas y los textos, por los espacios en blanco, etc. Además, a lo largo del XVI, las ediciones de estas obras se complicaron aún más para facilitar su uso práctico y rápido, incluyéndose tablas con los incipits de los textos de las leyes, de cánones o de capítulos, índices alfabéticos de las materias tratadas, etc. En resumen, la renovación de las ediciones pudo convertir a los libros heredados en objetos molestos para una biblioteca de jurista que necesitara espacio y volúmenes útiles para el oficio. Este es el caso del destino de buena parte de la colección jurídica de Jaume Mir (1590): de los 151 títulos y 260 volúmenes que componían su

6. Arxiu Històric de Protocols de Barcelona (AHPB), Galceran Francesc DEVESA, *Pliego de inventarios, 1591-1598*.

7. AHPB, Bernat PUIGVERT, *Manual de inventarios, 1593-1603*.

8. Véase Manuel PEÑA, «Librería y Edición en la Barcelona del XVI: el librero-editor Joan Guardiola», *Manuscrits*, 9 (1991), p. 356.

biblioteca, un tercio, 49 títulos (89 volúmenes), se registraron bajo esta expresiva anotación:

«Memorial fet apart dels llibres molt vells que són sens rúbrica ni sumaris, que segons se diu no se poden vendre sinó a pes per estar de poca valor.»

Los libros de derecho en otros grupos sociales

El interés por las normas jurídicas entre la élite social está plenamente justificado si atendemos, por ejemplo, a las características constitucionales de Cataluña. Joan Lluís Palos, al estudiar la representatividad de las cortes catalanas, ha destacado que «en la mentalitat dels catalans del segle XVI i XVII, Catalunya no era tant una comunitat de persones com, fonamentalment, un conjunt de territoris. Per a ells la noció de país implicava una terra i unes lleis... En la societat catalana, la propietat del sòl continuava sent el criteri bàsic d'estratificació i per aquest motiu la participació política estava directament associada a la possessió de la terra... En conclusió, quan els dignataris municipals i capitulars instaven llurs agents perquè “mirasen per lo bé de la terra”, no parlaven en sentit figurat sinó estrictament literal.»⁹ Es comprensible, pues, que la letra jurídica pudiera interesar a algunos miembros de los grupos dominantes, hasta el punto de reforzar su posición social privilegiada con el estudio de cánones y leyes en la Universidad.

La lista de nobles y ciudadanos honrados con libros de derecho es amplia,¹⁰ un 39% de los 36 registrados con estos libros eran doctores en derechos, porcentaje que aumenta significativamente al 52% para la segunda mitad de la centuria, muestra innegable de un creciente interés por la doctrina jurídica entre la élite social de la ciudad. Entre estos doctores, la tendencia a la profesionalización temática de la biblioteca es semejante a la señalada anteriormente para los juristas: mientras que Simó Benet de Clariana (1520) tenía como libros de derecho el 50% de sus 551 registros, en la segunda mitad del siglo, el ciudadano honrado Miquel Quintana (1568) poseía el 96% de sus 79 entradas de libros, y el caballero Esteve Naves (1562), el 84% de los 129 registros con libros de su inventario. Sin duda

9. PALOS, op. cit., p. 301-302.

10. Véase M. PEÑA, *Libro y lectura...*, p. 631.

ejercían como abogados a pesar de ser miembros del estamento nobiliario; en el inventario del caballero Naves, se señala esta dedicación con claridad: «*Item un paraestatxe per a tenir llibres en què ha llibres de sa professió de doctor.*»

La difusión de los libros de derecho entre los miembros del estamento eclesiástico¹¹ es sensiblemente diferente respecto al otro grupo privilegiado, no tanto en el número de inventarios –14 presbíteros, 10 canónigos, un arcediano, un doctor en teología, dos obispos y un arzobispo– como en la cantidad de títulos registrados de esta temática. Únicamente tres bibliotecas reflejan comportamientos propios de una casi absoluta profesionalización de sus poseedores. Los 76 libros del canónigo Lluís Jordà (1513) eran todos de derecho, y el presbítero Bernat Mestre (1553) tenía 25 de los 28 inventariados; un porcentaje similar muestra la colección del arcediano Onofre Montserrat Granollachs (1597), con 60 de los 67 títulos anotados.

El grupo mercantil, si no tenemos en cuenta a los poseedores del *Llibre de Consolat*, a los que aludiremos más adelante, presenta unos peculiares comportamientos en la posesión de ejemplares de obras jurídicas. Rafaela, viuda del mercader Francesc Gerona (1489), tenía entre sus 16 libros sobre retórica, gramática, filosofía y arte oratoria, unas *Decretales*. Tal colección extrañó a Rubió al comentar este documento transcrito por Madurell.¹² Su erudición le permitió especular que posiblemente estemos ante los bienes de un familiar notario o jurista residente en el domicilio de la citada viuda. No obstante, por la reiteración de estos casos me inclino a pensar que debemos también tener en cuenta el factor negocio; estos mercaderes posiblemente comerciaban, muy al por menor, con estos libros, los cuales tenían, por otro lado, una clientela conocida y segura. Cómo entender, si no, que Elionor, viuda del mercader Joan Esteve (1521), tuviera tantos libros básicos de derecho civil y canónico; o que Jaume Francesc Gili (1530) poseyera, entre varios y repetidos libros del arte de notaría, tres ejemplares de la *Instituta*; o que Joan Ribes (1536) dispusiera, entre otros libros jurídicos, de «*onze llibres de stampa cuberts de posts e són llibres de leys de la forma maior... set llibres de stampa de la forma mijana cuberts de posts e són*

11. *Ibid.*, p. 632.

12. Jordi RUBIÓ i Josep M. MADURELL, *Documentos para la Historia de la Imprenta y Librería en Barcelona* (DHILB), Barcelona, 1955, p. 127. Es sabido entre los investigadores la excelente labor realizada por el señor Madurell en el AHPB. Este estudio es deudor de las numerosas referencias documentales que este infatigable y admirado archivero sacó a la luz.

libres de leys altres facultats»; o que, y por poner un último ejemplo, el tendero de telas Benet Chir (1584) tuviera un «*bon plech de libres de leys sense religar, que són ço és pere de ancarrano, y decisiones de rota y acuso... altre plech de libres de stampa sense relligar que són ço és los Consells oldradi pontani laudensis, y los consells francisci zabarella, y las obras de Diego de Covarrubias toletani*».

La escasa posesión de libros jurídicos entre los artesanos (apenas 6 IPM) presenta similares características a las comentadas anteriormente. El calcetero Antoni Folgués (1490) poseía un comentario al Sexto de las *Decretales*; según Rubió, «algún entronque con canonistas tendría la familia». ¹³ En el inventario del ropavejero Joan Rosell (1494) se registraron dos libros «*de dret textual a ses gloses*» y una «*lectura de leys*»; a continuación, el escribiente anotó: «*en lo primer, a la part darrera, a scrit lo següent: Iste libre scrit est aho sunt joannis guerau... y la qual mensió parsie escrita de mà del dit Gabriel marco q^o marit de la dita filla del dit defunt*». No era el único libro de procedencia extraña en los anaqueles de este menestral, también poseía las *Éticas* de Aristóteles y un tratado notarial de Rolandino, libros que muy posiblemente fueron adquiridos por su actividad comercial en los encantos, más que por una curiosidad jurídica.

El daguero Damià Guardiola (1524) tenía tres libros: unas horas «*petites y engrutades*», los comentarios de Jaume Marquilles y un volumen impreso del *Infortiatum*. Nos resulta difícil imaginar a este artesano leyendo con avidez la parte intermedia del *Digesto* en su habitación; éste, como otros poseedores de libros, podían tener estos ejemplares como objetos de distinción social, un adorno ostentoso por su volumen para su medio.

Como hemos visto, los libros de derecho podían ser una inversión para grupos sociales inferiores, sobre todo en los primeros años de la imprenta, cuando el mercado del libro impreso era todavía reducido y la mejor forma para venderlo, si no se era comerciante, consistía en tenerlo expuesto en un lugar público o de paso; este es el caso del libro jurídico propiedad del campesino Antoni Serra (1493): «*Item en casa de madona Tornarons, hostalera, hun libre de forma de full mijà, ligada ab posts cuberts de cuyro, sens gaffets, scrits en pergamí a corandells, appellat e intitulat de casus instituta.*»

13. *Ibid.*, p. 147.

La difusión del Derecho común

Todos los historiadores del Derecho han destacado que el fenómeno de la penetración del *ius commune* alcanzó de manera temprana a los reinos hispánicos. En Cataluña fue donde más rápida e intensa fue la admisión del Derecho romano: la recepción se producirá tanto a nivel local como territorial desde la primera mitad del siglo XII, facilitada en buena medida por la ausencia de un texto legal que recogiese de modo suficiente el derecho territorial del Principado, así como también por su todavía no olvidada romanización visigoda, por las intensas relaciones comerciales con las repúblicas italianas y por su proximidad geográfica con el sur de Francia (que posibilita una primera influencia del nuevo Derecho, a través de las *Exceptiones Petri*, en la redacción originaria de los *Usatges*). El derecho común llegó a la península fundamentalmente a través de dos medios distintos: la vía oral y la vía escrita.

La presencia de estudiantes catalanes en universidades italianas, especialmente Bolonia, o francesas, como Montpellier, significó la rápida importación de los nuevos conocimientos jurídicos. Notarios, abogados, procuradores y jueces, según la enumeración de San Vicente Ferrer,¹⁴ formados en el nuevo derecho, no sólo facilitaron su llegada, sino que se erigieron en los más firmes defensores de ese derecho común, logrando que se consolidara en la península. Un nuevo impulso para la penetración del derecho común fue la fundación de universidades, como la de Salamanca o Lleida, aunque en Barcelona, aún sin Estudio General, ya se practicaban ciertos estudios jurídicos a mediados del siglo XIII.¹⁵

La vía escrita de difusión vino posibilitada por la circulación de códices donde se contenían los textos legales del *corpus iuris civilis* y del *corpus iuris canonici*, acompañados de las glosas y comentarios. El éxito de algunas *summas* al Código justiniano supuso la traducción al catalán de *Lo Codi*, aunque Iglesia subraya que «fueron probablemente las obras de carácter práctico las que contribuyeron de forma más eficaz a la difusión del derecho común y de entre ellas fundamentalmente aquellas obras dedica-

14. Véase Aquilino IGLESIA, *La creación del Derecho. Una historia del Derecho español. Lecciones*, fasc. 2, Barcelona: Editorial Gráficas Signo, 1988, p. 227.

15. Enrique GACTO, Juan Antonio ALEJANDRE i José Mª GARCÍA, *El Derecho Histórico de los Pueblos de España*, Madrid, 1988, p. 297.

das a exponer el llamado proceso romano-canónico y aquellas dirigidas a difundir los nuevos formularios». ¹⁶

El conjunto de textos de derecho romano y de derecho canónico constituyeron una voluminosa masa de papel que nutrieron de manera abundante muchas bibliotecas de la ciudad.

Los textos básicos del derecho canónico, posteriores al *Decretum* de Graciano, como las *Decretales* de Gregorio IX, el *Liber Sextus* de Bonifacio VIII, las *Clementinas* y las *Extravagantes*, se encuentran en muchas ocasiones iniciando, junto al *Corpus iuris civilis*, la lista de libros jurídicos. Pero son, fundamentalmente, las glosas y comentarios hechos por antiguos maestros de la jurisprudencia a estos textos canónicos los que proliferan en las bibliotecas. El abad panormitano Niccolò de Tedeschi es, sin lugar a dudas, el canonista que obtuvo mayor difusión. Los nueve tomos de sus comentarios a las decretales apenas están ausentes de algún inventario de juristas o de eclesiásticos con libros jurídicos. En resumen, la lista de los canonistas más repetidos en los inventarios con libros es la siguiente:

- Niccolò de Tedeschi, *Interpretationes in quinque Decretalium libros*, 9 t. / *Consilia, tractatus, questiones et practica*.
- Inocencio IV, *Commentaria ad quinque libros Decretalium*.
- Baldo degli Ubaldi, *Commentaria in tres priores libros Decretalium*.
- Francisco Zaballera, cardenal, *Commentaria in Clementinarum volumen*.
- Giovanni d' Andrea, *Sextus liber Decretalium*.
- Guido de Baisio, arcediano, *Super sexto Decreto uberrima Commentaria*.
- Pietro d' Ancarano, *Super sexto Decretalium*.
- Antonio de Butrio, *Super libros Decretalium commentarii*.
- Filippo Franchi, *Lectura super 6º Decretalium*.
- Enrico da Susa, cardenal ostiense, *Lectura in quinque Decretalium libros / Aurea Summa*.
- Felino María Sandeo, *Commentaria ad quinque libros Decretalium*.
- Mariano Socino (senior), *Commentaria super libri quinti Decretalium*.
- Giovanni de Imola, *Commentarii in libros Clementinarum*.
- Domenico da San Gemignano, *In sextum Decretalium volumen commentaria*.
- Diego de Covarrubias, *In librum quartum Decretalium epitome*.
- Jean le Moine (Joannes Monachus), *Glossa aurea super sexto Decretalium libro*.
- Andreas Barbacia, *Clementinarum Constitutiones*.
- Egidio Bellemera y otros, *Sacrosantae decisiones canonicae*.

16. IGLESIA, *op. cit.*, p. 234.

Además de obras de decretalistas medievales, como Bernardo Compostellano, Godoffredo de Trani, etc., hay algunas obras de Martín de Azpilcueta y, en inventarios de finales de siglo, los Decretos del Concilio de Trento. Un inventario modelo¹⁷ en materia de derecho canónico, que ejemplifica las obras más elementales en manos del clero, es el perteneciente al presbítero Pere Vilasaló (1547). De él extraemos los registros de esta temática:

«*XII peces de libres de leys, ab cubertes de posts, sobre les Decretals...*

Item, en la quarta instància, VIII libres de la forma migana intitulsats de Panormita, cuberts de pergami

Item V peces de libres Gidonis, tots de una forma de diversos tractats, ab cuberta de pergami

Item dos libres Decretals y una Clementina y un Compendium juris canonici;

Item quatre libres anomenats Summa... Hostiensis y Summa Angelica y la primera y segona part de les Sumes Silvestrines...

Item un libre Bernardus Compostellanus...»

El *Corpus iuris civilis* está representado por las cinco partes en que habitualmente se dividía, comenzando por las *Pandectas* (*Digesto Viejo*, *Infortiatum* y *Digesto Nuevo*); seguido del *Código* justiniano, con sus nueve primeros libros, y el *Volumen*, tomo de carácter misceláneo en el que se incluían los tres últimos libros del *Código*, las *Instituciones* y las *Auténticas* o nuevas constituciones de Justiniano. Las *Institutas* acompañan normalmente el *Digesto*, pero a menudo se encuentran en volúmenes solitarios, ya que se trataba de una obra elemental destinada a ofrecer elementos básicos de derecho a los estudiantes. La enseñanza en las cátedras de leyes y cánones del Estudio General de la ciudad, según las Ordenaciones de 1596, recoge con claridad el uso de estos textos en las aulas de dicho centro:

«*Item statuhirem y ordenarem dits magnífichs Consellers, per quant la intelligència dels drets canònic, y civil, és molt necessària per al bon govern de la república, que de assí auant y haja sinch càthedras en drets, ço és tres de Lleys, y*

17. Existen muchos otros ejemplos en esta línea, como el inventario del presbítero Miquel Sabater (1563), que poseía entre sus libros las obras consideradas elementales para cualquier eclesiástico interesado o conocedor de esta materia:

«*Item un libre intitulat Decretum Gratiani.*

Item un altre libre intitulat Sextus Decretalium.

Item un altre libre intitulat Clementinarum materia.

Item un altre libre intitulat Decretals cum sumaris.»

dos de Cànones, és a saber dues de majors, y tres de menors, los lectors de les quals hajan de llegir en les hores següents, ço és de matí de les set hores fins a les vuyt, la càtedra de menors de lleys de la instituta, y de vuyt a nou una lliçó de la càtedra de cànones menors, del decret, o decretals, y nou a deu una lliçó de la càtedra major de lleys, del digest vell, o nou, y après dinar de tres a quatre una lliçó de la càtedra de major de cànones, y de quatre a sinch la lliçó de la càtedra menor de lleys del còdix, o del infortiat...».¹⁸

Desconocemos qué comentarios acompañaban a estos textos justinianeos y canónicos usados en la Universidad. Es fácil suponer que no serían los de los glosadores más importantes del siglo XIII, Accursio (*Glossa ordinaria*) y Azzone dei Porci (*Summa azonis*), que a pesar de estar presentes en las bibliotecas, sobre todo el segundo, están muy lejos de la difusión alcanzada por los comentaristas.

La renovación iniciada a mediados del siglo XIII gracias al abandono del sistema de la glosa permitió la construcción de un nuevo sistema jurídico, más interesado por el contenido (*ratio legis*) que por el texto (*littera*), por la práctica que por la reverencia al corpus justiniano. Aunque en las bibliotecas se hallan ocasionalmente comentarios de los precursores de este nuevo sistema como Petrus de Bellapertica, e incluso de Cino da Pistoia, son fundamentalmente los seguidores italianos, Bártolo de Sassoferrato y su discípulo Baldo de Ubaldi, quienes presiden, como santos de devoción, aquellas bibliotecas jurídicas que se preciaban de serlas.

Bártolo y Baldo, autores de grandes obras, fueron los máximos exponentes del comentario, siendo los estudios de ambos conocidos e incorporados como verdaderos argumentos *ab auctoritate*. El absoluto dominio del bartolismo jurídico en la época bajomedieval, e incluso durante buena parte del siglo XVI, se resume en la famosa frase: «*nullus bonus jurista nisit sit bartolista*». No deja de ser sintomático que, en el inventario de la excelente y extensa biblioteca del noble y doctor en derechos Simó Benet de Clariana (1520), se registre una obra sobre la que se expresa claramente la pertenencia a otra persona, o, dicho de otro modo, el deseo de no perderla ante la posible dispersión de la biblioteca: «*Item Barthols, grans de stampa, cum additionibus Alexandre cum repertorio, deu peces cuberts de aludes, los quals són propis de mi dit Pere de Clariana, fill y hereu del dit defunct.*» Los comentaristas posteriores del XIV y del XV, e incluso algu-

18. *Ordinations e nou redreç de la Universitat de Barcelona, 1596* (ed. facsímil), Barcelona: Universitat de Barcelona, 1973, p. 32-33.

nos bartolistas del XVI, completan la lista de juristas cuyas obras estaban en las bibliotecas privadas barcelonesas, de las que destacamos los títulos más representativos:

- Bártolo de Sassoferrato, *In omnes juris civilis libros commentarii*.
- Baldo de Ubaldi, *Commentaria*, 4 v. / *In usus feudorum commentaria*.
- Giasone de Maino, *In Codicem et Digestum commentaria*, *In titulum de actionibus commentaria*.
- Paulo de Castro, *In libros juris civilis commentaria*.
- Cino de Pistoia, *In Codicem et aliquot titulos primi Pandectarum tomi, id est Digesti Veteris, dotisima commentaria*.
- Angelo de Ubaldi, *Super Instituta*.
- Jean Faure (Fabro), *Breviarium in Justiniani imperatoris Codicem*.
- Joannes de Platea, *Super tribus ultimis libris Codicis commentaria*.
- Alessandro Tartagna, *In primam et secundam Codicis partem*.
- Bartolomeo Cepolla, *Commentaria in titulum ff. de aedilitio edicto*.
- Filippo Decio, *Lectura super título ff. de regulis juris*.
- Guillaume Benedicti, *Repetitio in capitulum Raynutius de testamentis*.
- Manoel da Costa, *Cap.si pater de testament. lib. sexto ff. commentaria*.
- Ippolito de Marsili, *Lectura super titulum C. ad L. Corneliam de sicariis*.
- André Tiraqueau, *Commentarii in l. Si unquam C. de revocandis donationibus*.
- Pier Filippo Corneo, *Commentaria in sextum librum Codicis*.
- Johannes Franciscus Ripa, *Responsa in quinque libros Decretalium in ff.vetus, Infortiatum, ff.novum et Codicem*.
- Andrea d'Isernia, *Super feudis*.
- Giulio Chiari, *Opera omnia sive practica civilis, atque criminalis*.

Pertencientes al grupo de libros o compilaciones que se editaron con el objetivo de difundir masiva y rápidamente los principios esenciales del Derecho Común, y que están presentes en las bibliotecas barcelonesas, destacan los siguientes:

- *Tractatus ex variis juris interpretibus collectorum*.
- *Enchridion tractatuum juris utriusque*.
- *Singularia doctorum*.
- *Repetitiones seu commentaria in varia jurisconsultorum responsa*.

Los *consilia* fueron, junto a los comentarios, una de las actividades más cultivadas por los juristas de los siglos XIII al XV, esta «literatura dictaminadora» (Norbert Horn) o «jurisprudencia por consultas» (Calasso)¹⁹

19. Véase TOMÁS Y VALIENTE, *op. cit.*, p. 190.

recopilaba consejos, resoluciones y sentencias de tratadistas famosos, y es, según Tomás y Valiente²⁰ y Quaglioni,²¹ una de las principales características de la persistencia del *mos italicus* a lo largo del XVI y siglos posteriores. Las bibliotecas jurídicas barcelonesas son una excelente muestra de este predominio de la literatura consiliar, es decir, de la práctica forense. El jurista Joan Claris (1586) poseía, en la segunda mitad del XVI, una de las bibliotecas mejor surtidas de obras de derecho en Barcelona. Una rápida consulta de sus fondos confirma la tendencia a la posesión de este tipo de género literario:²²

«En altre parestatge en l'altra part, en lo mateix estudi, atrobam lo següent: / Primo, Consilia Felini, una pessa /.../ Item Consilia Belloni, una pessa / Item Consilia Ferdinandi Lazez / Item Consilia Bennole a Sole, una pessa / Item Consilia Martini Garati, una pessa /.../ Item Consilia Dini, una pessa /.../ Item Consilia Assi, una pessa / Item Consilia Simonis de Pretis, una pessa / Item Consilia Potii, una pessa / Item Consilia Crotii, tres pessas / Item Consilia Hyeronimi Gabriellis, 2 pessas / Item Consilia Philippi Portii, una pessa / Item Consilia Criminalia, una pessa / Item Hugonis Celsi, una pessa / Item Consilia matrimonialia, una pessa / Item Consilia Jacobi Reminaldi, 3 pessas / Item Consilia Decii, 2 pessas / Item Consilia Christophori Castellionis, una pessa / Item Consilia Augustini Beroi, 4 pessas / Item Signarili Deomodeis, una pessa / Item Consilia Jacobi Menochii, una pessa / Item Consilia Barbatii, tres pessas / Item Consilia Rolandi Avalles, 3 pessas / Item Consilia Protribulsis, una pessa / Item Consilia Bologuerii, una pessa / Item Consilia Ferreri, una pessa / Item Consilia Bonniec, una pessa / Item Consilia Cursu innoris, una pessa / Item Consilia Hipoliti Renmaldi, una pessa / Item Consilia fr. Bursari, una pessa / Item Consilia Tobianoni, una pessa / Item Consilia Petri Angrisole, una pessa / Item Consilia Cipi et Balogueri, una pessa / Item Consilia Bapte. Marrinesii, una pessa / Item Consilia Francisci de Ripa, una pessa / Item Consilia iure, una pessa / Item Consilia Thome Grammatici, 2 pessas / Item Consilia Fr. Curti junioris, una pessa / Item Consilia Pauli de Castro, 2 pessas / Item Consilia Oldrani, una pessa / Item Consilia Stephani Bertrandi, 3 pessas / Item Consilia ultimarum voluntatum, una pessa / Item Consilia Gerardi Malionii, una pessa / Item Consilia Rodofrefi, una pessa / Item Consilia Federici de Senis Reguli benedictae de Crapa, una pessa / Item Consilia possessii, una pessa /

20. *Ibid.*, p. 299.

21. Diego QUAGLIONI, «Letteratura consiliare e dottrine giuridico-politiche», en *Culture et idéologie dans la genèse de l'Etat Moderne*, Roma: École Française, 1985, p. 419-432.

22. Sobre los diferentes tipos de *consilium*, véase el estudio de Diego QUAGLIONI, *op. cit.*, p. 423-424.

Item Consilia are pinelli, una pessa / Item Consilia Angeli de Gabellionibus, una pessa / Item Consilia Joannis de Sefeli, 3 pesses / Item Consilia Gudi Parsirelli, una pessa / Item Consilia Hipoliti de Marcillis, una pessa / Item Consilia Socini, 2 pesses / Item Consilia Geminiani, una pessa / Item Consilia Fr. Deacolis, una pessa / Item Consilia Poncii Sussini, 2 pesses / Item Consilia Ludovici de Gusandino, 1 pessa /.../ Item Consilia Philippi Corner, V pesses / Item Consilia Cravere, 1 pessa / Item Consilia Caroli Zunii, sinch pesses / Item Consilia Ancharrano, una pessa / Item Consilia Pauli Parisii, V pesses / Item Consilia Alexandri, III pesses / Item Consilia Jasonis, 2 pesses / Item Consilia Balbi, 2 pesses / Item Baldi de Parusio Consilia, 4 pesses /.../ Item Consilia Calderini et Ruini, una pessa / Item Consilia Ludovici Romani, una pessa / Item Consilia Bartholomei Sepole, una pessa / Item Consilia Joannis de Hymola, una pessa /...»

Existen otros ejemplos que también abrumarían, pero que confirman la amplísima difusión de este género. Los principales autores recogidos en las bibliotecas a lo largo de toda la centuria son los siguientes: Baldo de Ubaldi; Francesco Accolti, Aretino; Bartolomeo Cepolla; Mariano Socini; Oldrado da Ponte; Pier Filippo Corneo; Filippo Decio; Ippolito Marsili; Ludovico Pontano; Alessandro Tartagna, de Imola; Pietro Paolo Parisio; Federico Petrucci; Benedetto Capra; Lodovico Gozzadini; Rolandus Valle; Pietro d'Ancarano; Francesco Zabarella; Antonio Gómez (*Comentaria varieque resolutiones juris civilis, communis et regii*); Diego de Covarrubias (*Variarum ex jure pontificio regio et caesareo resolutionum libri tres*); Rodrigo Suárez (*Allegationes et consilia XXVII*), etc.

En otras bibliotecas se combinan estos *consilia* junto a abundantes *lecturas* y también *prácticas*, entre ellas podemos citar la de Pere Vila de Clasquerí, noble y doctor en derechos (1586); la de los ciudadanos honrados y abogados Miquel Quintana (1568) y Francesc Ferrero (1570) o la del jurista Rafael Alzinar (1596). En esta literatura jurídica práctica destacamos los siguientes manuales:

- Bartolomeo Socini, *Fallentiae et auae regulae ex toto fere jure delectae*.
- Alberico da Rosciate, *Dictionarium juris*.
- Guillermo Durand, *Speculum juris*.
- Diego de Covarrubias, *Practicarum quaestionum*.
- Pedro de Dueñas, *Regulae utriusque juris cum ampliacionibus ac limitationibus*.
- Juan Bernardo Díaz de Lugo, *Regulae juris, cum suis ampliacionibus et restrictionibus*.
- Luis Gómez, *Commentaria in regulas cancellariae judicialis*.
- Matteo Gribaldi, *De methodo ac ratione studendi in jure civili*.
- Lanfranco da Oriano, *Practica judiciaria*.

- Pierre Jacobi, *Aurea practica*.
- Giamprieto Ferrari, *Practica aurea*.

Por último, y con el mismo objetivo de aportar soluciones prácticas, se hallan en las bibliotecas abundantes ejemplos de *tractatus*, monografías sobre parcelas concretas del Derecho. Una selección de la más citadas es la siguiente:

- Sobre derecho mercantil y financiero: Charles du Molin, *Tractatus merciarum et usurarum*; Benvenuto Stracca, *Tractatus de mercatura*.
- Sobre arbitrios judiciales: Giacomo Menochio, *De arbitriis iudicum questionibus et causis, libri duo*.
- Sobre posesiones de bienes: Pierre Rebuffi, *Tractatus nominationum et de pacificis possessoribus*; Giacomo Menochio, *De adipiscenda et retinenda possessione commentaria*; André Tiraqueau, *De juri constituti possessorii tractatus*.
- Sobre leyes penales: Alfonso de Castro, *De potestate legis poenalis, libri duo*; André Tiraqueau, *De poenis legum et consuetudinum statutorumque temperandis, De utroque retractu, municipali et conventionali, commentarii duo*.
- Sobre penitenciaría: Tomás Cerdán de Tallada, *Visita de la cárcel y de los presos*.
- Sobre restituciones y contratos: Juan de Medina, *De restitutione et contractibus tractatus*.
- Sobre presunciones: Guy Pape, *Tractatus de presumptionibus*.
- Sobre las dotes: Baldo, *Tractatus de dotibus et dotalis mulieribus*.
- Sobre crímenes y delitos: Angelo de Gambilioni, *De maleficiis tractatus*; Giulio Chiari, *Receptarum sententiarum liber quintus, sive practicale criminale, in quo omnium criminum materia sub receptis sententiis tractatur*; Pedro Plaza de Moraza, *Epithome delictorum*.
- Sobre la primogenitura: Luis de Molina, *De primogeniis Hispaniae*.

Por último, hay que destacar también la presencia en las bibliotecas de compilaciones de sentencias de instituciones extrapeninsulares, las más citadas son, por este orden, las siguientes:

- Barthelemy de Chasseneux, *Commentarii in consuetudines ducatus Burgundiae*.
- Mateo de Afflitto, *Decisiones sacri regii consilii Neapolitani, In utriusque Siciliae Neapolisque sanctiones et constitutiones praelectio*.
- Tommaso Grammatico, *Decisiones sacri regii consilii Neapolitani*.
- Nicolás Bohier, *Decisiones in sacro Burdegalensium senatu olim discussarum et promulgatarum*.

- Decisiones del tribunal romano de la Sacra Rota.
- *Decisiones capellae Tholosanae*.
- Pierre Rebuffi, *Commentaria in constitutiones regias Gallicas*.
- Charles du Moulin, *Commentarii in consuetudines Parisienses*.
- Guy Pape, *Decisiones parlamenti Delphinatus*.

El amontonamiento de los volúmenes citados hasta ahora en las bibliotecas barcelonesas desde finales del siglo XV y durante toda la centuria siguiente suponía, como ha escrito Francisco Carpintero, que «la mayor parte de las cuestiones que se podía proponer un jurista ya estaban –en el marco del “bartolismo jurídico”– resueltas y, en consecuencia, la tentación de remitirse a la opinión de jurista conocido era demasiado fuerte como para ser vencida habitualmente. El método de Bolonia tendía, pues, a la rutina y al recurso a las autoridades».²³

No obstante, no sería del todo correcto insistir en exceso en la mera continuidad del bartolismo jurídico en el siglo XVI en las bibliotecas barcelonesas sin señalar la existencia de algunos matices que, aunque menores ante el predominio de esta corriente jurídica, muestran sensibles diferencias entre los inventarios de finales del XV y comienzos del XVI, y las colecciones de la segunda mitad de la centuria.

1. En primer lugar, los inventarios con libros fechados en el primer periodo citado presentan una acumulación muy inferior a los posteriores respecto al género de los *consilia*; por diversas razones fáciles de advertir (reducida producción jurídica y tipográfica, limitados accesos al mercado lyonés, etc.), las bibliotecas exponen los saberes de las autoridades del siglo XIV y algunas del XV. Veamos algunos ejemplos: el jurista Jaume Antoni (1485) poseía manuscritos los textos básicos civiles (entre ellos *Lo Codi*) y canónicos y algunos repertorios, pero el grueso fundamental de la biblioteca lo constituían los numerosos comentarios de Bártolo y Baldo y del Abad Panormitano (22 en total); por el contrario, poseía únicamente tres volúmenes de consejos, uno impreso de Francesco Accolti, otro manuscrito de Paulo de Castro y otro sin autor.

El jurista Pere Cipriano (1519) poseía 46 obras de derecho, de las cuales el 48% eran de derecho canónico y el 52% restante de romano y catalán; de este grupo, la tercera parte corresponde a comentarios de Bártolo, ninguno de los *consilia* de autoridades posteriores.

23. FRANCISCO CARPINTERO, «Mos italicus, mos gallicus y el humanismo racionalista. Una contribución a la historia de la metodología jurídica», *Ius Commune*, 6 (1977), p. 132.

2. Según Tomás y Valiente, es «una afirmación de validez general la consistente en destacar la mayor influencia del *mos italicus* tardío en España y la escasa presencia de humanismo jurídico. Creo que esta tesis es correcta; pero también es cierto que el humanismo no fue ignorado por completo entre nosotros». ²⁴ La consulta de los fondos de las bibliotecas barcelonesas del XVI confirma totalmente la impresión del citado historiador.

Los humanistas criticaron duramente los defectos de los juristas del *mos italicus* por su falta de cultura filológica e histórica, por su farragosidad y abandono de todo razonamiento individual, por su tendencia a no estudiar el Derecho de Roma sino a comentar las obras de glosadores y comentaristas, etc. Esta nueva actitud (*mos gallicus*) hacia el Derecho romano, relativizándolo al situarlo en la historia, tuvo entre sus principales y primeras figuras juristas a Andrés Alciato, a Guillermo Budé y a Uldarico Zasio. Aunque a menudo se ha cuestionado la labor de estos juristas y sus seguidores –por ser impecable en su formulación, pero inadecuado para la práctica forense (Astuti, Koschaker)–, ²⁵ o se ha insistido en la falta de unanimidad entre ellos respecto a los textos justinianos –para Tomás y Valiente se debería hablar, más que de escuela, de *corriente doctrinal diversificada*–, ²⁶ lo cierto es que la presencia de estos humanistas jurídicos a través de sus obras en las bibliotecas de la ciudad nos advierte de la existencia de un especial interés por la nueva corriente jurídico-filológica, interés minoritario, pero representativo de las inquietudes culturales y del conocimiento de la lengua latina en algunos círculos de abogados de Barcelona.

Las obras de Alciato (*Omnia quae in hunc usque diem sparsim prodierunt usquam opera, Paradoxorum ad Pratum libri sex*, etc.) son las que conocieron una mayor difusión desde la primera mitad del XVI acentuándose en las décadas siguientes. Un total de 16 inventarios registran su nombre. Los juristas: Joan Boquet (1547), con dos ejemplares; Joan Claris (1586), 4 ej.; Francesc Serra (1589), 4 ej.; Rafael Alzinar (1596), 3 vol.; Francesc Rodés (1599). Los nobles y juristas: Miquel Quintana (1545); Pere Padroll (1550); Esteve Naves (1562); Francesc Ferrero (1570), 2 ej.; Pere Vila de Clasquerí (1586); Francesc Riera y de Olzinelles (1591); Joan Xammar (1597). El presbítero Pere Vilasaló (1547); el canónigo Pere Joan

24. TOMÁS Y VALIENTE, *op. cit.*, p. 308.

25. Véase GACTO *et alii*, *op. cit.*, p. 445.

26. TOMÁS Y VALIENTE, *op. cit.*, p. 304.

Ayres (1574); el arzobispo Martín Martínez del Villar (569), 2 ej. Y el notario Miquel Boera (1578).

Las obras del jurista alemán Uldarico Zasio no conocieron tanta difusión, el círculo de sus posibles lectores fue más selecto: los nobles y doctores en derecho Honorat Fivaller (1566) y Francesc Riera y de Olzinelles (1591); los juristas Francesc Serra (1589), con 4 ejemplares, Joan Claris (1586) y Joan Damià Ripoll (1581), y el causídico Antoni Galí (1598).

El círculo de los poseedores de obras de Budé es semejante a los de Zasio. Apenas cinco barceloneses manifiestan tener algunos de sus estudios jurídicos, más teóricos que prácticos: los juristas Francesc Serra (1589) y Jaume Duran (1590); el bachiller en artes Pere Camarasa (1558); el ciudadano honrado y jurista Francesc Ferrero (1570), y el noble y también jurista Pere Vila de Clasquerí (1586).

El limitado interés por el humanismo jurídico en Barcelona,²⁷ semejante al existente en otras zonas de Europa, como Italia, contó también con el acercamiento a seguidores, sobre todo castellanos, de este espíritu crítico hacia el texto, caso de las obras jurídicas de Nebrija, de los citados Covarrubias o Castro, o de Vázquez de Menchaca, cuya obra fundamental, *Controversiarum usu frequentium Libri tres*, fue la única de autor castellano impresa en Barcelona (Claudi Bornat, c. 1563).

3. La tercera diferencia entre los inventarios de las primeras décadas del XVI frente a los de las últimas de la centuria, radica en el conocimiento de los sistemas normativos peninsulares, y especialmente del castellano. Parece incuestionable que en el último tercio del siglo un selecto grupo de juristas de Barcelona se interesó por el Derecho real castellano. Cuatro excelentes bibliotecas recogen con cierta precisión este acercamiento, no sólo a la jurisprudencia castellana, sino también a la producción de ésta sobre el entramado institucional y jurídico de la Corona aliada: Joan Damià Ripoll (1581) tenía un ejemplar sobre las *Leyes de Toro*; Joan Claris (1586)

27. No hemos hallado ningún registro que hiciera referencia a Jacques Cujas, ni siquiera en las citadas bibliotecas, claramente representantes de círculos muy elitistas y cercanas al espíritu humanista, como la del jurista Francesc Serra. Únicamente en el debitorio firmado el 16 de octubre de 1599 por el noble Diego de Vera al librero Miquel Manescal por la compra de varios libros de derecho hemos hallado una referencia a Cujas, en este caso se trata de sus comentarios al *Código Teodosiano* (AHPB, Salvador MASCLANS, *Manual 18*, 1599). Por el contrario, sí hemos encontrado un registro en el que se anotó una obra (*De jure consultis*) del jurista francés contemporáneo y rival de Cujas, Hugo Donello, entre los libros de Joan Claris (1586).

poseía las *Siete Partidas*, las *Leyes de Toro* glosadas y un ejemplar del *Fuero real de España* glosado por Alfonso Díaz de Montalvo; Antoni Ros (1583) tenía las *Partidas* comentadas por Montalvo, el *Fuero real* con las glosas del mismo en la edición de 1544, el *Repertorio universal de todas las leyes destos Reynos de Castilla* de Hugo de Celso, las *Leyes de Toro*, las *Ordenanzas Reales de Castilla*, unos comentarios a leyes castellanas de Rodrigo Suárez en una edición de 1550 y la *Recopilación de las bulas del summo pontífice en favor de la jurisdicción real de algunas leyes del reino de Castilla* en la impresión toledana de 1550.

La biblioteca de Francesc Serra (1589) es, una vez más, la mejor surtida en esta temática. Poseía la citada *Recopilación de las bulas* en edición alcalaína de 1503; los comentarios a las *Leyes de Toro* de Marcos Salón de Paz, de Tello Fernández, de Fernando Gómez de Arias y de Antonio Gómez; con las glosa de Alfonso Díaz de Montalvo poseía una *Compilación de las leyes de Castilla* impresa en Zamora en 1485, además de una edición alcalaína de 1542 de las *Siete Partidas*; también tenía unos comentarios a las *Partidas*, impresas en León en 1522, de Jacobo de Villalpando; una edición alcalaína de 1569 de la *Recopilación nueva de las leyes de Castilla*, unos comentarios a leyes castellanas de Rodrigo Suárez y la amplísima monografía sobre el mayorazgo, institución clave en el Derecho real castellano, de Luis de Molina (*De hispanorum primogenitorum origine ac natura libri IV*), en la primera edición de 1573.

Derecho catalán

Los *Usatges* conocieron su edición prínceps en Barcelona en 1544 (Carles Amorós). Este volumen se inicia con un breve prólogo del juriconsulto barcelonés Joan Quintàna, al que sigue un detallado índice alfabético del contenido de las glosas de Jaume de Montjuïc, los hermanos Vallseca y Jaume Callís; además se recoge también la llamada glosa ordinaria, anónima, y la glosa extraordinaria. Traducidos al catalán, los *Usatges* fueron insertos en las tres compilaciones generales de los años 1495, 1588 y 1704.²⁸ A mediados del siglo XV, Jaume Marquilles escribió los *Commentaria... super Vsaticis Barchinonensis*, impresos por Juan Luchsner en 1505, en los que,

28. Guillem M. BROCA, *Historia del derecho de Cataluña...* (ed. facsímil de la de 1918), Barcelona: Departament de Justícia de la Generalitat de Catalunya, 1985, p. 186-187.

según Sobrequés, condensó «els conceptes polítics dels seus antecessors, tots els quals superà en celebritat, impregnant-los d'un segell patriòtic que fa d'ell l'autor jurídic d'un nacionalisme més conscient».²⁹ Para Elías de Tejada,³⁰ su concepción política puede calificarse de burguesa y liberal. Joan Lluís Palos ha criticado abiertamente estas interpretaciones tan deformadas, tanto sobre este comentarista como respecto al conjunto de juristas coetáneos, al valorar las aportaciones de Marquilles en el contexto de la batalla jurídica de mediados del XV, en la que se buscaba encontrar una justificación teórica al poder hegemónico del patriciado urbano.³¹

Valorar la difusión del texto de los *Usatges* y de sus comentarios es una tarea muy compleja por la imperiosa necesidad de distinguir las ediciones del texto en catalán, incluidas en las citadas recopilaciones, de las impresiones con los comentarios de los juristas; los registros de las bibliotecas plantean muchas dificultades para diferenciar estos textos.

Los *Usatges*, como registro en catalán (posible edición de Pere Miquel de 1495) o comentado (Carles Amorós, 1544), se halla en un mayor número de inventarios: 8 nobles,³² 3 clérigos,³³ 11 juristas,³⁴ 3 notarios³⁵ y un escribano real.³⁶

Los *Commentaria* de Marquilles estuvieron entre los libros de 3 notarios y de 16 juristas, 11 de los cuales pertenecen a inventarios fechados con posterioridad a 1550, lo que nos puede dar una idea del peso de la herencia en la formación de las bibliotecas de abogados, así como también del interés persistente de éstos por un texto fundamental del derecho catalán.³⁷ Los comen-

29. Santiago SOBREQUÉS, *Història de la Producció del Dret Català fins al Decret de Nova Planta*, Girona: Col·legi Universitari de Girona, 1978, p. 61.

30. *Las doctrinas políticas en la Cataluña medieval*, Barcelona, 1950, p. 204-207.

31. PALOS, *op. cit.*, p. 201 y 432.

32. Los ciudadanos A. J. Çapila (1492); M. Quintana, jurista (1568) —edición de 1544—, y C. Dusay, viuda (1582). Los caballeros R. Marquet (1564) y J. de Boradors (1586). Los nobles y juristas P. Padroll (1550), J. Solsona (1580) y P. Vila de Clasquerí (1586).

33. Los presbíteros P. Caselles (1474) y V. Granell (1506); y el arcedian O. M. Granollachs (1597).

34. J. Antoni (1487); P. Cipriano (1519), 2 ej.; J. Vilar (1523); A. J. Mercer (1528); J. Boquet (1547); J. D. Ripoll (139, 1585); P. Vila (1586); J. Claris (1586); F. Serra (1589); J. Duran (1590) y J. Morata (1598).

35. M. J. Riera (1547); M. Boera (1578) y A. Galí (1598), ed. de 1544.

36. N. Pere (1506).

37. Los notarios V. N. Estrada (1530), A. M. Mir (1541) y Jaume Planes (1530). Los juristas G. Mieres (1475); A. J. Mercer (1528); J. Boquet (1547); F. Castelló (1548); B.

tarios de Narcís de Santdionís estaban como ejemplares manuscritos separados en las bibliotecas del ciudadano Antoni Jaume Çapila (1492) y de los juristas Lluís Llull (1496) y Gaspar Mieres (1475), éste último también tenía un manuscrito con los comentarios de Callís. También circulaban en la segunda mitad del XVI, en ejemplares independientes, los comentarios de Jaume de Montjuïc, que se hallan entre los libros de los juristas Francesc Amat (1570), Bartolomé Boer (1578), Joan Xammar (1597) y Francesc Rodés (1599).

La primera recopilación de las *Constitucions* de Cataluña se imprimió en 1495 por Pere Miquel, incluyendo los *Usatges*, las *Commemoracions* de Pere Albert y un conjunto de disposiciones reales. Después de muchas solicitudes y otros tantos retrasos, la segunda recopilación se publicó en 1588-1589 (Hubert Gotard) con el título de *Constitucions y altres drets de Catalunya*. Si sólo hubieron dos ediciones en el siglo XVI, ¿a qué se refieren las abundantes referencias a *Constitucions de Catalunya* que se registran insistentemente en los inventarios a lo largo de la centuria? Es evidente que se puede tratar de impresiones de *Capítols de Cort*³⁸ o de acuerdos de Cortes celebradas por Carlos V o Felipe II (1519, 1528, 1533, 1537, 1542, 1547, 1552, 1563 y 1585). Por ejemplo, el volumen de *Constitucions* que poseía el caballero Esteve Naves (1562), impreso en 1553, debía corresponder a la edición publicada el mismo año por Jaume Cortey: *Constitucions fetes per lo Sereníssimo molt Alt y molt Poderós don Phelip, Príncep de les Astúries, y de Gerona... celebrada, a tots los regnes de la corona de Aragó deçà la mar, En la Sglésia de Sancta Maria de la vila de Monçó, En lo any M.D.L.iii*. De cualquier modo, existió un gran interés en la ciudad por esta actividad legislativa emanada tanto de las Cortes como del monarca:³⁹ 15 nobles –en su mayoría también juristas–, 11 eclesiásticos,

Boer (1547); A. Ros (1583); J. Claris (1586), 2 ej.; F. Serra (1589); J. Mir (1590); J. Pla (1592); R. Alzinar (408,1596) y F. Rodés (146, 1599) –se especifica que es la edición de 1505. Los nobles y juristas F. Ferrero (1570), P. Vila de Clasquerí (1586), F. Riera (1591) y J. Xammar (1597).

38. Sobre la polémica distinción entre «Constituciones» y «Capítulos de Corte», véase el estudio de Egea FERNÁNDEZ y Gay ESCODA, «Eficàcia de les normes a la tradició jurídica catalana des de la Baixa Edat Mitjana fins al Decret de Nova Planta», *Revista Jurídica de Catalunya*, 78 (1979), y las referencias a estas discusiones en GACTO *et alii*, *op. cit.*, p. 385.

39. Sobre la publicación de esta actividad, véase G. M. de BROCÀ, «Taule de les stam-pacions de les Constitucions y altres drets de Cathalunya y de les costums y ordinacions de sos diversos paratges», *Revista Jurídica de Catalunya*, XIII (1907), p. 265-87, 505-20 y 591-99; XIV (1908), p. 132-40, 290-98, 362-69, 448-60 y 553-59; XV (1909), p. 26-30, 73-80, 109-16, 163-71, 213-21, 259-67, 310-16 y 409-12. Frente a esta abundante posesión

15 juristas, 12 notarios, 4 mercaderes y 2 boticarios poseían algunas de las ediciones de las diferentes *Constitucions*.⁴⁰

El gran comentarista del siglo XV del derecho público catalán fue Tomàs Mieres. Su obra *Apparatus super constituionibus et capitulis Curiarum generalium Cathaloniae*, impresa en 1533 por Carles Amorós (primera parte) y Pedro Montpezat (segunda), fue libro de uso continuo para los juristas barceloneses del XVI: un total de 15 abogados manifiestan poseer esta exhaustiva exposición,⁴¹ además de los notarios Andreu Miquel Mir (1541) y Joan Honorat Jovells (1578).

Tomàs Mieres fue un gran admirador y seguidor de Jaume Callís, otro de los grandes jurisconsultos catalanes cuya obra permaneció viva en el ambiente jurídico de la ciudad, entre otras razones porque la imprenta barcelonesa y las ediciones lyonesas de Joan Guardiola facilitaron su consulta: *Directorium de pace et tregua* (Pere Posa II, 1518; Carles Amorós, 1544), los anteriormente citados comentarios a los *Usatges y Constitucions* (P. Miquel, 1495; C. Amorós, 1544; H. Gotard, 1588-89),⁴² *Elucidarium soni emissi* (Pere Posa II, 1518) y la conocida edición lyonesa de Guardiola (1556), que incluía *Viridarium militae, De praerogatiua militari, De moneta, Margarita fisci y Extragrauatorium Curiarum Cathaloniae*.⁴³ De los inventarios consultados, veintiún juristas de la ciudad poseían alguna obra de Callís, cuyo título no siempre se especificaba; es, por tanto, el jurisconsulto catalán cuya obra fue más difundida.⁴⁴

de *Constitucions*, sorprende la escasa presencia de recopilaciones de derecho local. Uno de los poseedores de estas obras fue el jurista Joan Claris (1586), que tenía las *Costums de Tortosa*.

40. Véase M. PEÑA, *Libro y lectura...*, p. 649-650.

41. Los nobles P. Vila de Clasquerí (1586), P. Padroll (1550), E. Naves (1562), M. Quintana (1568), J. Xammar (1597), F. Ferrero (1570) y F. Riera (1591). Los también juristas J. D. Ripoll (1581), F. Rodés (1599), F. Serra (1589), J. Claris (1586), J. Duran (1590), J. Mir (1590), J. Pla (1592) y, por supuesto, su hijo Gaspar Mieres (1475).

42. Mariàngela Vilallonga también registra una impresión de 1558. (Véase *La literatura llatina a Catalunya al segle XV. Repertori bio-bibliogràfic*, Barcelona: Curial-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1993, p. 56).

43. También impresa por Pere Posa II en 1518.

44. P. Vila Clasquerí (1586) –*Margarita*–; S. B. de Clariana (1520), 2 ejemplares, uno de ellos el citado tratado sobre el fisco; M. Quintana (1545), todas las obras manuscritas; E. Naves (1562) –*de pace*–; M. Quintana (1568) poseía la edición de Guardiola y el *Directorium*; J. Solsona (1580), 3 ej. –*de pace, Curiarum...*–; F. Riera (1591), el *Directorium*; G. Mieres (1475) –*De moneta, de pace, Elucidarium, Margarita*–; A. J. Mercer (1528); J. Gar-

Otra obra clásica de la literatura jurídica catalana del siglo XV fueron los comentarios de Joan de Socarrats a las *Commemoracions* del canónigo barcelonés Pere Albert sobre la costumbre feudal catalana: *In tractatum Petri Alberti canonici Barchinonensis, de consuetudinibus Cataloniae interdominos et vasallos, ac nonnullis aliis, quae Commemorationes Petri Alberti apellantur doctissima ac locupletissima Commentaria*, impreso por primera vez en Lyon en 1551. Estos comentarios de clara inspiración romanista fueron extensamente conocidos a partir de esta publicación, en la que participó Joan Guardiola: 13 juristas,⁴⁵ dos notarios⁴⁶ y el arcediano Granollachs (1597) poseían esta edición. Únicamente hemos hallado un ejemplar en un inventario anterior a esta fecha, en el del presbítero Francesc Masferrer (1535).

Después de Marquilles, Callís, Mieres y Socarrats, se produce un vacío notorio en la producción jurídica catalana. En el siglo XVI son muy escasos los autores, y aún más la presencia de éstos en las bibliotecas; destacan, no obstante, dos juristas: Francesc Solsona y Lluís de Peguera.⁴⁷ Solsona, notario y catedrático de la Universidad de Barcelona, fue autor de dos tratados de cuestiones civiles de amplia difusión: el *Lucerna laudemiorum*

cia (1577) –*de pace*–; M. Boera (1578); J. D. Ripoll (1581); R. Amat (1505); J. Boquet (1547); P. Vila (1586) –*Elucidarium, de pace*–; F. Amat (1570) –*Margarita*–; B. Boer (1578) –*de pace, Margarita*–; F. Serra (1589); R. Alzinar (1596) –*Margarita*–; J. Claris (1586) y J. Mir (1590).

45. Los nobles y doctores juristas P. Vila de Clasquerí (1586), E. Naves (1562), H. Fivaller (1566), Joan Xammar (1597), F. Ferrero (1570) y F. Riera (1591). Los juristas F. Rodés (1599), 2 ej.; F. Amat (1570); B. Boer (1578); F. Serra (1589); R. Alzinar (1596); J. Claris (1586); J. Mir (1590) y J. Pla (1592).

46. J. H. Jovells (1578) y T. Valart (1579).

47. También se editaron tratados de Francesc Serra (*De iure successionis baroniarum domus de Castro in Aragonia, pro illis D.D. Philippo Galcerando a Pinos et a Castro, vicecomite Evoli responsum*; Jaume Cortey, 1563); de Bernabé Serra (*Adnotaciones decisivae non minus minus utiles quam necessariae ad causam debitorum quae in curiis generalibus Cathaloniae quandoque suscitari solent: quibus facile quisquam percipere poterit quam perniciois in hit sis abusus*; Jaume Cortey, 1563); de Antoni Ros, buen representante de la línea de los romanistas catalanes, unos comentarios a la *Instituta (Ad invictissimum, foelicissimumque Philipum Hispaniarum Regem Catholicum Memorabilem libri III. Antoni Roscii Perpinianensis Jurisconsulti, Regiique Senatoris in Sacro Regio Barcion. Consilio nunc primun editi*; Claudi Bornat, 1564); de Miquel Ferrer (*Observantiae Regiae Audientiae circa fomam decidendi causas in ea Audiencia vertentes*; Jaume Cendrat, 1580), y a finales de siglo la conocida obra de Jaume Càncer *Variarum Resolutionum juris Cesarei Pontifici et municipalis Principatus Cathaloniae* (Jaume Cendrat, 1594).

omnia emphiteos jura complectens (Lyon, 1556;⁴⁸ Jaume Cendrat, 1576) lo hallamos en las bibliotecas de diez conocidos juristas, un arcediano y un notario, mientras el *Stylus capibrevandi* (Jaume Cortey, 1561) lo tenían diez doctores y un notario.⁴⁹

A caballo entre los siglos XVI y XVII se sitúa la eminente figura de Lluís de Peguera, que publicó en las últimas décadas del Quinientos dos tratados: la *Aurea et elegans repetitio in cap.III incipien. Item ne super laudemio... Petri III* (Pedro Malo, 1577), que se hallaba, por ejemplo, entre los libros de Francesc Serra (1589) y del arcediano Granollachs (1597), y el *Liber quaestionum criminalium in actu practico* (Hubert Gotard, 1585), que le valió fama de penalista y que estaba en posesión de algunos juristas, como Josep Morata (1598) o Jeroni Pla (1592).

Para cerrar el bloque del derecho catalán es necesario hacer mención del *Libre de Consolat de Mar*, que tuvo una extensísima circulación, alcanzando a todos los grupos sociales alfabetizados. La primera impresión barcelonesa conocida la realizó Pere Posa en 1494, siendo nuevamente editado en 1502 por Joan Luchsner, en 1518 por Joan Rosenbach, también el mismo año por Carles Amorós (quien lo reimprimió en 1540), en 1523 por Dimas Ballester y Joan Giglo, no siendo nuevamente editado hasta 1592 por Sebastián de Cormellas. Este vacío cronológico también se percibe en la posesión de esta recopilación en los inventarios con libros de los mercaderes, sus principales poseedores: de los 16 registros, 10 son anteriores a 1546. Los juristas son, en segundo lugar, el grupo socioprofesional que mayor número de registros presenta del *Libre de Consolat*, pero a diferencia de los mercaderes, de las doce bibliotecas que poseen este título, nueve corresponden a la segunda mitad de la centuria. En tercer lugar, hallamos interesados en esta obra de Derecho mercantil tan difundida por el levante ibérico, a los nobles, con ocho bibliotecas, cuatro de las cuales pertenecen

48. En esta edición participó el librero Joan Guardiola; en su almacén, cinco años más tarde de la impresión, quedaban sin vender 481 ejemplares.

49. Los nobles y juristas E. Naves (1562), que tenía el *Lucerna* (L) y el *Stylus* (S); J. Xammar (1597) (S) y F. Ferrero (1570) (S). Los doctores J. García (1577) (S, en una edición desconocida de 1547, y L); J. Ripoll (1578) (S y L); A. Ros (1583) (L); F. Rodes (1599) (L); P. Vila (1586) (S y L); B. Boer (1578) (L y S); F. Serra (1589) (L); J. Claris (1586); J. Duran (1590) (S); J. Morata (1598) (L) y J. Mir (1590). Jeroni Pla (1592) tenía una obra de Solsona sin especificar el título. Los notarios M. Boera (1578) (L, S) y un libro titulado *Hymna* y M. F. Codina (1592) (S). El arcediano Granollachs (1597) (L).

a juristas. Por último, cuatro notarios, un artesano, un escribano real y un funcionario municipal completan el grupo de poseedores.⁵⁰

Libros de notaría

La Recepción del *Ars Notariae* fue temprana en Cataluña, especialmente las obras de Rolandino Passegerii (s. XIII).⁵¹ La *Summa artis notariae* o *Summa rolandina* está presente en la mayoría de inventarios de los notarios barceloneses del XVI, en los que también se registran algunos ejemplares del *Tractatus notulis* o *Tractaturi de arte notariae* del mismo autor, así como el tratado sobre testamentos *Flos ultimorum voluntatum*, y la *Aurora*, que muy posiblemente incluían los comentarios de Petrus de Unzola. De este notario italiano, primer adicionador de Rolandino, circularon sus comentarios al *Tratatus notulis*, denominados *Practica artis notariatus*, no sólo entre los notarios, sino también entre los juristas. En menor medida fueron conocidos los comentarios al citado tratado de Rolandino de Petrus de Boateriis. Junto a obras o a comentarios sobre Rolandino, circularon con enorme profusión los formularios, destacando especialmente los *Formularium instrumentorum*, presentes en muchas bibliotecas y librerías, que bien pudieron pertenecer a la compilación rolandina de Linus o a la de Musis.

A diferencia de la posesión de libros de derecho entre los juristas, los notarios no se distinguen, habitualmente, por una acumulación de obras sobre el derecho notarial. Es obvio que estos libros eran instrumentos profesionales; sin embargo, el comportamiento libresco de los notarios es heterogéneo. Diferentes ejemplos nos mostrarán esta variedad en las actitudes hacia el libro como herramienta profesional u objeto cultural:

1. Un primer grupo está formado por aquellos notarios que poseen preferentemente libros en relación con su formación y dedicación laboral. Pere Martí (1526) tenía, además de pliegos de escrituras y libros de cuentas, «*sis libres de 4º de art de notaria*» y «*una sort de libres de notaria*», nada más. Un notario anónimo (1596) poseía junto a sus protocolos esta representativa y básica biblioteca profesional: «*dos parts de Rolandi... 4 parts de spe-*

50. Véase M. PEÑA, *Libro y lectura...*, p. 652-653.

51. José BONO, *Historia del Derecho notarial español. I. La Edad Media*, Madrid: Junta de Decanos de los Colegios Notariales de España, 1979-1982, v. II, p. 28.

culador repartides... dos formularis romans... Instituta... dos stillus capi-breviandi... alguns altres llibres de Gramàtica y sinc o sis de notaria».

2. Un segundo grupo lo forman aquellos notarios que poseen, como los anteriores, bibliotecas de dimensiones reducidas, pero de temática más acorde con el contexto religioso y cultural de la segunda mitad del siglo XVI. En el inventario de Cristóbal Vidal (1573) se anotó el siguiente registro: «*Item quatre llibres de estampa vells, la hu intitulat Sermones discipuli, y l'altre és la Summa Rolandini, y l'altre és de Corruptis Sermones emendacione y l'altre Jacobus de València sobre los Salms de David.*» Esteve Janer (1596) poseía, en la misma línea, los siguientes libros: «*uns Rolandinus... Lectura ac practica artis notariatus domini Petri de Unzola... Memorial de la vida christiana... Arte dada del mismo Dios a Abraham... Historia natural y moral de las Indias... Contemptus mundi... Flos Sanctorum historiat.*»

3. Un tercer grupo de notarios son aquellos que poseen preferentemente libros de derecho. El inventario de Joan Honorat Jovells (1578) presenta las características propias de una biblioteca de jurista, si no fuera por el último registro: «*Lo Còdex y los tres Digests... Tomas Mieres... los Consells de Angelo... Bartol... Jason... Baldus novellus de dotes... Cepola de servitubis... Socarrats... in consuetudine Burgundie... speculador... Corpus artis notarie.*» Antoni Gali (1598) posee, entre sus 103 libros, únicamente tres de notaría, además de 32 de religión, clásicos y humanidades, el resto (el 66% de los registros) pertenece a libros de derecho. El notario Miquel Boera (1578) tenía 158 libros, de los que 65 se hallan registrados bajo el apartado «*llibres de notaria*»; pues bien, de éstos, únicamente siete corresponden «*stricto sensu*» al derecho notarial, el resto versan sobre diversas materias jurídicas. Este interés por libros de derecho romano y catalán se observa en otros tantos inventarios de la segunda mitad del XVI; diversas razones podrían explicar este comportamiento, pero entre ellas existe una derivada de la formación profesional de los notarios en Barcelona. En las *Ordinations* del Estudio General de 1596 se incluyó el siguiente y aclaratorio Capítulo XXXII: «*Item ordenaren, inseguint la disposició feta en l'any M.D.LXII., que los jóuens dels Notaris públics de Barcelona, de aquí auant no pugan ésser admesos per a Notaris de Barcelona, que no hajan hoyt dos anys de la Instituta: e que no y sian compresos los jóuens, que ja ara tindran la pràtiga.*»⁵²

52. *Ordinations, op. cit.*, p. 67.

Existen, no obstante, dos excepciones a este intento de sistematización de las bibliotecas de notarios: Andreu Miquel Mir (1541) y Miquel Joan Riera (1547). Ambos se distinguen por la numerosa posesión de libros clásicos y humanistas, muy por encima de los libros de derecho. El inventario de Mir, al que hemos relacionado con los círculos erasmistas de Barcelona,⁵³ presenta una interesante distribución de los libros, que se encuentran todos en su estudio; sobre una estantería se agrupaban los libros de notaría y los de derecho, una lista de 36 títulos que se inicia con «*un libre gros de forma de full intitulat Corpus totius artis notariae*», y en la que se registran los comentarios a la *Summa artis notariae* de Boateriis, el *Doctrinale florum artis notariae* de Marcilletus, un *Speculum artis notarie*, un manuscrito titulado *Summarum artis notariae*, un «*formulari scrit la meytat de la mà del dit q^o mon pare*», un «*Rolandinii*», dos formularios manuscritos, un tercero de estampa titulado *formulari instrumentorum* (de Linus o de Musis), el *Tractatus notulis* de Rolandino y la *Meridiana*, que en el inventario se atribuye a Rolandino, pero que debía corresponder a las *additiones* de Petrus de Unzola que continuaron la *Aurora*. En esta misma estantería se hallaban también los textos básicos del Derecho romano y sus comentaristas, y varios volúmenes de *Constitucions de Catalunya*, además de los *Usatges* y la obra de Mieres. El resto de su biblioteca se hallaba sobre otra estantería: un total de 82 libros entre los que se encontraban siete obras de Erasmo, entre ellos la *Moria* y el *Enchiridion militis christiani*, además de varios libros de Vives, Nebrija, Valla, Poggio, Brunni, Cleonard, Beccadelli, Cicerón, Juvenal, Suetonio, Plauto, Terencio, Horacio, Aulo Gelio, Ovidio, Virgilio, etc. Sin duda, la mejor biblioteca perteneciente a un notario que hemos hallado entre todas las consultadas.

Al igual que ocurría con la literatura jurídica, también se encuentran, aunque en menor medida, libros de notaría en los inventarios de otras categorías socioprofesionales. Destacan las bibliotecas del clero: nueve de ellas manifiestan poseer, quizás por vínculos familiares, algún tipo de formularios o artes de notaría; todos son inventarios de presbíteros anteriores a 1554. También algunos mercaderes tuvieron entre sus libros estas obras, así como tres artesanos, dos nobles y un escribano real. La consulta de los inventarios muestra con cierta evidencia que este interés por la literatura

53. Véase Manuel PEÑA, «Erasmo en las librerías y las bibliotecas privadas barcelonesas del siglo XVI» en *I Congrés d'història de l'Església catalana des dels orígens fins ara* (Solsona), v. II, p. 151-160.

notarial en la sociedad alfabetizada barcelonesa se centró básicamente en las décadas finales del siglo XV y primeras del XVI. Las razones nos son desconocidas.

Conclusiones

La posesión de libros jurídicos en Barcelona desde finales del siglo XV refleja con cierta constancia el absoluto predominio de la literatura jurídica bajomedieval y moderna heredera de la Escuela de Bolonia. Continuidad, por tanto, es la característica fundamental en la posesión de las obras de Derecho común; continuidad, también, en el uso de la producción de los jurisconsultos catalanes del siglo XV. La herencia y el reducido mercado barcelonés de libros jurídicos caracterizan, además, las primeras décadas del siglo.

A partir de los años 30 destacan elementos que, a pesar de mantenerse en la línea de la tradición, evidencian nuevos impulsos en el ambiente jurídico de la ciudad. Las ediciones de autores catalanes del XV como Socarrats, Mieres o Callís, o de juristas del XVI como Solsona o, más tarde, Peguera, se han de relacionar con la entrada de lleno del consumo de libros de derecho por los juristas barceloneses en la órbita del mercado lyonés. A las consecuencias de esta apertura a la producción impresa europea, se suma el impulso de los estudios de Derecho en la Universidad de Barcelona en las últimas décadas del siglo XVI, estrechamente relacionado con la formación cultural de la clase dirigente de la ciudad y, por tanto, con el acentuado interés de nobles y ciudadanos honrados por la literatura jurídica, y con las ambiciones de poder entre los doctores en derechos.

Es comprensible que sea durante la segunda mitad del XVI cuando hallemos una docena de bibliotecas que, por su calidad, cantidad y variedad, sobresalen en el conjunto de inventarios con libros de toda la centuria. Juristas que vemos también interesados por la producción de los principales autores del humanismo jurídico y por la legislación y las obras jurídicas de la vecina Castilla. Fruto de estos cambios, enmarcados en la continuidad del *mos italicus*, será la excelente promoción de juristas catalanes de finales del XVI y del XVII (Peguera, Càncer, Fontanella, Xammar, Cortiada, etc.).

Nómina de inventarios citados

- ALZINAR, Rafael: AHPB, Francesc PEDRALBES, *Cuatro pliegos de inventarios sueltos*.
- AMAT, Francesc: AHPB, Pau MALLOL, *Pliego de inventarios sueltos, 1552-1587*.
- AMAT, Romeu: AHPB, Francesc Gerard FOGASSOT, *Inventario de los bienes de Romeu Amat*.
- ANÓNIMO: AHPB, Maties PASTOR, *Pliego de inventarios, 1588-1605*.
- ANTONI, Jaume: AHPB, Andreu MIR, *Pliego de inventarios sueltos de varios años*.
- AYRES, Pere Joan: AHPB, Pere MAMBLA, *Pliego de escrituras sueltas, 1574*.
- BOER, Bartolomé: AHPB, Lluís RUFET, *Legajo de inventario sueltos, 1553-1580*.
- BOERA, Miquel: AHCB-AN, I.38.
- BOQUET, Joan: AHPB, Joan MONJO, *Pliego de escrituras sueltas, 1547*.
- BORADORS, Joan de: AHPB, Francesc PEDRALBES, *Cuatro pliegos de inventarios*.
- BORRÀS, Bartolomé: AHPB, Onofre BOU, *Dos pliegos de inventarios de varios años*.
- CAMARASA, Pere: AHPB, Andreu Miquel MIR (menor), *Legajo de escrituras sueltas, 1558-1559*.
- ÇAPILA, Antoni Jaume: DHILB, doc. 81.
- CARRERA, Tomàs: AHPB, Maties PASTOR, *Pliego de inventarios, 1588-1605*.
- CASELLES, Pere: AHPB, Galceran BALAGUER, *Pliego de inventarios, 1467-1520*.
- CASTELLÓ, Francesc: AHPB, Miquel CELLERS (major), *Manual de inventarios, 1544-1548*.
- CHIR, Benet: AHPB, Nicolau LENTISCLA, *Liber III inventariorum et encantum, 1583-1584*.
- CIPRIANO, Pere: AHPB, Antoni ANGLÈS, *Legajo de inventarios y almonedas, 1513-1539*.
- CLARIANA, Simó Benet de: AHPB, Antoni ANGLÈS, *Inventario de los bienes de Simó Benet de Clariana*.
- CLARIS, Francesc: AHPB, Francesc PEDRALBES, *Cuatro pliegos de inventarios*.
- CLARIS, Joan: AHPB, Pere SABATA, *Liber inventariorum et encantum, 1582-1587*.
- CODINA, Miquel Frederic: AHCB-AN, I.44.
- COSTA, Pere: AHPB, Antoni ANGLÈS, *Inventari de la heretat de micer Pere Costa*.
- DURAN, Jaume: AHPB, Miquel Frederic CODINA, *Pliego de inventarios sueltos, 1589-1590*.
- DUSAY, Constanza: AHPB, Joan Esteve MIR, *Pliego de escrituras sueltas, 1580-1581*.
- ESTEVE, Elionor: AHPB, Andreu Miquel MIR (major), *Inventario de Elionor, viuda del mercader Joan Esteve*.
- ESTRADA, Vicent Nicolau: AHPB, Joan SAVINA, *Pliego de inventarios de varios años*.
- FERRERO, Francesc: AHPB, Francesc PEDRALBES, *Cuatro pliegos de inventarios*.

- FIVALLER, Honorat: AHPB, Onofre BOU, *Dos pliegos de inventarios de varios años*.
- FOLGUES, Antoni: DHILB, doc. 69.
- GALÍ, Antoni: AHPB, Salvador COLL, *Pliego de inventarios, 1594-1600*.
- GARCIA, Jaume: AHCB-AN, I.38.
- GERONA, Rafaela: DHILB, doc. 59.
- GILI, Jaume Francesc: AHPB, Jeroni MOLLET, *Pliego de inventarios, 1530-1562*.
- GRANELL, Vicenç: AHPB, Galceran BALAGUER, *Pliego de inventarios, 1463-1510*.
- GRANOLLACHS, Onofre M.: AHPB, Salvador COLL, *Pliego de inventarios, 1594-1600*.
- GUARDIOLA, Damià: AHCB-AN, I.28.
- JANER, Esteve: AHPB, Antoni BATLLE, *Liber primus inventariorum et encantium, 1590-1601*.
- JORDÀ, Lluís: AHPB, Galceran BALAGUER, *Pliego de inventarios, 1467-1520*.
- JOVELLS, Joan H.: AHPB, Francesc PEDRALBES, *Cuatro pliegos de inventarios*.
- MARQUET, Raimon: AHPB, Andreu Miquel MIR (menor), *Legajo de escrituras sueltas, 1562-1564*.
- MARTÍ, Pere: AHPB, Joan SAVINA, *Pliego de inventarios de varios años*.
- MARTÍNEZ DEL VILLAR, Martín: AHPB, Pau CALOPA, *Proceso criminal por robo de ropa, plata y otros objetos pertenecientes al difunto obispo de Barcelona...*
- MASFERRER, Francesc: AHPB, Jaume SASTRE (major), *Liber primus inventariorum et encantium, 1507-1535*.
- MERCER, Antoni Joan: AHCB-AN, I.28.
- MESTRE, Bernat: AHCB-AN, I.33.
- MIERES, Gaspar: DHILB, doc.2.
- MIR, Andreu M.: AHCB-AN, I.31.
- MIR, Jaume: AHPB, Salvador COLL, *Pliego de inventarios, 1594-1600*.
- NAVES, Esteve: AHPB, Jeroni LLOP, *Pliego de escrituras sueltas*.
- PADROLL, Pere: AHPB, Jeroni MOLLET, *Pliego de inventarios, 1530-1562*.
- PAGÈS, Joan: AHCB-AN, I.15.
- PERE, Nicolau: DHILB, doc. 236.
- PLA, Jeroni: AHCB-AN, I.44.
- PLANES, Jaume: AHPB, varia 21, *Pliego de escrituras siglos XV-XVI*.
- QUINTANA, Miquel (1545): AHPB, Miquel CELLERS (major), *Manual de inventarios, 1544-1548*.
- QUINTANA, Miquel (1568): AHPB, Francesc PEDRALBES, *Cuatro pliegos de inventarios*.
- RIBALTER, Bernat: AHCB-AN, I.31.
- RIBES, Joan: AHPB, Antoni ANGLÈS, *Legajo de inventarios y almonedas, 1513-1539*.
- RIERA, Miquel Joan: AHCB-AN, I.32.
- RIERA Y DE OLZINELLES, Francesc: AHPB, Esteve Gilabert BRUNIQUEL, *Inventariorum et encantium, 1591-1600*.

- RIPOLL, Joan Damià: AHCB-AN, I.39.
RODES, Francesc: AHCB-AN, I.46.
ROS, Antoni: AHCB-AN, I.39.
ROSELL, Joan: AHPB, Galceran BALAGUER, *Pliego de inventarios, 1463-1510*.
SABATER, Miquel: AHPB, Onofre BOU, *Dos pliegos de inventarios de varios años*.
SERRA, Antoni: AHCB-AN, I.17.
SERRA, Francesc: AHPB, Montserrat MORA, *Inventario de la biblioteca del doctor en leyes Francisco Serra*.
SOLSONA, Jaume: AHPB, Onofre ALONSO, *Pliego de capítulos matrimoniales, inventarios, etc., 1580-1582*.
SUNYER, Guillem: AHPB, Salvador COLL, *Pliego de inventarios, 1594-1600*.
VALART, Tomàs: AHPB, Jaume MASSAGUER, *Pliego de escrituras, 1565-1579*.
VIDAL, Cristóbal: AHPB, Pere SABATA, *Liber inventariorum et encantum, 1573-1581*.
VILA, Pere: AHPB, Pau MALLOL, *Pliego de inventarios, 1555-1586*.
VILA DE CLASQUERÍ, Pere: AHCB-AN, I.40.
VILAR, Joan: AHCB-AN, I.27.
VILASALÓ, Pere: AHPB, Pau RENARD, *Pliego de escrituras sueltas: testamentos, inventarios, etc. de varios años*.
XAMMAR, Joan: AHPB, Francesc PEDRALBES, *Cuatro de pliegos de inventarios*.

PINTURA RELIGIOSA I PINTURA PROFANA EN INVENTARIS BARCELONINS, CA. 1575-1650*

0

 MARIÀ CARBONELL I BUADES
UNIVERSITAT AUTÒNOMA DE BARCELONA

El primer a advertir la presència de pintura profana en inventaris barcelonins de la fi del segle XVI fou Joan Ainaud de Lasarte. Sense entrar en més detalls, assegurava que «... era corrent en moltes cases la presència de paisatges i de sèries completes (emperadors, els mesos o les estacions, etc.) al costat de les obres de tema religiós i d'algun retrat...».¹ La notícia no ha suscitat interès en els següents quaranta anys, tot i ésser un símptoma evident del canvi de gust de la societat catalana d'aquell temps.² Pel que sabem –i s'ha d'afegir que encara no és gaire–, la decoració de les cases catalanes a la primera meitat del Cinc-cents marginava la pintura, i encara més la de caràcter profà.³ Més recentment, l'exploració dels inventaris *post mortem* d'un grup de canonges tarragonins de la fi del segle XVI confirmava la circulació de pintura profana, almenys en els ambients més selectes de la població. Un imprudent optimisme i el desconeixement d'altres inventaris contemporanis ens induïren a definir aquell grup d'eclesiàstics com l'últim cercle «humanista» català del segle XVI.⁴ Ara es fa impossible de man-

* Aquesta aproximació al canvi de gust de l'oligarquia barcelonina al voltant del 1600 s'ha efectuat a partir d'alguns centenars d'inventaris. Aquí només se citen els més rellevants per diferents motius o els que donen suport a les hipòtesis formulades. Imponderables editorials han obligat a una reducció substancial de la informació complementària continguda en les notes a peu de pàgina (per exemple, de tipus biogràfic). El treball s'insereix en un projecte de recerca subvencionat per la DGICYT (PB 93-0882).

1. J. AINAUD DE LASARTE, «La pintura dels segles XVI i XVII», a AA. DD., *L'art català*, Barcelona, 1958, II, p. 73-124.

2. El concepte de «gust» és evasiu i no gaire ben vist entre els historiadors de l'art. Aquí s'utilitza en la seva accepció més àmplia i s'aproxima més a un hàbit cultural (o, si es prefereix, decoratiu) que a la facultat kantiana de jutjar. Per tant, s'ha d'entendre com a sinònim de moda, afeció o preferència; no pas de judici o discerniment.

3. Vegeu, per a la Baixa Edat Mitjana, C. BATLLE, *L'expansió baixmedieval (segles XIII-XV)*, a P. VILAR (dir.), *Història de Catalunya*, Barcelona, 1988, III, p. 411 i s. Per a l'època moderna, B. BASSEGODA, «Notes a l'entorn del moble a Catalunya als segles XVI i XVII», a *Moble català*, catàleg de l'exposició, Barcelona, 1994, p. 44-61.

4. M. CARBONELL, *L'escola del Camp en l'arquitectura del segle XVI a Catalunya*,

tenir la mateixa opinió perquè, cap al 1600, similars «humanistes» –o, si es prefereix, homes afeccionats a la lectura i a les obres d'art– no són excepcionals, ans al contrari.⁵

El cas és que els inventaris de l'època suggereixen l'existència d'un considerable mercat de llibres i d'objectes artístics, i permeten verificar l'interès de l'«élite» catalana per les representacions pictòriques i/o escultòriques de temàtica secular. D'aquesta producció artística, no necessàriament autòctona, es conserva ben poca cosa. Deixant de banda alguns retrats esparsos, es poden recordar per la seva raresa –no convé entrar, però, en judicis estètics– els quadres d'amazones de can Cabanyes d'Argentona i el fris al·legòric del castell Nou de Llinars del Vallès. La resta s'ha dispersat, s'ha perdut o no s'ha identificat. Ara, la complexa casuística d'aquesta desaparició no ens interessa, però val a dir que també ha afectat les obres de temàtica religiosa.

Un cas particularment interessant de posseïdor d'objectes artístics és el col·leccionista, és a dir, la persona que per diferents motius (devoció, prestigi, lucre, erudició, profit estètic, etc.) en reuneix un conjunt més o menys nodrit, tot i que els límits d'una autèntica col·lecció, tant els numèrics com els qualitius, són difícils de fixar. El criteri que els historiadors addueixen amb més assiduïtat per definir una col·lecció és l'estètic, però en èpoques pretèrites –i també avui en dia, potser– és difícil de trobar, si no del tot impossible, la figura del col·leccionista que actua impulsat per raons exclusivament estètiques.⁶ D'altra banda, seria anacrònic negar la naturalesa cultural de les altres motivacions que en època moderna podien fomentar l'adquisició d'obres d'art. En tot cas, a la Catalunya renaixentista, la figura del col·leccionista és excepcional; fins ara, només es coneixien els casos de Miquel Mai, Lluís Desplà i Antoni Agustín, tres personatges que demostraven tenir un interès específic per les antiguitats.⁷ Veurem que n'hi ha més exemples, si més no al voltant del 1600, i que algun d'ells suporta la comparació amb la majoria de col·leccionistes contemporanis d'arreu.

Tarragona, 1986, p. 33 i s. Vegeu, també, J. GARRIGA, *L'època del Renaixement. Segle XVI*, Barcelona, 1986 (Història de l'Art Català), p. 204-206 i 232 (n. 157).

5. M. CARBONELL, «L'humanisme català a l'època del bisbe Conchillos», a X. COMPANYY (a cura de), *El Bisbe Jaume Conchillos, l'Humanisme a Catalunya*, Lleida, 1993, p. 105-140. L'article anticipa alguns dels arguments que s'exposen aquí amb més detall.

6. J. VON SCHLOSSER, *Las cámaras artísticas y maravillosas del Renacimiento tardío*, Madrid, 1988 [1908].

7. Ens manca encara un estudi aprofundit de les col·leccions d'aquests personatges.

Funcions de la pintura

Pel que fa a la primera meitat del Cinc-cents, tot i que el nostre coneixement dels comportaments privats dels catalans és encara limitat, es pot afirmar que a les cases hi havia molt poca pintura, que quan apareix és de temàtica religiosa i que els membres de l'«élite» preferien tapissos i altres objectes decoratius en lloc de quadres.⁸ Doncs, la pintura complia una funció bàsicament devocional. Amb seguretat no en satisfecia d'altres, com la més prosaica decoració de la llar o el més refinat plaer estètic, encara que d'antuvi tampoc no es poden excloure. A més, si alguns notables pensaven que el seu prestigi podia augmentar amb l'adquisició d'obres d'art, es decantaven per les antiguitats i pels tapissos, no pas per la pintura. Aquesta situació es va modificar al llarg dels segles XVI i XVII. Amb el temps, augmentà en l'esfera privada el nombre de quadres i s'introduïren temes seculars, innovacions que denoten un canvi en les funcions de la pintura.

Tanmateix, sols amb el testimoni de l'inventari, no sempre és fàcil esbrinar les funcions que justificaven un aplec d'obres, ni els motius que tenia el propietari per reunir-lo. Per exemple, el causídic Pere Santapau disposava a casa seva de dos estudis, tots dos decorats amb pintures. La temàtica dels quadres era dispar: n'hi havia vint de tema religiós i catorze de tema profà, a més de tretze que no es descriuen, per desídia o per ignorància del notari —o de l'escrivent que l'ajudava. No obstant la imprecisió del document, és evident

Quant a Mai, disposem del detallat article de J. GARRIGA, «Relleus renaixentistes amb bustos de Cèsars i de Virtuts de la «col·lecció» de Miquel Mai», *D'Art*, 15 (1989), p. 135-166. Vegeu, també, A. DURAN I SANPERE, «Miquel Mai, col·leccionista d'art» [1960], a *Barcelona i la seva història*, Barcelona, 1975, III, p. 348-361. La col·lecció (si és que mereix aquest nom) Desplà fou valorada també per A. DURAN I SANPERE, «La casa de l'Ardiaca» [1925-28], a *Barcelona i la seva història*, Barcelona, 1972, I, p. 401-418. La bibliografia sobre l'arquebisbe Agustín és molt nombrosa, però és aconsellable consultar algunes de les aportacions a les *Jornades d'història: Antoni Agustín i el seu temps*, Barcelona, 1988-1990, 2 v. Vegeu, també, M. CARBONELL, «Antoni Agustín i la capella del Santíssim Sagrament de la catedral de Tarragona», a E. BALASCH (ed.), *Antoni Agustín, bisbe de Lleida i arquebisbe de Tarragona (1517-1568). Aportacions entorn al marc sociocultural de Catalunya en la seva època*, Lleida, 1995.

8. Encara que primerenc, ja que data del 1501, és instructiu l'exemple del castell d'Arbeca, descrit per Antonio Lalaing arran de la visita que hi efectuà Felip el Bell. Vegeu A. LALAING, *Primer i segundo viajes de Felipe el Hermoso a España y Portugal*, Madrid, 1952, p. 499. Vegeu, també, J. J. JUNQUERA, «Tapisseries bruxellois», a *La tapisserie bruxelloise en Espagne au XVIe siècle*, Brussel·les, 1985 (Europalia 85), p. 166-191.

que a l'hora d'adquirir pintures Santapau no actuava impulsat únicament per la devoció. D'altra banda –i això és potser més significatiu–, els quadres estaven distribuïts de forma irregular: tres pintures al primer estudi i quaranta-quatre al segon; les parets de la resta de la casa no estaven decorades.⁹

De fet, l'agrupació de totes –o de gairebé totes– les pintures en una mateixa cambra, sovint un estudi, era un fenomen força generalitzat. El notari Nicasi Castellar, posem per cas, agrupà els seus quadres en un estudi: vuit de tema religiós (comptant quatre doctors de l'Església, poc adients per a la devoció privada), dotze sibil·les, tres bodegons i dinou paisatges.¹⁰ El nombre de quadres i la selecció dels temes no impliquen un afany col·leccionista, però l'agrupació tampoc no sembla respondre en exclusiva a interessos decoratius, ni molt menys als devocionals. En tot cas, cal insistir en l'acumulació de pintures en un espai més aviat reduït (l'estudi no era l'habitació més gran de la casa, per descomptat), amb el consegüent atapeïment de les parets. En resum, doncs, el nombre de pintures s'incrementa i es tendeix a concentrar els quadres en una sola habitació. A més, la pintura religiosa és substituïda de mica en mica per pintura profana. El fenomen també afecta els eclesiàstics, encara que no sempre s'arriba als extrems d'Enric Cavaller, prevere beneficiat a la Seu de Barcelona: al dormitori, hi tenia dos quadres, una santa Magdalena i una «minyona que fila»; a l'estudi, un Crist, catorze paisatges i set bodegons («fruites»)¹¹.

Tanmateix, seria precipitat treure conclusions d'aquests pocs exemples. Hi ha dos fets que de primer moment no necessiten demostració, això és, la manca de decoració pictòrica en la majoria de cases catalanes al tombant del segle XVII i el predomini en termes absoluts de la iconografia religiosa. En les cases més humils la presència de pintura és esporàdica, mes no és estrany trobar-hi estampes gravades, sempre més econòmiques. D'altra banda, són més reticents a adquirir pintura secular uns grups socials que d'altres. En particular, els menestrals i els professionals són els més conservadors en aquest aspecte, segurament a causa d'una deficient formació cultural. Aquí, però, se'ns apareix el problema de la classificació social. El terme «professional» és tan ambigu com el de «menestral» o el d'«artesà», i fa referència a un grup d'individus de capacitat econòmica i de con-

9. AHPB (Arxiu Històric de Protocols de Barcelona), ANTIC SERVAT (major), *Manual d'inventaris, 1616-19*, llig 40; 1617, 9 desembre.

10. AHPB, RAFAEL RIERA, *Tercer llibre d'inventaris, 1609-38*, llig. 20; 1634, 17 novembre.

11. *Ibidem*, 1630, 21 juny.

sideració social força variades. Tanmateix, és innegable que una part dels professionals s'integren en l'«élite» ciutadana del moment, si més no per competència econòmica.¹²

A la llarga, la pintura profana s'introduí en tota mena de cases, fins i tot en les de menys categoria, sia pel gust del client, sia per l'oferta disponible en el mercat artístic. Per exemple, el mestre d'escriure i de comptar Onofre Torrent arrebegà vint-i-cinc quadres, de temàtica variada: set de tema religiós, dotze sibil·les, sis paisatges, un retrat (del popular P. Pérez de Valdivia), una natura morta («fruites») i una al·legoria moral o *memento mori* titulada «Tropheos de la mort».¹³ I el taverner Francesc Gay reuní cinquanta-nou pintures, més de la meitat de les quals eren de tema profà (vint-i-cinc olis de «païssos y florerres» i deu olis de naus i galeres), mal que destinades a una banal missió decorativa, amb tota probabilitat.¹⁴

Difusió de la iconografia profana

Fins aquí, la iconografia profana que hem trobat és força limitada: paisatges, natures mortes i alguns retrats. Manquen temes mitològics i al·legòrics, llevat d'unes poques al·legories morals. Però, sobre el particular no es

12. En aquest sentit, resulten il·lustratius els estudis de M. SANTIVERI i J. GIMÉNEZ. La primera demostra que els tres individus més rics de Lleida a la segona meitat del Sis-cents eren un noble, un notari (i ciutadà honorat) i un mercader. El segon arriba a conclusions similars pel que fa a Mataró durant la primera meitat del segle XVII. Vegeu M. SANTIVERI, «Clases sociales y niveles de vida material en la Lleida del siglo XVII (1644-1700)», *Manuscrits. Revista d'història moderna*, 3 (1986), p. 129-150; J. GIMÉNEZ I BLASCO, *Economia i societat. Mataró 1600-1639*, Mataró, 1984. Tanmateix, J. Amelang opta per classificar la població barcelonina en tres classes socials: superior (complexa, ja que també inclou els ciutadans honorats), mitjana (subdividida entre mercaders i artesans) i obrera. Vegeu J. AMELANG, «Distribució social i formes de vida (la societat barcelonina als segles XVI i XVII)», a J. SOBREQÜÉS (ed), *Barcelona dins la Catalunya moderna (segles XVI i XVII)*, Barcelona, 1994 (Història de Barcelona), IV, p. 165-212.

13. AHPB, ANTIC SERVAT (major), *Cinquè llibre de testaments, 1628-40*, llig. 32; 1636, 4 setembre (seguet de l'inventari, datat el dia 1 de gener de 1635). Un germà del testador, anomenat Pau, era pintor de professió.

14. AHPB, ANTIC SERVAT (major), *Manual d'inventaris, 1637-41*, llig. 42; 1639, 27 octubre. Els paisatges no devien ser de gaire qualitat, perquè tots plegats es varen vendre per tres lliures. En canvi, una Judit «quan se degolla» s'encantà per poc més d'una lliura i un sant Miquel a l'oli es va vendre per més de sis lliures. Potser el conjunt era més nombros, ja que a l'encant apareixen pintures no inventariades (per exemple, dos quadres amb «històries de la reina»). El taverner tenia també quatre figuretes de Crist de bronze daurat, argent i fusta.

pot tenir una absoluta seguretat. En els inventaris, les freqüents referències a «històries» són massa genèriques; podrien tractar-se de quadres d'història (antiga o contemporània), o d'assumptes bíblics o mitològics que el notari no ha sabut identificar. No devia ésser estrany confondre representacions de sants ermitans amb paisatges, tot i que usualment es fa constar la diferència. Les «figures» i els «personatges» poden ser sants, retrats, mitologies o temes històrics. Les cinc teles «de ciutats o païssos ab diverses verdures», en possessió del mercader Pere Bonastre: eren vistes de ciutats, paisatges, bodegons, una barreja indiscriminada? En canvi, el mateix mercader tenia una tela amb «la història dels tres minyons Sidrach, Ysach y Abdenago posats dins un forn». En aquest cas, la minuciositat del notari s'explica, potser, pel caràcter insòlit del tema, extret del Llibre de Daniel.¹⁵

L'ambigüïtat de les descripcions –o, simplement, títols– depèn de la complexitat de la representació o dels coneixements del notari, segons el cas. Ho podem comprovar en alguns inventaris més, també de mercaders. Les tres grans teles flamenques de «verdures y personatges» (bodegons amb figures, potser?) en poder de Miquel Maduxer anaven acompanyades d'una tela «en què està pintada la presa del duch de Xexònia», una història correctament identificada –llegint Saxònia, és clar.¹⁶ En Jaume Caralps tenia nou teles «de diverses històries», sense més detalls, però també dues pintures «en què y és Gravelin» (és a dir, una batalla).¹⁷ En general, els títols més incerts semblen correspondre a temes històrics, al·legories i mitologies. Així, un «desbarat del món» de Gabriel Xàrquies fa pensar en una al·legoria a la manera del Bosch,¹⁸ i algunes pintures de la casa de Pau Morot, en al·legories o mitologies (dues amb «figures, ço és, lo hu ab una dona desnua»; una amb dues dones i una «donsella ab una carabassa al coll»).¹⁹ Alguns quadres devien portar una inscripció que identificava el tema; en cas contrari, hem de creure que el notari estava dotat d'una respectable cultura humanista. Sovint apareixen en els inventaris «diosas» indeterminades, però en el de Joan Coll es detallen un quadret al tremp «ab la figura de Andròmeda» i una pintura sobre tela «ab la gran cara del dios Bacho».²⁰

15. AHPB, SALVADOR COLL, *Plec d'inventaris, 1586-92*, llig. 26; 1591, 14 juny.

16. *Ibidem*; 1589, 18 abril.

17. AHPB, SALVADOR COLL, *Plec d'inventaris, 1594-1600*, llig. 33; 1596, 8 agost.

18. AHPB, ANTONI BATLLE, *Quart llibre d'inventaris, 1598-1602*, llig. 18; 1602, 4 març.

19. J. GIMÉNEZ I BLASCO, *op. cit.*, p. 265-272.

20. AHPB, ESTEVE GILABERT BRUNIQUER, *Segon llibre d'inventaris, 1601-9*, llig. 26; 1605, 27 juny.

Com es pot veure, els mercaders estaven ben predisposats a adquirir pintura, si més no els que gaudien d'una folgada posició econòmica. No és infreqüent trobar en aquest col·lectiu conjunts de quaranta o més quadres. Alguns són poc variats, perquè hi sovintegen les sèries: Magí Polo estava particularment interessat per verges i natures mortes,²¹ Pere Ferran preferia sibil·les i emperadors²² i Anton Sagrera es decantava per emperadors i paisatges.²³ Altres són més versàtils, com el de Benet Esteve, que estava integrat per uns quaranta quadres. Com era d'esperar, al seu inventari apareixen setze teles de tema religiós, però la majoria de motius no eren estrictament devocionals, ja que només hi havia dos sants i cinc temes del Nou Testament. La resta eren assumptes velltestamentaris (el Judici de Salomó, Susanna i els vells, la reina Ester, Daniel al pou dels lleons, la història de Josep narrada en cinc quadres), i tenien una funció narrativa i didàctica, d'advertència moral. El ventall de pintura profana en mans d'Esteve era força complet: tres paisatges, les quatre parts del món, set retrats, dos motius al·legòrics (un quadre amb els pecats mortals i cinc teles amb els sentits corporals) i un tema d'història mitològica (sis teles «del robo de Elena y destrucció de Troya»).²⁴

Força similar era el conjunt d'obres que arplegà un altre mercader barceloní, Onofre Pexau. Devia ser home de possibles, perquè subvencionà

21. AHPB, ANTONI BATLLE, *Tercer llibre d'inventaris, 1605-20*, llig. 19; 1607, 30 maig. A les cases de Polo, «obrades de nou» al carrer dels Banys Vells, hi trobem vint-i-quatre teles al tremp «de verdures y casas, bones» i dotze verges, a més d'unes altres dotze verges de cartró i sis quadres religiosos. També, quatre draps de ras «de verdures» i quatre portales, a més d'una considerable quantitat d'objectes de plata.

22. AHPB, JERONI SABATER, *Llibre d'inventaris*, llig. 22; 1621, 29 octubre. Les quaranta-cinc pintures de Ferran penjaven de les parets d'un estudi del seu domicili, al carrer del Regomir. Només catorze eren de tema religiós; les altres eren dotze sibil·les, dotze emperadors, una «fruitera», un «galió», un retrat de Felip III i quatre «diosas» a l'oli sobre fusta. A la llista hem d'afegir un quadre de llauna de ferro pintat a l'oli amb la Verge, un quadre d'alabastre amb un Crucificat, una imatge de la Verge de Montserrat, set tapissos i dos rebosters.

23. AHPB, RAMON JAUME HUGUET, *Plec d'inventaris, 1622-41*, llig. 8; 1633, 10 desembre. Sagrera tenia vint-i-un quadres de devoció (inclosa una «beata Joana»), deu emperadors, nou paisatges, les quatre parts del món (mapes, potser), i el seu retrat «ab gramalla de conseller». Almenys cinc pintures de sants eren figures a cavall: Maurici, Pau, Julià, Jordi i Jaume. També els emperadors anaven a cavall.

24. AHPB, NADAL CASTELLÓ, *Manual d'inventaris, 1589-95*, llig. 1; 1593, 9 setembre. Hem identificat com a retrats tres casos evidents (rei i reina de Polònia i duc d'Alba) i quatre casos més dubtosos (quatre figures franceses, dues figures franceses, unes altres dues figures franceses, un galant i una dama francesos). El conjunt estava format per quaranta-dues pintures.

obres a l'església de Sant Agustí «vell» per un valor aproximat a les 2.000 lliures.²⁵ Dels seus trenta-un quadres religiosos, una vintena estava dedicada a l'Antic Testament: sis amb la història del rei Assuero, sis amb la història de Tobies, tres amb la història de Noè, etc. Aquests petits cicles exigien l'arreglament dels quadres, ja que s'havien de «llegir» seguint la seqüència lògica. Pel que fa a la pintura profana, manquen bodegons i paisatges, un fet sorprenent, i es prefereixen els retrats (inclosos nou barons i nou dames de la Fama, agrupats en sis teles), els set planetes i un detall mitològic (unes «nimfes»). Tanmateix, a l'inventari de Pexau destaca la presència de tapissos:²⁶ tres portalers, cinc rebosters, dotze draps de ras (per exemple, nou draps d'estam i seda nous, folrats amb tela de Bretanya, que reproduïen la història de Juli Cèsar).²⁷

No deu ser casual que la majoria dels quadres de Pexau es guardessin a la botiga del seu domicili, al carrer de l'Argenteria. Per bé que no consti a l'inventari, podrien estar destinats a la venda. El mateix pot deduir-se de l'inventari de Miquel Rosset, mercader francès establert a Barcelona. A casa seva hi trobem milers de «papers d'estampa» de Lió, París, Flandes i Alemanya (aquests últims, «registres illuminats»), però també pintures «rebregades» que semblen destinades al comerç, juntament amb miralls, figures de fusta, compassos de llautó, rosaris, llibres, etc.²⁸ L'inventari de

25. M. CARBONELL, «Obres al convent de Sant Agustí «vell» de Barcelona, segles XVI-XVII», *Locus Amoenus* (Barcelona), 1 (1995, en premsa).

26. Utilitzem la paraula tapís en sentit genèric, aplicat a la tècnica artística de la tapisseria, gairebé invariable. Sobre el particular, vegeu R. M. MARTÍN I ROS, «La tècnica de tapisseria i els tapissos de la seu de Lleida», a J. BOSCH-J. GARRIGA (coord.), *Tapissos de la Seu Vella*, catàleg de l'exposició, Lleida, 1992, p. 11-14. Tanmateix, els inventaris distingeixen tres tipus de tapís: drap de ras, reboster i portaler. Drap de ras és, sens dubte, una corrupció de «drap d'Arràs», encara que al segle XVI el topònim no assegura necessàriament el centre de producció. Hem de suposar que, en general, eren de procedència flamenca. Solien ser de llana, però també de seda i d'estam; també podien estar teixits unint aquests materials o d'altres (fil d'or, per exemple). Gairebé sempre, drap de ras és sinònim de tapís historiat. La portaler devia ser més senzilla, usualment de llana, i podia representar una història; el més normal, però, és que reproduïssin una decoració més simple (fullatges, posem per cas). El reboster era de llana o de vellut, a vegades brodat amb fil de seda o d'or, i solia mostrar un escut d'armes.

27. AHPB, NADAL CASTELLÓ, *Manual d'inventaris, 1584-88*, llig. 8; 1588, 28 abril. No cal dir que Pexau també tenia nombrosos guadamassils, algunes imatges escultòriques i força plata, com s'esqueia a un individu de bona posició econòmica.

28. BC (Biblioteca de Catalunya), *Arxiu notarial*, ANTONI AXADA, man. f. 621, 1624-26; 1624, 28 desembre (f. 121) i 1625, 25 gener (f. 178). Entre els llibres destinats al comerç, cal assenyalar la presència de tres llibres d'arquitectura.

Pere Muntada és més explícit i ens revela que, a més de les vint-i-set pintures que hi havia a l'estudi, es guardaven vint-i-sis mapes i trenta-set olis a la botiga «per a venda».²⁹

En tot cas, els exemples més notables corresponen a mercaders que destinen les obres a la decoració de llurs cases, sobretot quan se superen les seixanta pintures. És clar que els quadres no eren, en general, un article de luxe (a vegades, fins i tot, els preus són irrisoris), però el fet d'adquirir-ne seixanta, vuitanta o cent ja denota el desig de posar-se al dia en qüestió de modes decoratives, llevat que es tracti d'una improbable fòbia generalitzada a les parets nues o *horror vacui*. Si més no, demostra l'interès del propietari per vestir la llar amb opulència (obviant o afegint, segons el cas, el luxe dels tapissos) i, potser, el desig d'exhibir el seu bon gust i la seva destacada posició econòmica —encara que no sempre anés acompanyada de l'adequada consideració social. Hi ha exemples siscentistes remarcables: Pau Resplant posseïa, a més de vuit tapissos, un total de seixanta-set pintures;³⁰ Joan Rabassa, seixanta-cinc, la majoria de tema religiós;³¹ Pau Bertran, vuitanta-tres, totes en una sola cambra;³² Baldiri Miquel Subies, cent vint-i-dues, a més de sis draps de ras, sis portaleres i quatre rebosters.³³

29. AHPB, FRANCESC BLANC, *Sisè llibre d'inventaris*, 1621-24, llig. 22; 1621, 5 novembre.

30. AHPB, ONOFRE SOLDEVILA, *Llibre d'inventaris*, 1611-45, llig. 12; 1623, 6 juliol. Abunden les sèries: dotze sibil·les, dotze «fruites», dotze «animals» i dotze emperadors. La resta correspon a sis temes sense identificar, deu de caire devocional, dos «erbatges» i un «home». La casa de n'Oller era al carrer dels Cotoners. A una torre de Sant Genís dels Agudells, hi guardava sis «històries», cinc sants i una cinquantena de papers d'estampa, també de sants.

31. AHPB, ONOFRE SOLDEVILA, *Llibre d'inventaris*, 1611-45, llig. 12; 1637, 23 gener. La pintura profana es reduïa a set «fruïteres», nou paisatges i les vistes de Nàpols i de Palerm. L'hereu fou el seu germà Pere Pau Rabassa, ardiaca major de la Seu de Tarragona i doctor en drets. Aquest no conservà el conjunt sencer, però l'enriquí amb noves adquisicions, entre les quals cal destacar una gran tela a l'oli de «sant Rafael i Tobies ab lo retrato de dit sr. ardiacha» i un petit oli «ab moltes figures que ab archs tiran a la diosa Venus» —la identificació de la deessa no sembla correcta, però— (*ibidem*, 1641, 25 maig).

32. AHPB, ANTIC SERVAT (major), *Manual d'inventaris*, 1630-36, llig. 40; 1635, 9 gener. El catàleg de les pintures de Bertran és el següent: quaranta-set temes religiosos, sis mapes sobre tela, un «país flamench ab un ermità», cinc paisatges, vuit retrats familiars de mig cos i setze retrats de «gent de fama al natural» i de mig cos. Com ja s'ha dit, tots els quadres es trobaven a la mateixa habitació, excepte el retaule de la capella. És important el detall del notari quan remarca que els cinc «païssos» eren còpies del Bastard de Mallorca, un pintor que tornarem a trobar.

33. AHPB, JOSEP ÇAFONT, *Manual d'inventaris*, 1634-46, llig. 28; 1654, 8 febrer. En el cas de Subies (o Sobies), la major part dels temes pictòrics eren religiosos (vuitanta-sis)

Libres i pintures

A diferència dels mercaders, la majoria dels «artistes» –professionals formats a la universitat–, sobretot metges i advocats, tenien més afecció als llibres que a les pintures. El tema no ha despertat l'interès dels historiadors, exceptuant una sumària aproximació a la cultura material dels notaris barcelonins siscentistes, que hem d'agrair a X. Lencina.³⁴ L'autor afirma que els objectes de significació cultural, en el cas dels notaris, no poden ser analitzats de la mateixa manera que en altres grups socials. En efecte, estris d'escriptori i llibres han de ser considerats instruments de treball, i no només un indicador de la cultura del possessor. L'observació és vàlida per a la resta dels «artistes», en particular per als doctors en drets o en medicina.

Tanmateix, les biblioteques de l'època mereixen un estudi detallat que ens permeti de conèixer amb més exactitud l'abast de la formació cultural dels propietaris. De moment, podem afirmar que el nombre de llibres és molt irregular. Pel que fa a les llibreries dels professionals del dret, són freqüents les de dos-cents volums, però també sovintegen les de cinc-cents o més, com les de Narcís Garbí i Tries, advocat dels pobres de Barcelona,³⁵ i la de Jeroni Tamboni, assessor del batlle general.³⁶ Eren vastes les de Celdoni Valencas,³⁷ Antoni Ros³⁸ i Francesc Ubach,³⁹ tots tres jutges de la

i la resta només amb bona voluntat es poden qualificar de profans; tenia, per exemple, dotze retrats de papes, quatre retrats de cardenals i dos retrats del P. Sobies (sens dubte, un familiar eclesiàstic). No deixen de ser retrats, però semblen respondre a les exigències pietoses d'un destinatari poc interessat en motius seculars. Anotem, tanmateix, la presència de dotze sibil·les (la variant pagana dels profetes), quatre natures mortes i una «pescateria». Les pintures es trobaven repartides per tota la casa, encara que la meitat estaven concentrades en una sola habitació.

34. X. LENCINA PÉREZ, «Els objectes culturals en l'entorn quotidià dels notaris barcelonins del segle XVII», a *Actes del I Congrés d'Història del Notariat Català* (1993), Barcelona, 1994, p. 607-615.

35. AHPB, ANTIC SERVAT (major), *Manual d'inventaris, 1614-16*, llig. 44; 1616, 21 març. L'inventari dels llibres de Garbí és especialment interessant, perquè fa constar l'any i el lloc d'edició; per exemple, unes *Metamorfosis* d'Ovidi de l'impressor Pere Miquel, Barcelona, 1494!!

36. AHPB, ANTIC SERVAT (major), *Manual d'inventaris, 1620-29*, llig. 45; 1627, 26 novembre.

37. BC, *Arxiu notarial*, MIQUEL AXADA, man. f. 504; 1596, 21 octubre.

38. AHMB (Arxiu Històric Municipal de Barcelona), *Notarial*, sèrie I, n. 39, «Inventaris i encants, plec solts»; 1583.

39. AHPB, ANTONI ROURE, *Llibre d'inventaris, 1592-1621*, llig. 18; 1602, 20 novembre.

Reial Audiència. Devers mil volums hi havia en les de Salvador Pi⁴⁰ i Pere Aimeric.⁴¹ Per últim, l'inventari de la de Joan Damià Ripoll té un interès complementari, perquè fa constar el preu de cada llibre.⁴² A les biblioteques de metges s'observa la mateixa varietat numèrica: quatre-cents volums tenia la de Pere Font;⁴³ sis-cents, la de Jeroni Roig;⁴⁴ set-cents, la de Claudi Mas;⁴⁵ vuit-cents, la de Jeroni Mediona.⁴⁶ Ja es pot suposar que la majoria dels llibres responia a la professió de l'usuari, però no sempre era així, com ho demostren les abundants obres de creació literària en la biblioteca del notari Rafael Pastor.⁴⁷ Ara, però, no ens hi podem entretenir més.

Com ha subratllat X. Lencina, els notaris no es capficaven a comprar quadres i, en tot cas, tenien preferència per obres devocionals. Notaris ben coneguts com Joan Terés⁴⁸ i Jeroni Antic Canyelles⁴⁹ no posseïen més d'una quinzena de quadres cadascun d'ells, mentre que Miquel Camarasa en reuní una trentena.⁵⁰ També hi ha excepcions: la vídua de Miquel Orpí en

El jutge Ubach tenia a casa seva vuit tapissos «de personatges», un drap de ras «de verdures», dues portaleres, quatre rebosters, alguns guadamassils i objectes de plata. També, com era de preveure, pintures; no eren abundants (24), però la majoria (19) no tenen caràcter devocional: històries d'Hèrcules i de Samsó, set Virtuts, retrats, batalles, una «història de les monas».

40. AHPB, JOAN SOLER FERRAN, *Llibre d'inventaris i encants, 1599-1607*, llig. 26; 1602, 7 maig.

41. AHPB, RAFAEL RIERA, *Primer llibre d'inventaris i encants, 1605-19*, llig. 26; 1612, 25 agost.

42. AHMB, *Notarial*, sèrie I, n. 39, «Inventaris i encants, plecs solts»; 1581.

43. AHPB, JOSEP ÇAFONT, *Manual d'inventaris, 1621-36*, llig. 29; 1622, 30 maig. El doctor Font tenia quaranta-set pintures, a més de dues estampes i dos mapes. Tots els quadres, excepte tres, estaven agrupats en un estudi. Més de la meitat eren paisatges, 24 olis de «nacions», que foren venuts en encant a Ramon de Farners per 31 lliures.

44. AHPB, RAMON JAUME HUGUET, *Plec d'inventaris, 1622-41*, llig. 8; 1637, 8 juliol. El doctor Roig reuní quasi seixanta pintures: vint-i-cinc de devoció, nou profetes, dotze emperadors romans, quatre caceres, cinc retrats, una imatge de «los Balatins» [sic] i un «abrielhojo». També, set làmines de paper, un quadre d'eben, dues làmines de plata, dos mapes, una Verge del Pilar d'or i nou rellotges de tot tipus.

45. AHPB, PAU MALLOL, *Plec d'inventaris, 1552-87*, llig. 19; 1567, 14 març.

46. AHMB, *Notarial*, sèrie I, n. 47, «Inventaris i encants, plecs solts»; 1603, 24 octubre.

47. AHMB, *Notarial*, sèrie I, n. 49, «Inventaris i encants, plecs solts»; 1625.

48. AHPB, PERE LLUNELL, *Segon llibre d'inventaris, 1612-20*, llig. 29; 1607, 4 gener.

49. AHPB, SALVADOR COLL, *Plec d'inventaris, 1594-1600*, llig. 33; 1598, 14 maig. El notari Canyelles posseïa també diversos guadamassils, peces de plata, un sant Joan Baptista «de bulto petit, dorat» i nou draps de ras.

50. AHPB, JOSEP VENDRELL, *Plec d'inventaris, 1625-49*, llig. 8; 1625, 17 novembre. La

tenia devers cinquanta, si bé la immensa majoria era de petit format i d'argument religiós.⁵¹ En aquestes cases, els assumptes profans no presenten gaire novetats en relació amb els que ja coneixem (retrats, al·legories dels mesos, paisatges i sibil·les). No eren tan habituals, però, «les quatre condicions del ome, so és molencòlich, colèrich, flaumàtich y sanguini» (adquirits en subhasta pel canonge Frederic de Sarrià per més de sis lliures), set quadres amb els Treballs d'Hèrcules o dotze petites pintures d'«aldeanes».

El cas de Jeroni Palmerola és singular, ja que la major part de les quaranta-quatre pintures de casa seva reproduïen motius profans, com al·legories dels sentits (dues, almenys, en forma de dona), unes «donas nuas», dotze «músichs», una minyona que fila i un insòlit «fuera gorreros».⁵² Que en Palmarola no practiquéssin la notaria no és un detall trivial. En realitat, ultra el neguit cultural dels al·ludits –més aviat inescrutable–, el tema de fons no és altre que l'econòmic. Segons Lencina, el gruix dels notaris ocupava un lloc mitjà-alt a l'escala social, però a alguns professionals del dret els era possible d'ascendir posicions. No hi ha dades precises sobre el nivell de vida dels notaris (exceptuant el cas de Pere Guasch, un notari de Vilafranca del Penedès que guanyava entre 200 i 300 lliures anuals), però la remuneració anual d'un advocat de renom podia arribar a les 1.000 lliures, poc menys que la del canceller reial (1.200 ll.) i, a curta distància, la del governador de Catalunya (1.400 ll.).⁵³ Dit d'una altra manera, alguns professionals del dret, en particular els que assolien un lloc profitós a l'administració, tenien guanys superiors als de la majoria de nobles del Principat.

Un dels càrrecs més cobejats era el de jutge de la Reial Audiència, gratificat amb unes 1.000 lliures anuals. No ha de sorprendre que la poderosa institució, pervertida per l'endogàmia, assolís un notable grau de corrupció.⁵⁴ El salari elevat, la categoria de l'ofici i la densa xarxa de relacions socials dels seus membres justifiquen un nivell de vida i un comportament

majoria de quadres eren de tema religiós, alguns poc usuals (Herodies amb el cap del Baptista, sant Jaume «que confonia les bruixes»).

51. AHPB, JOSEP ÇAFONT, *Manual d'inventaris, 1634-46*, llig. 28; 1645, 22 gener.

52. AHMB, *Notarial*, sèrie I, n. 52, «Inventaris i encants, plecs solts»; 1635, 6 octubre. Altres béns de la casa eren dotze tapissos, un quadre d'eben de la Verge, un quadre de marbre de sant Jeroni «de relleu, obra molt fina», dues làmines i cinc quadres de paper «inlluminat», vuit sants de marbre parcialment trencats, llibres, etc.

53. J. H. ELLIOTT, *La revolta catalana 1598-1640*, Barcelona, 1989 (2a. ed.), p. 537 i s.

54. X. TORRES, *Nyerros i cadells: Bàndols i bandolerisme a la Catalunya moderna (1590-1640)*, Barcelona, 1993, p. 271 i s.

social que s'aproximen –i sovint superen– als de la noblesa. Si bé no formaven part de la noblesa per la sang i el llinatge, els jutges pertanyien a un altre tipus d'aristocràcia, la de l'alta administració de l'estat. A més, no eren situacions excloents; com ha explicat J. Amelang, uns quants comerciants enriquits i, sobretot, alguns professionals del dret assoliren amb relativa facilitat el privilegi de ciutadans honrats, un pas previ a l'ennobliment «oficial».⁵⁵ Per tant, no és una sorpresa que aquests individus ornamentin les seves cases amb tapissos i altres objectes fastuosos, a més de reunir un bon nombre de pintures.

Alguns inventaris de jutges de l'Audiència serviran per a il·lustrar la situació. El conjunt de quadres que reuní Vicenç Hortolà es repartia entre el domicili de Barcelona i la torre Mesquita de Sant Cugat. A la primera casa n'hi havia cinquanta, d'iconografia religiosa en dues terceres parts; a la segona residència n'hi guardava quaranta-set, «de pintura de Lió» i en bona part de tema profà (dotze sibil·les, set virtuts, quatre paisatges, cinc vistes de ciutats, un de «galeons» i tres de «monas»)⁵⁶ El donzell Jeroni Santjust arplegà quasi setanta pintures, a l'oli i al tremp, de diferents temes; entre els profans, consignem la presència dels cinc sentits i de les al·legories de l'amor i de la fortalesa.⁵⁷

Un col·lega seu, el ciutadà honrat Jeroni Astor i Miró, només posseïa vint-i-tres quadres, la majoria de tema profà (setze paisatges al tremp, en particular), a més d'algunes escultures i dos quadres de llauna de caràcter devocional. Era més propens a adquirir plata i tapissos, com quatre portalleries i divuit draps de ras, entre els quals n'hi havia cinc amb el triomf de Juli Cèsar.⁵⁸ Fou menys afortunat en Rafael Rubí i Coll, el jutge cadell destituït l'any 1614 per la seva parcialitat, estudiat per X. Torres.⁵⁹ L'inventari dels seus béns fou redactat un any després de la deposició del càrrec: la biblioteca estava integrada per gairebé quatre-cents llibres, però el nom-

55. J. AMELANG, *La formación de una clase dirigente: Barcelona, 1490-1714*, Barcelona, 1986.

56. AHPB, ANTIC SERVAT (major), *Manual d'inventaris, 1630-36*, llig. 40; 1634, 9 desembre. La casa barcelonina d'Hortolà, dotada amb capella, era veïna de la Casa Gralla. També servava una bona quantitat de joies i peces d'argent i, al guarda-roba, deu tapissos usats. La biblioteca contenia devers 400 llibres, sobretot de tema jurídic.

57. AHPB, FRANCESC FITOR, *Llibre de capítols matrimonials, testaments i inventaris, 1628-50*, llig. 1; 1636, 17 novembre.

58. AHPB, RAMON JAUME HUGUET, *Plec d'inventaris, 1622-41*, llig. 8; 1637, 20 març.

59. X. TORRES, *op. cit.*, p. 298-302.

bre de pintures no arribava a trenta.⁶⁰ En canvi, no sembla que la prosperitat abandonés mai el donzell Miquel de Salbà i Vallseca, jutge de l'Audiència i regent del Consell Suprem d'Aragó. De quadres no en tenia gaire: una vintena al domicili de Madrid, tots de tema religiós, i uns altres vint al castell de Santiga, de temes més variats. A la casa del carrer Ample, però, hi guardava, a més de joies i objectes de plata, vuit tapissos amb la història d'Eliseu i quatre rebosters.⁶¹

Miquel Sala, jutge de l'Audiència i regent de la Cancelleria, es mostrava més interessat per la pintura. La seva casa del carrer dels Templers era de considerables dimensions; tenia àmplies sales que s'obrien al carrer del Regomir, una capella i tres estudis. Moltes de les cambres estaven guarnides amb pintures, mentre que els tapissos es guardaven en una caixa d'àlber feta a propòsit (segurament perquè l'inventari es redactà el mes d'abril). En total, posseïa noranta-cinc quadres, trenta-un tapissos (setze de «monteria» o cacera, vuit amb la història de Moisès, set amb la narració de Paris i Helena), quatre rebosters i una portalera (que completava el joc de Moisès). També conservava nombrosos objectes d'or i de plata. Tanmateix, les inquietuds culturals del propietari es poden valorar millor gràcies a la biblioteca, d'uns cinc-cents volums, entre els quals voldríem destacar dos exemplars en mida de foli de Vitruvi (un d'edició italiana) i alguns llibres d'emblemàtica (Alciato, Giovio, Covarrubias). El doctor Sala també tenia debilitat per objectes curiosos, com boles i piràmides de pedra i de jaspí, i per petits bronzes («un gosset de bronze que fa caure una puça de l'orella, pintat de pintor», «un minyonet de bronze daurat per argenter, desnú que fa una força», «una doneta de bronze que pren una puça de la cama, daurada de pintor», un toro i un lleonet de bronze daurat, un gosset xic i un gosset ajagut sobre un coixí verd). En resum, la del jutge Sala era una casa que podia –i, sens dubte, pretenia– rivalitzar amb les residències de l'aristocràcia del país.⁶²

60. AHPB, ESTEVE GILBERT BRUNIQUER, *Tercer llibre d'inventaris i encants, 1610-20*, llig. 26; 1615, 9 novembre.

61. AHPB, ANTIC SERVAT (major), *Manual d'inventaris, 1620-29*, llig. 45; 1627, 22 novembre. Altres objectes de la casa de Barcelona eren quatre quadres «de Roma» de planxa d'aram, un quadre d'eben amb la Verge i sant Josep i un quadre de pedra representant l'Anunciació. Sobre la família, vegeu S. FERRÉ I MIRÓ, «Els Salbà, nissaga de la mitjana noblesa catalana d'origen bisbalenc», *Miscel·lània Penedesenca*, XI (1988), p. 161-188.

62. AHPB, ANTIC SERVAT (major), *Manual d'inventaris, 1637-41*, llig. 42; 1640, 19 abril. Altres objectes d'interès de la casa eren una Resurrecció de bronze daurat, diverses làmines

No deu ésser casual que els més aferrissats partidaris locals del caràcter ennoblidor de la cultura fossin juristes, com Joan Pere Fontanella i Andreu Bosch. Això s'explica, segons J. Amelang, per l'aclaparador predomini numèric, el relleu social i l'activisme polític i intel·lectual dels professionals del dret en relació amb la resta dels integrants cultivats de l'«élite» urbana. L'aristocràcia tradicional també es mostrava interessada per l'educació i la cultura, almenys en teoria, com es pot deduir dels *Discursos* de Francesc de Gilabert i Alentorn. Però, a diferència dels juristes, opinava que les lletres no conferien la noblesa si no anaven acompanyades de la pràctica de la virtut i –això era essencial– de l'antiguitat del llinatge i la qualitat de la sang.⁶³

Les cases dels nobles

Per molt que perdés pes polític al llarg dels segles XVI i XVII, la noblesa continuà gaudint dels privilegis i del prestigi que sempre l'havien caracteritzat. Com deia J. Nadal: «L'element essencial, bé que no l'únic, que diferenciava socialment uns catalans dels altres, era el fet de gaudir de privilegi de noblesa.»⁶⁴ Per això, el noble continuava essent el mirall que reflectia la manera de viure ideal i les adequades normes de comportament. És clar que la noblesa no era un estrat homogeni, ni per títols, ni per situació econòmica, ni per influència política. Però els nobles compartien la idea de pertànyer a un món superior que garantia la supervivència de l'ordre «natural» de la societat. Tanmateix, també pel que fa al tema que ens interessa, és oportú distingir entre petita i alta noblesa –aquesta última integrada únicament per una desena de famílies–, ja que la quantitat de pintura que posseeixen varia substancialment. El gust, en canvi, no depenia tant dels ingressos ni del lloc ocupat en la jerarquia social, almenys no *a priori*.

Per comprovar l'afecció –o la indiferència– envers la pintura de la petita noblesa, hem confeït una llista de 24 persones d'un nivell de vida similar. L'inventari de la majoria fou redactat el primer terç del segle XVII, de

d'aram amb imatges religioses, tres oratoris de fusta, quatre mapes, catorze làmines de paper i tres de plata. Bona part dels quadres (76) eren de tema religiós; dels altres, cal destacar dues tempestes al mar i sis pintures a l'oli de tema desconegut «del Bastart» (pintor mallorquí que ja s'ha esmentat). A una torre de Sant Andreu de Palomar, propietat del doctor Sala, hi trobem 39 pintures més, d'una dotzena de les quals no es descriu el tema; la resta són temes coneguts, excepte «uns que canten». A la biblioteca, encara hi tenia llibres d'Erasme.

63. J. AMELANG, *op. cit.* (1986), p. 114 i s.

64. J. NADAL I FARRERAS, *Dos segles d'obscuritat (XVI i XVII)*, Barcelona, 1979, p. 21.

manera que es tracta de persones nascudes o formades a la segona meitat del segle anterior. No tots pertanyien, en sentit estricte, a la noblesa, però el seu rang o estatus era equivalent. Per aquest motiu, la relació inclou ciutadans honorats,⁶⁵ com Francesc Terré de Picalquers,⁶⁶ Joan Miquel Sabastida,⁶⁷ Joan Miret,⁶⁸ Joan Sauri⁶⁹ i Francesc Dalmau.⁷⁰ Alguns militars d'origen foraster, com Carles d'Alçate⁷¹ i Joan Barrassa,⁷² pertanyien a un

65. Encara que exclosos d'alguns privilegis privatis dels nobles, els ciutadans honorats formaven part de l'oligarquia local i tenien accés privilegiat als càrrecs de govern municipal. No hem inclòs a la llista Joaquim Setantí, després ennoblit per Felip III, perquè el seu inventari fou publicat sencer per C. CORTÉS, *Els Setantí*, Barcelona, 1973, p. 145 i s. Posseïa uns 350 llibres, prop de 50 escultures i 67 pintures. Entre els llibres, cal recordar dos tractats d'arquitectura –almenys un era el d'Alberti–, dos llibres de fortificacions i el *Quilatador de oro y plata*, de Juan de Arfe. Són prou conegudes les vel·leïtats literàries de Setantí.

66. AHPB, ANTIC SERVAT (major), *Manual d'inventaris, 1605-13*, llig. 45; 1612, 16 gener. Nebot seu era Lluís Terré de Picalquers, que tenia preferència per la pintura profana. A la seva casa de Barcelona, hi tenia tres quadres de devoció, el retrat d'un papa, tres emperadors a l'oli i dotze planetes al tremp, a més de vuit tapissos. A una torre d'Esplugues, hi guardava més pintures, entre les quals cal destacar «moltes galeres pintades» i «una dona nua ajeguda en un llit» (AHPB, FRANCESC FITOR, *Llibre de capítols matrimonials, inventaris i encants, 1628-50*, llig. 1; 1638, 28 febrer.

67. AHPB, ANTIC SERVAT (major), *Manual d'inventaris, 1605-13*, llig. 45; 1612, 22 novembre. La seva biblioteca constava de 300 volums, aproximadament, i convé remarcar la presència dels tractats d'arquitectura de Serlio i de Vignola, de dos llibres d'emblemes i un de jeroglífics, i del tractat de Ludovico Dolce, de llibres d'antiguitats i *Mirabilia*. Disposar d'un *Index* de llibres prohibits no li obstava per adquirir l'*Enchiridion* i les *Epístoles* d'Erasme. El difunt tenia també «teles penjades a la paret» a una torre de Sant Andreu de Palomar, sense més detalls.

68. AHMB, sèrie I, n. 50, «Inventaris i encants, plecs solts»; 1626, 3 novembre. Totes les seves pintures estaven concentrades a la mateixa sala.

69. AHPB, SALVADOR COLL, *Plec d'inventaris, 1594-1600*, llig. 33; 1596, 11 gener.

70. AHPB, JOSEP ÇAFONT, *Manual d'inventaris, 1634-36*, llig. 28; 1637, 26 març. Francesc Dalmau era nebot del més famós Josep Dalmau i Vidal (1554-1633), jutge de la Reial Audiència, protector dels carmelitans descalços a Catalunya i poeta ocasional. Vegeu C. NARVÁEZ, «Josep Dalmau, promotor dels convents de carmelites descalços de Barcelona», a *I Congrés d'Història de l'Església Catalana des dels orígens fins ara*, Solsona, 1993, I, p. 589-598.

71. AHPB, PERE PAU VIVES, *Sisè llibre d'inventaris, 1621-24*, llig. 22; 1623, 3 octubre. El militar era fill del capità Antoni d'Alçate i de Joana de Villaluenga i de Loza. Pare i fill foren superintendents de la fàbrica de galeres del rei, a les drassanes. La casa familiar estava situada al carrer Ample. Ja l'inventari del pare és força notable, encara que només tenia vint-i-dos quadres, la majoria de tema profà (BC, *Arxiu notarial*, MIQUEL AXADA, man. f. 503; 1593, 28 setembre).

72. AHPB, ANTIC SERVAT (major), *Manual d'inventaris, 1637-41*, llig. 42; 1639, 16

llinatge aristocràtic o gaudien de privilegis similars. Quant als nobles catalans, tenien ocupacions molt diferents. N'hi havia que ocupaven càrrecs menors a l'administració, com el donzell Josep Olzina,⁷³ i n'hi havia que treballaven d'advocats, com Joan Joaquim Despuig.⁷⁴ També podien optar per una carrera estrictament militar, com Nuri Joan Sorribes,⁷⁵ o dedicar-se a la diplomàcia, com Pere Pau Bolet,⁷⁶ Guillem Ramon de Santcliment i de Centelles⁷⁷ i Francesc Joan de Vergós⁷⁸ –per més que llur grau de responsabilitat no sigui comparable. La majoria vivia de rendes, o això sem-

novembre. Aquest individu era lloctinent de capità de l'artilleria del Principat, del Rosselló i de la Cerdanya.

73. AHPB, ANTIC SERVAT (major), *Manual d'inventaris, 1620-29*, llig. 45; 1620, 21 novembre. Olzina era escrivà de manament, a la Cancelleria.

74. AHPB, JOSEP ÇAFONT, *Plec d'inventaris, 1572-88*, llig. 9; 1578, 12 març. De l'inventari es desprèn que Despuig actuava com a advocat, ja que cita els processos «que per ell i per altres aportava». També el seu germà Miquel –que el nomenà hereu– s'havia doctorat en drets, encara que és més conegut com a escriptor apostòlic, canonge de Barcelona i bisbe d'Elna, d'Urgell i de Lleida (AHPB, FRANCESC SUNYER, *Segon llibre de testaments, 1558-70*, llig. 12; 1556, 26 març).

75. AHPB, FRANCESC BLANCH, *Segon llibre d'inventaris, 1608-10*; 1608, 10 març. Les pintures que ens interessaven les tenia a una casa de Berga, situada al carrer Major. Al domicili barceloní es guardaven, entre altres objectes, vuit rebosters i onze tapissos. Al castell de Puigcerdà, d'on era alcaid, hi tenia dotze quadres més, tres dels quals eren de tema astrològic (Lluna, Mart, Empiri).

76. AHPB, PERE LLUNELL, *Primer llibre d'inventaris i encants, 1604-11*, llig. 28; 1610, 15 desembre. Pere Pau Bolet havia estat cònsol de Barcelona a Gènova durant uns vint anys. Les pintures es trobaven en una casa del carrer del Carme; en una altra casa del carrer de Baseia, hi havia quatre pintures i, al castell d'Aguilera, unes altres vint-i-vuit.

77. AHPB, ANTONI ROURE, *Llibre d'inventaris, 1603-15*, llig. 20; 1608, 17 octubre. L'inventari recull en bona part els béns que havien estat del pare del difunt, Joan de Santcliment i de Requesens (+1539), alcaid de Salses. Entre les pintures, no hem comptat una tela amb la genealogia dels ducs de Baviera ni cinc mapes (cedits en vida al seu cosí Frederic de Santcliment, aleshores difunt). Altres objectes destacables de la casa eren algunes imatges sagrades i relíquies, una espasa «a l'antigor», «unas horas de pergami alentigor ab figures illuminadas», «altras horas de pergami també alentigor», etc. Possiblement l'ambaixador tenia més pintures a la seva residència de Praga. Se sap que apadrinà John Dee quan es convertí al catolicisme, que s'interessava per la doctrina de Ramon Llull i que Giordano Bruno li dedicà una obra. Vegeu P. MOLAS, *Família i política al segle XVI català*, Barcelona, 1990, p. 45.

78. AHPB, FRANCESC REVERTER, *Primer llibre d'inventaris, 1638-47*, llig. 17; 1645, 27 gener. Vergós (1570-1645) fou un donzell barceloní que participà activament en la política municipal. Durant la Guerra dels Segadors s'integrà en la junta secreta que organitzà la independència del Principat i, entre el 1641 i el 1643, fou ambaixador extraordinari a París.

bla, com Joan Pau Cànoves,⁷⁹ Bernadí de Granollacs⁸⁰ i Francesc de Vilalba.⁸¹ La resta de cognoms ressona a bastament entre l'aristocràcia local: Joan de Malla i de Centelles,⁸² Bernat de Peguera,⁸³ Pere Caçador,⁸⁴ Joan d'Erill-Orcau «olim de Marles»⁸⁵ i els Rocabertí-Tagamanent.⁸⁶

79. AHPB, FRANCESC TRIES, *Primer llibre d'inventaris, 1626-30*, llig. 14; 1627, 19 febrer. La família habitava una casa del carrer de Montcada, però tenia propietats a Vic i, sobretot, a Sant Julià de Vilatorrada. A l'inventari del fill Francesc, es relacionen quarantatres pintures; algunes eren heretades del pare (per exemple, una Lucrècia), però d'altres eren noves adquisicions (deu olis amb els sentits corporals, vint-i-un personatges a l'oli, quatre Estacions, un «afuera gorreros»): AHMB, *Arxiu notarial*, sèrie I, n. 55, «Inventaris i encants, plects solts»; 1641, 13 febrer.

80. AHPB, ANTONI BATLLE, *Tercer llibre d'inventaris, 1611-13*, llig. 22; 1612, 30 agost.

81. AHPB, JOSEP ÇAFONT, *Manual d'inventaris, 1634-36*, llig. 28; 1646, 17 abril. Aquest individu era baró de Montmagastre i senyor de Guspí; l'any 1640, era protector o president del braç militar i participà a les Corts de Pau Claris i a la Guerra dels Segadors. Estava casat amb Victòria Malendric i vivia davant l'hospital de la Misericòrdia de Barcelona. Les tres úniques pintures de tema religiós pertanyien a la seva muller. Altres quadres (vint) i tapisos (cinc draps i set rebosters), relacionats a part, també eren de la vídua, ja que els havia heretat del pare. L'any 1623, el canonge Jeroni Ferrer de Guissona dedicà a Vilalba un llibre, *Quatre dels últims tractats de la Selva de sentències* (Barcelona: Sebastià de Cornelles, 1623), la portada del qual està decorada amb un gravat de Joan Baptista Vilar que representa una al·legoria de la virtut. Vegeu M. A. CASANOVAS, «El gravat», a *L'art català*, Barcelona, 1958, II, p. 132. Sobre Ferrer de Guissona, vegeu J. RUBIÓ I BALAGUER, *Història de la literatura catalana*, Abadía de Montserrat, 1985 [1956], II, p. 166-173.

82. AHPB, FRANCESC TRIES, *Primer llibre d'inventaris, 1626-30*, llig. 14; 1630, 10 gener.

83. BC, *Arxiu notarial*, ANTONI AXADA, man. f. 1624-26; 1625, 2 desembre.

84. AHPB, SALVADOR COLL, *Plec d'inventaris, 1586-92*, llig. 26; 1590, 8 agost. L'inventari fou ordenat pel fill Pere Pau, canonge de Barcelona, hereu per renúncia del primogènit Jaume, bisbe de Girona. El document fou parcialment publicat, amb informació sobre la família, per A. DURAN I SANPERE, «La torre Pallaresa, una residència senyorial», a *Barcelona i la seva història*, Barcelona, 1972, I, p. 716-767. L'autor afegia un interessant inventari posterior (1660) de la Torre Pallaresa que demostraria que els Caçador, en particular Joan Baptista Caçador i Aguilar, eren «afeccionats a tenir pintures» (en tenia un centenar).

85. AHPB, ANTIC SERVAT (major), *Manual d'inventaris, 1637-41*, llig. 42; 1638.

86. Jaume de Rocabertí-Tagamanent i Sarriera: BC, *Arxiu notarial*, JAUME D'ENCONTRA, man. f. 332, «Inventaris i encants», 1581-85; 1582, 3 desembre. Dalmau de Rocabertí-Tagamanent i Descoll: AHPB, FRANCESC JOAN FONTANA, *Llibre d'inventaris, 1615-52*, llig. 19; 1621, 7 novembre. Miquel de Rocabertí-Tagamanent i d'Icart: AHPB, ANTIC SERVAT (major), *Manual d'inventaris, 1637-41*, llig. 42; 1639, 1 desembre.

	PINTURA RELIGIOSA	PINTURA PROFANA	NO IDENTIFICAT	TOTAL
Francesc Terré	17	6		23
Joan Sauri	4		27	31
Joan M. Sabastida	5	19	10	34
Francesc Dalmau	26	30	1	57
Joan Miret	44	27		71
Carles d'Alçate	26	37		63
Joan Barrassa	8	57	15	80
Josep Olzina	19	39		58
Joan P. Cànoves	12	21	12	45
Pere P. Bolet	15	5		20
Nuri J. Sorribes	15	13	7	35
Joan J. Despuig	7	16	1	24
Bernadí Granollacs	31	38		69
Joan de Malla	15	2	16	33
Francesc J. del Vergós	9	27		36
Francesc de Vilalba	3	88	8	99
Jaume de Rocabertí	8	2	11	21
Dalmau de Rocabertí		18		18
Miquel de Rocabertí	3	24		27
Guillem de Santcliment	5	9		14
Bernat de Peguera	35	14	6	55
Pere Caçador	25	2	38	65
Joan d'Erill-Orcau	32	34		66
Jeroni Nicolau	23	48	7	78
	387	576	159	1.122

Sens dubte, el primer que crida l'atenció és el volum de pintura que circulava per les cases dels patricis locals. Fent un càlcul aproximat, ens trobem que cadascun d'aquests individus posseïa una cinquantena de pintures (46) per terme mitjà, força més del que esperem trobar a les millors cases d'avui dia. Ja es pot suposar que els quadres no eren els únics objectes que embellien o decoraven les cases, encara que l'escultura, en volum sencer o en relleu, era molt menys abundant. És freqüent trobar inventariats objectes de plata i joies, però cal considerar-los una part de l'aixovar (com els esclaus, que apareixen ocasionalment) i no de la decoració. En general, la pintura només té un competidor: el tapís. L'ambaixador Santcliment tenia a la seva residència barcelonina poca pintura, però vint-i-nou

tapissos; el mateix pot dir-se dels Rocabertí (deu draps de ras a la casa barcelonina de Jaume, setze tapissos al domicili madrileny de Dalmau). En altres casos, quadres i tapissos són complementaris (Malla, Caçador, Erill, Cànoves, Sorribes, Vilalba).

Cal afegir que la distribució de les pintures és irregular, però es tendeix a la concentració en una sola estança. A vegades s'arribava a extrems insospitats. Així, el cavaller Granollacs repartí les pintures entre dues cambres de casa seva, al carrer de la Mercè: en un «camari» o capella col·locà nou pintures de tema religiós (inclosos temes de l'Antic Testament i dues al·legories), a més de tretze relleus d'alabastre (sens dubte, de temàtica similar); en una altra estança, hi encabí quasi seixanta quadres, de temes variats (profetes, sibil·les, reis d'Aragó, les quatre estacions, el retrat d'un familiar, un Judici de Salomó, un Judici de Paris, una història d'Anteó, etc.) i només en un cas se'ns diu que el format era petit. També hi havia trenta-quatre tapissos (entre els quals, deu draps de ras amb la història del rei Ciro, «molt bons»), però no devien estar desplegats, ja que l'inventari s'aixecà al final del mes d'agost. Tanmateix, és inevitable preguntar-se per les dimensions de l'habitació. També en una sola estança de la casa dels Vilalba es preservaven quasi cent pintures –totes d'argument secular, sembla–, encara que vint-i-quatre representacions d'animals eren molt petites i quinze natures mortes eren de format reduït. Així i tot, n'hi havia nou de grans i unes cinquanta de grandària mitjana.

La llista també demostra que més de la meitat dels quadres reproduïen temes profans, un símptoma de la progressiva secularització de la societat. A més, nombroses pintures religioses no tenien una funció estrictament devocional, sinó més aviat didàctica, d'instrucció moral (sèries de virtuts i de pecats, el judici de Salomó, la història del fill pròdig, verges, etc.); d'altres estaven dedicades a l'enaltiment de figures de l'Antic Testament (Noè, Moisès, Jacob i els seus fills, Judit, Betsabè, profetes, «matrones del Testament vell»), i també podien amagar un missatge doctrinal; finalment, descobrim temes «moderns» o pròxims a la sensibilitat barroca («de memento mori», «xiquet adormit damunt un cap de mort», triomf de la glòria del Nom de Jesús).

Però ja hem dit que el gruix de la pintura estava dedicat a assumptes profans. Com arreu d'Europa –inclosa la Itàlia renaixentista–, el gènere més freqüent era el retrat. Tanmateix, la baixa noblesa catalana no demostrava cap inclinació –o no en tenia informació– per les galeries de personatges il·lustres, una tradició decorativa de biblioteques que es remunta a l'antiga Roma, com expliquen Plini el Vell i Tit Livi. Al Principat, les sèries

de retrats són el resultat d'una tradició més immediata, que sembla tenir una funció bàsicament decorativa. Em refereixo, és clar, a les sèries de dotze emperadors (la versió iconogràfica renaixentista de Suetoni), seguides de lluny per les sèries dels nou Barons i de les nou Dames de la Fama.⁸⁷ En canvi, no trobem les galeries de retrats, més cultes i modernes –tot i que ja es divulgaren al segle XV– que glorifiquen els esperits més il·lustres de la història.⁸⁸ Molt menys abundants són els retrats de papes, cardenals, reis i reines; i només ocasionalment apareixen galeries dels reis d'Aragó (fins a divuit en tenia Bernadí de Granollacs).⁸⁹ Finalment, un tipus de retrat que comença a tenir notable difusió és el de particulars, sobretot del propietari de la casa i de la família immediata. Només en un cas podem parlar d'una autèntica galeria dinàstica que pretenia, sens dubte, glorificar el llinatge i justificar la noblesa i el prestigi del possessor: el baró de Montmagastre tenia trenta-set quadres «pintats en ells lo llinatge de Vilalbas».

El segon tema més nombrós era el paisatge, apreciat com a gènere autònom només des de l'inici del segle XVII i sempre considerat un gènere menor, la qual cosa n'abaratia el preu. En aquest sentit, els catalans estaven al dia de les novetats. Malauradament, els inventaris són poc explícits i no sempre podem saber si es tractava de paisatges autònoms o dels més usuals paisatges amb figures (bíbliques, mitològiques o costumistes). En tot cas, es tractava d'una iconografia molt divulgada al Principat (països, províncies, nacions, ciutats, parts del món, «praderies franceses», «ramatges verts», «erbatxes») i, a primera vista, més pròxima als models holandesos i francesos que als italians. Ocasionalment, trobem natures mortes («verdures», «fruites»), però la novetat de la iconografia justifica el nombre relativament

87. M. M. DONATO, «Gli eroi romani tra storia ed exemplum. I primi cicli umanistici di uomini famosi», a S. SETTIS (a cura de), *Memoria dell'antico nell'arte italiana, II, I generi e i temi ritrovati*, Torí, 1985, p. 97-152. Més antic, però encara fonamental, és l'estudi de P. SCHUBRING, «Uomini famosi», *Repertorium für Kunstwissenschaft*, XXIII (1900), p. 424 i s.

88. P. CIVIL, «Culture et histoire: Galeries de portraits et «Hommes illustres» dans l'Espagne de la Deuxième moitié du XVI siècle», *Mélanges de la Casa de Velázquez*, 26-2 (1990), p. 5-32.

89. Recordem que s'ha conservat la galeria de retrats dels comtes de Barcelona pintada per Filippo Ariosto (1588), destinada al palau de la Generalitat i repartida, ara, entre el Palau de Justícia i el Museu Militar de Barcelona. El programa fou dictat per Francesc Calça, professor d'humanitats a la Universitat de Barcelona, historiador i poeta, autor del *De Catalonia* (1588) i, potser, de l'anònim *Epítome de la genealogia dels comtes de Barcelona*.

escàs d'exemples catalans.⁹⁰ Un tipus especial de natura morta és el *trompe-l'oeil* (en castellà, *trampantojo*), que no degué tenir difusió a Catalunya. A primer cop d'ull, podria ser-ho un «abrilajo» en possessió del donzell Cànoves, però el més probable és que es tractés d'un tema popular, la figura d'un home amb un ull ben obert i envoltat de refranys, que es coneix per una xilografia siscentista dels Abadal.⁹¹

Després del retrat i del paisatge, el tercer gènere més abundant és la mitologia. Cal precisar, però, que el seu èxit es deu a la profusió de sèries de sibil·les, un tema que es difongué a Itàlia a partir de la segona meitat del segle XV.⁹² No deixa de sorprendre, tanmateix, que sigui el motiu més repetit, després dels emperadors, de manera que devia estar de moda. Al marge de les sibil·les, però, la mitologia no tenia gaire èxit, exceptuant pintures de planetes (en sèries o solts).⁹³ Així i tot, descobrim alguns quadres de nimfes, una dona nua ajaguda en un llit (Venus?, Dànae?), una història d'Anteó, un Judici de Paris i diverses històries de la guerra de Troia (un tema especialment apreciat).⁹⁴ És més usual la presència d'al·legories cos-

90. La natura morta –o bodegó– va néixer com a gènere independent al final del segle XVI a Itàlia, Països Baixos i Espanya, simultàniament. El terme «natura morta» apareix per primer cop en inventaris holandesos devers l'any 1650; abans, els quadres eren anomenats segons el tema representat (fruites, banquet, etc.). Vegeu N. SCHNEIDER, *Naturaleza muerta*, Colònia, 1992; W. B. JORDAN i P. CHERRY, *Spanish Still Life, from Velázquez to Goya*, Londres, 1995.

91. I. SOCIAS, «Una panoràmica sobre el gravat xilogràfic català del Sis-cents», *D'Art*, 20 (1994), p. 281-294.

92. X. BARBIER DE MONTAULT, *Iconographie des Sibylles*, Arràs, 1874 (separata de *Revue de l'Art Chrétien*); E. MALE, *Quomodo Sibyllas recentiores artifices repraesentaverint*, París, 1899. Vegeu, també, W. L. KINTER-J. R. KELLER, *The Sibyl, Prophetess of Antiquity and Medieval Fay*, Filadèlfia, 1967; M. D. FELD, «The Sibyls of Subiaco: Sweynheim and Pannartz and the «editio princeps» of Lactantius», a *Renaissance Studies in Honor of Craig Hugh Smyth*, Florència, 1985, I, p. 301-316.

93. B. A. FUCHS, *Die Ikonographie der 7 Planeten in der Kunst Italiens bis zum Ausgang des Mittelalters*, Munic, 1909; M. APA, *Visio mundi, arte e scienza dal medioevo al rinascimento*, Urbino, 1986.

94. Des de fa temps se sabia que entre els disset quadres que el comerciant Dionís Fauzier va vendre, l'any 1614, a Berenguer de Llorac, senyor de Solivella, hi havia representacions dels cinc sentits i una pintura de Venus i Adonis. Vegeu J. GARRIGA, *op cit.*, p. 204. Un tema mitològic que no apareix als inventaris fins ara esmentats és el de les amazones, però que estava en circulació ens ho demostra l'inventari de Josep Cerdà, ciutadà honrat que vivia a la plaça de l'Oli de Girona: «mes alrededor de la quadra y avia quadros de las amasonas»: AHNM (Archivo Histórico Nacional de Madrid), *Jesuïtes*, llig. 281, «Girona», plec 2; 1637, 21 febrer.

mològiques o astrològiques (mesos, estacions, elements) i dels cinc sentits (un tema d'èxit a la primera meitat del segle XVII arreu d'Europa). Al·legories més complicades no les trobem, potser perquè el notari no sabia interpretar-les. El mateix notari que reconeix les històries de Paris i d'Anteó o que ens descriu un quadre de Moïses «quan tragué aygua ab la vara» i un oli de «Bersabé quant estant en lo levatori quant Davit sen anemorà», no sap identificar una dona amb «dos coloms i una serp a les mans» (i això que en un altre inventari demostra conèixer les virtuts).

Per últim, en els inventaris citats es nota un increment de la pintura de gènere. El tema preferit són les pageses («aldeanes», «villanas», pagesa amb una cistella d'ous i un parell de pollastres, etc.), però també circulaven quadres de músics, d'animals i de festes (les de l'ambaixador Santcliment semblen provenir dels Països Baixos: «festa de borratxos», «festa de Flandes», «boda alemanya», «farser gros»). Torna a aparèixer un «afuera gorreros», difícil d'interpretar, i descobrim un «bufafochs», segurament una *ekphrasi* del famós quadre d'Antifil d'Alexandria.⁹⁵ Sens dubte, el més sorprenent és l'escassíssima pintura d'història –sempre considerant els temes ben identificats– que adquirien els nobles locals. Entre els pocs quadres de batalles, cal destacar les sis pintures amb «victòries guanyades per los francesos y catalans en Catalunya» que poc després de la guerra dels Segadors tenia el baró de Montmagastre. Un últim aspecte d'aquests inventaris és la manca d'especialització dels aplecs de pintura. Hi havia més paisatges o més retrats o més pintura de gènere, en unes cases que en altres, però no podem estar segurs dels motius exactes que tenia el propietari a l'hora de fer-ne la tria. D'altra banda, els conjunts més nombrosos solen ser més heterogenis. N'és una bona mostra el cas del donzell Jeroni Nicolau, possessor d'uns vuitanta quadres d'iconografia molt diversa: vint-i-tres pintures religioses (incloses una possible Judit i una al·legoria de la mort), trenta-un retrats (vuit reis i emperadors, una dona, tres dames, dues dames franceses, dues dames espanyoles, un minyó, el difunt, el mateix amb els seus dos fills, dotze «personatges»), sis pintures sobre fusta amb la guerra de Troia «no molt aventetjada», quatre teles amb «istòries de guerra», set «hystòries», tres quadres «de guerra y

95. Era un tema de moda al començament del segle XVII; per exemple, són ben conegudes les versions del Greco i del seu taller. Es tracta d'un noi que bufa una espelma, en un ambient nocturn, de manera que l'artista pugui demostrar la seva habilitat realista i jugar amb els efectes de llum i ombra.

praderies», una vista de Roma i tres temes mitològics (nimfa, Venus, «dama que està nua»⁹⁶).

La col·lecció de Pau de Fluvià

Alguns reculls de pintura de membres de l'oligarquia barcelonina arribaven al centenar, o gairebé. Si constituïen una col·lecció, en el sentit més refinat del terme, és una qüestió irresoluble, si no es disposa de més proves que la numèrica. En canvi, l'esperit col·leccionista del donzell Pau de Fluvià i Pujol és indubtable. Per desgràcia, manqueja la informació biogràfica. Se sabia, almenys, que era fill de Francesc Pau de Fluvià, un cavaller (1538) de Barcelona que assistí a les Corts de Montsó l'any 1563.⁹⁷ Durant un temps (1567-70), quan devia ser encara jove, en Pau fou col·lector o sobrecollidor de la Generalitat, encarregat de la col·lecta de ponent.⁹⁸ A les acaballes del segle XVI era algtzir ordinari del rei a les ordres directes del governador del Principat.⁹⁹ Com a membre del braç militar, assistí a les Corts de Montsó l'any 1585. Finalment, assolí el càrrec de conseller en cap de la ciutat de Barcelona –a la seva mort conservava dues grama-

96. BC, *Arxiu notarial*, MIQUEL AXADA, man. f. 504; 1595, 27 juny. A la capella, hi havia un crucifix de bronze i deu medalles petites de guix, i en una cambra trobem cinc tapissos vells «que no fan istòria». Entre les pintures, no hem comptat un quadre sobre seda amb la Verge i sant Joan, ni dos retauls de paper amb els Reis Mags i el Judici final «de Miguel Angel». A l'encant apareixen sis teles amb papes, que semblen inventariats com a «personatges». La biblioteca de Nicolau no era gaire extensa, però contenia llibres de medalles, el *Momo* de L. B. Alberti i «sinch llibres grans, los dos de forma major y los tres menors, ab los quals estan pintades moltes pintures y trasses». Potser Nicolau era pintor diletant, ja que en una de les sales també hi havia «diversos materials de colors per a pintar».

97. F. J. MORALES ROCA, *Próceres habilitados en las cortes del Principado de Cataluña. Siglo XVII (1599-1713)*, Madrid, 1983, I, p. 243-244.

98. L. CASES i J. FERNÁNDEZ (a cura de), *Dietaris de la Generalitat de Catalunya. Vol. II: anys 1539 a 1578*, Barcelona, 1994.

99. El càrrec consta al testament de la primera muller de Fluvià, datat l'any 1589. Aleshores era governador del Principat Pere de Cardona i Requesens, comandant de galeres a la Batalla de Lepant i membre del consell privat de Joan d'Àustria. Això fa pensar si el nostre home hauria participat, també, en la batalla. Les armes que conservava en una habitació de casa seva denoten una carrera militar: una caixa «de guerra», dues senyeres de camp, vuit piques, cinc escopetes, nou arcabussos, vint-i-nou espases, unes altres tres espases daurades «molt bones», cinc dagues (una, guarnida de plata), una «gineta de capità», etc. A la mateixa sala, hi havia divuit llibres «que tracten de art militar».

lles—. Podem pressuposar que el seu patrimoni era modest, ja que consentí a casar-se amb Contesina, filla del mercader Felip Goliano, que aportà mil ducats de dot al matrimoni. El sogre no era un mercader qualsevol —tot s’ha de dir—, ja que maridà bé totes les filles (sembla que no tingué fills barons): una amb Francesc Ubach, donzell i jutge de l’Audiència; una altra amb Miquel Quintana, parent d’un homònim abat de Sant Cugat i conseller reial. Al seu testament, Contesina demanava ser enterrada al vas familiar, a la gran capella de la Pietat del monestir de Sant Agustí «vell», i nomenava hereu el seu marit.¹⁰⁰ L’any 1602, el vidu contreia nou matrimoni, ara amb Elisabet Sarrovira i Cordelles, filla d’un doctor en drets i ciutadà honorat de Barcelona.¹⁰¹ Quan morí, Fluvià vivia en una casa força gran del carrer del Carme, dotada de capella i de dos estudis, a més d’un hort.¹⁰² Aleshores l’economia familiar devia ser més pròspera, per bé que sense excessos. A més de la casa barcelonina —i d’una petita fortuna en obres d’art, mobles, armes i roba que hi conservava—, el difunt posseïa el mas Ricart de Vilanova de Sitges, procedent d’una herència. La llista de censals que s’adjunta a l’inventari demostra que Fluvià ingressava anualment per rendes poc més de 600 lliures, una quantitat prou raonable per a un cavaller de la seva categoria. La majoria dels censals, però, havien estat encarregats o adquirits en els últims anys de la seva vida. Finalment, tenia un crèdit favorable a la Taula de Canvi de 300 lliures i escaig.

La desídia del notari no ens permet de conèixer el tema de les pintures, excepte pel que fa a tretze figures «al divino» de la capella i a un oli «en què y ha pintada la cuyna». Va tenir el detall, en canvi, d’anotar la grandària dels quadres, en pams, potser perquè hi havia sèries nombroses d’un mateix format; per exemple, 76 quadres que feien tres per quatre pams o 50 olis de

100. ACA (Arxiu de la Corona d’Aragó), *Monacals (Hisenda)*, n. 629, CONVENT DE SANT AGUSTÍ DE BARCELONA, *Primer llibre de testaments, 1516-98*, f. 80; 1589, 22 juliol.

101. L’únic germà d’Elisabet, Miquel Joan Sarrovira, morí sense fills (era casat amb Isabel Joana d’Avinyó i Ginebrós, filla de Frederic d’Avinyó, senyor del castell d’Enveja i castlà de Cubelles i Vilanova) i l’herència dels Sarrovira passà a un nebot, Francesc Salavardenya, ciutadà honorat de Barcelona. Quan Elisabet reclamà mil lliures de l’herència materna, l’hereu s’hi negà, adduint que el dot comportava la renúncia als drets hereditaris. Poc després, Elisabet signava una concòrdia sobre la restitució del dot amb el fill i hereu del seu marit, Jordi de Fluvià i Goliano: AHPB, ONOFRE SOLDEVILA, *Primer llibre de capitols matrimonials i concòrdies, 1614-24*, llig. 11; 1618, 3 agost; 1619, 12 gener.

102. AHPB, ANTONI ROURE, *Primer llibre d’inventaris, 1592-1621*, llig. 18, f. 483; 1618, 17 desembre.

sis per vuit pams. Malgrat això, l'inventari és prou detallat i palesa l'ambició col·leccionista de Fluvià. Deixant de banda una biblioteca integrada per devers cinc-cents llibres, a la casa hi havia més de set-cents miralls, cent seixanta-sis medalles d'argent «ab diverses figuras sculpidas» (guardades en un calaix d'una arquimesa de Flandes, que també contenia una «spineta de sonar usada»), una medalla d'or amb un centaure («una figura de un mig home y mig cavall»), «una sort de medalles de coure antigues, ab llibres que donen declaratió de dites medalles», «un mascaró de plata ab les orelles grans ab sos cascavells tot de plata», nombroses boles i piràmides de jaspi i d'altres materials –una de les piràmides era de l'alçada d'un home!–, un rellotge d'alquímia sobredaurat, dos gerros de marbre «molt curiosos», dos quadrets de plata en mig relleu i dos quadres de marbre, per citar només els objectes més rellevants.

Però la casa contenia, a més, prop de quatre-centes pintures, quasi totes a l'oli, i més de cent trenta escultures. Com es pot suposar, els objectes estaven repartits per tota la casa, encara que s'endevina una distribució coherent i meditada: a la «quadra» (una sala, no pas una cavallerissa) hi havia un centenar de quadres, arquimeses i bufets, boles i piràmides de pedra; al primer estudi, trenta-un olis, un rellotge daurat i més de tres-cents miralls; a la «cambra nova» que donava a l'hort, l'arquimesa flamenca, més de vint escultures de marbre, trenta-dos olis, boles de marbre i de jaspi, i miralls; a l'estudi de l'hort, la majoria de les escultures, vint quadres i diversos retaules, nombrosos miralls i la biblioteca (excepte els llibres d'art militar); a un terraplè o terrassa al costat de l'estudi anterior, dos caps de marbre, quatre bustos de terra cuita i la gran piràmide de jaspi.

Les escultures hi són una mica més detallades: un Crist de marbre, un relleu de marbre amb la Verge dels Àngels, una Trinitat de marbre, els evangelistes de marbre, diversos sants de marbre (Pau, Pere, Joan Baptista, Jeroni escrivint, Jordi a cavall), una Verge del Roser petita d'ivori, un sant Sebastià de marbre «molt bo», un «Adam i Eva arrimats a un arbre, molt bo», dues figures de mig cos de fusta blanquejada, set figures de marbre, quatre figures daurades, vuitanta-cinc figures petites de marbre i alabastre, quatre figures de mig cos de terra «de bulto i pintades», dotze figures de marbre de la mida d'un colze «a modo de diosas», unes altres tres figures de marbre «a modo de diosas» de mida natural i dues «testas de marmol que són las efigies de Antonino Pio y sa muller».

La col·lecció Fluvià és excepcional a Catalunya, fins i tot superior a les de la majoria dels nobles més encimbellats, i no sols per la quantitat de peces. La selecció d'obres s'endevina molt personal, sobretot per les escul-

tures, tan inusuals en la resta de cases catalanes –a més, perquè devien ser més cares. També es pot deduir un gust particular per les antiguitats; si més no, una part de l'estatuària era de tema mitològic, com les quinze «diosas», a més dels bustos d'Antoní Pius i de Faustina. També devien ser de tema clàssic les quasi cent figures d'alabastre i de marbre, d'aproximadament un pam d'alçària, ja que les escultures de tema religiós de la mateixa habitació són explícitament identificades pel notari. D'altra banda, les deesses conservades a la cambra «nova» es disposaven com en un museu, com es dedueix dels «catorze banchs de fusta entre grans y xichs en què estan assentades dites figures de màrmol».

En definitiva, la de Fluvià era una col·lecció força especialitzada, inclosa la seva fascinació pels miralls –compartida, però, amb altres barcelonins. En aquest sentit, es distingeix de les més habituals i enciclopèdiques *Kunst und wunderkammern* per la manca d'objectes curiosos i de rareses, naturals o artificials. Recordem que les «cambres de meravelles» es difongueren arreu d'Europa, des de mitjan segle XVI, amb un èxit extraordinari. En general, reunien diferents tipus d'objecte, a diferència dels gabinets especialitzats –en història natural, per exemple. Segons G. B. Armenini, autor d'un ben conegut tractat de pintura (1587), un *studiolo* havia de contenir llibres, retrats, curiositats i instruments científics, ja que era un lloc per a estudiar i gaudir de la col·lecció. També, vint anys abans, l'alemany Samuel von Quicchelberg afirmava que un museu ideal consta de tres categories d'objectes: *Naturalia* i *Artificialia*, *Antiquitas* i *Historia*, *Ars* (pintura i escultura).¹⁰³

El recull de Fluvià no se circumscriu a pintura i escultura, però són aquestes arts les que millor el defineixen. D'una banda, recorda col·leccions més antigues –si es prefereix, més «renaixentistes»– per l'abundància de medalles i d'estatuària clàssica. D'altra banda, la gran quantitat de quadres demostra que el propietari té un gust modern i que comparteix la moda de les galeries de pintura. Tot plegat, una recopilació original, confeïda d'acord amb els gustos més personals, les possibilitats econòmiques i les inquietuds culturals del col·leccionista.¹⁰⁴ S'ignora el destí final d'un

103. M. DÍAZ PADRÓN, M. ROYO-VILLANOVA (a cura de), *David Teniers, Jan Brueghel y los Gabinetes de pinturas*, catàleg de l'exposició, Madrid, 1992. Vegeu, també, A. LUGLI, *Naturalia et mirabilia. Il collezionismo enciclopedico nelle Wunderkammern d'Europa*, Milà, 1983.

104. No he considerat els objectes de plata, més aviat escassos, i algunes joies (n'hi havia en forma d'animal) que s'estotjaven en un calaix d'una arquimesa amagada a la capella.

conjunt tan notable, però és probable que fos subhastat, llevat que l'hereu compartís el gust patern per les obres d'art. El cas és que Jordi de Fluvià reconeixia en el seu testament «les poques forças de ma heretat», qui sap si motivades per l'afany col·leccionista del pare.¹⁰⁵

L'alta noblesa

És sabut que l'alta aristocràcia, és a dir, la noblesa «titulada», definia una categoria especial, superior a la resta dels mortals. Evidentment, també és així en relació amb el problema que ens ocupa. Ja el fet de viure en una gran casa i la necessitat de mantenir el prestigi de la família justifiquen la presència en llurs residències de nombroses obres d'art, en particular tapissos i pintures. Però tampoc no es tracta d'un grup uniforme i, com veurem, els nobles més enaltits del Principat manifestaven diferències de gust considerables. Quatre inventaris seran suficients per demostrar la quantitat i el tipus d'obres que preferien.

El comte de Vallfogona, Joan Galceran de Castre-Pinós i Fenollet, tenia la residència principal al carrer de la Mercè. No cal dir que era una casa aparellada amb tota l'opulència que exigia la categoria del propietari, encara que aquí obviarem la llista de mobles, roba i objectes de plata i d'or que s'hi guardaven. El més curiós és que el comte només hi tenia set quadres, de temàtica religiosa, sis dels quals a la capella. Ara bé, les parets de la casa no estaven desguarnides, car a l'inventari apareixen relacionats fins a seixanta-un tapissos, entre draps de ras (trenta-dos), rebosters (vint-i-set) i portaleres (dues, una de les quals era de la duquessa d'Híxar). De pintura també en tenia, el comte, però la destinava a la decoració de l'hort (com en el cas de Fluvià, un *hortus* o *hortulus*, no pas una finca agrícola), situat darrere del convent dels Àngels. Allí hi comptem cent setanta-vuit quadres: vint-i-tres paisatges, onze mesos, vuit emperadors a cavall, dues «figures» i cent trenta-quatre retrats. La galeria de retrats és impressionant i comparable a la de molts aristòcrates castellans contemporanis.¹⁰⁶ Les presses del notari ens impedeixen de

105. AHPB, NARCÍS JERONI LLEDÓ, *Primer llibre de testaments, 1630-40*, llig. 11; 1639, 15 novembre. El cavaller Jordi de Fluvià i Goliano es casà amb Jerònima Ribes, vídua de Jeroni Caorts. Com a membre del braç militar, assistí a les Corts dels anys 1599 i 1626; igual que el seu pare, fou conseller en cap de Barcelona.

106. M. MORÁN-F. CHECA, *El coleccionismo en España. De la cámara de las maravillas a la galería de pinturas*, Madrid, 1985, en particular p. 231 i s. Vegeu, també, *Patronos*,

saber amb exactitud la identitat dels retratats, exceptuant una llarga sèrie de vint-i-sis papes, una reina i el mateix comte –reproduït en dues pintures de petit format. La resta és identificada genèricament com a «testas», encara que en algun cas s'afegeix que són «retratos» de persones antigues.¹⁰⁷

Més exigua era la col·lecció de pintura que decorava la casa Gralla, residència barcelonina de Francesc de Montcada i de Montcada (1586-1635), tercer marquès d'Aitona, ja que només arribava a una cinquantena de quadres. És clar que l'aristòcrata devia tenir més obres a València o a Madrid. D'altra banda –si no hem confós les dates–, l'inventari no es realitzà amb motiu de la mort del marquès, sinó tres anys abans –quan estava absent del Principat–, i podria ser incomplet. En tot cas, convé remarcar que els temes més abundants, quasi exclusius, eren el religiós (trenta-dos quadres, la majoria de sants) i el retrat (dotze). El conjunt el completen tres quadres de «figures» (retrats?) i tres «de festa» (dona vella amb home jove, dona jove amb home vell, moltes figures), a més de tres pintures de tema ignot. Bona part dels retrats formaven una petita galeria familiar: el mateix marquès, un Francesc de Montcada, una marquesa d'Aitona, dos del marquès Gastó de Montcada, un arquebisbe de Tarragona (potser, Joan de Montcada) i Hug de Montcada (bisbe d'Urgell).¹⁰⁸

Promotores, Mecenas y Clientes, a «Actas del VII Congreso Español de Historia del Arte», Mesa I (Murcia, 1988), Universidad de Murcia, 1992.

107. AHMB, *Notarial*, sèrie I, n. 52, «Inventaris i encants, plecs solts»; 1635, 15 novembre. S'ha conservat un altre inventari de la casa del carrer de la Mercè, datat l'any 1625 i –pel que sembla– incomplet, en el qual apareixen una cinquantena de quadres, tots de religió excepte sis sibil·les (AHMB, *Notarial*, sèrie I, n. 50, «Inventaris i encants, plecs solts»; 1625).

108. AHPB, ANTONI ESTALELLA, *Tercer llibre d'inventaris, 1626-40*, llig. 24; 1632, 19 juliol. Respecte als tres quadres de «festes», convé de recordar que el marquès fou ambaixador del rei a Viena i als Països Baixos. Se n'ha conservat un retrat al museu de Sant Pius V de València, atribuït a Van Dyck, però no necessàriament correspon a cap dels inventariats a Barcelona. Quant al sant Sebastià de marbre, de dos pams i mig, col·locat en una paret de la capella, podria tractar-se de la coneguda obra de Bartolomé Ordóñez per a l'ardiaca Desplà, ja que el marquès era nét de Lucrècia de Gralla. Tanmateix, i encara que els inventaris no són sempre fiables –ni tampoc la meua vista–, l'obra no apareix entre els béns de Francesc de Gralla i Desplà, l'any 1567. A la casa Gralla, al marge de joies i objectes de plata, hi havia tapissos, però ni pintures ni cap sant Sebastià de marbre. Els 36 draps de ras estan parcialment descrits: «una font i de uns que juguen a escacs», «damas pintadas ab unes violes», «una barca enmig pintada ab homes y dones», «personatge ab un emperador enmig», «història de Prfam», «història de Samsó», etc. El notari que realitzà l'inventari estava dotat d'una sensibilitat estètica que no sol filtrar-se en aquesta mena de documents: «atrobam aquellas casas grans ab un bellíssim portal obrat ab diversas llavors y primors y

Sorpren més descobrir a la casa una notable col·lecció de petits bronzes, formada per «trenta ídols de bronso, ço és, setze de petits, sinc de grans y los demés mijansers». A més, el marquès posseïa altres objectes artístics: «una testa de un minyó que plora», quaranta-cinc medalles antigues (i, a la biblioteca, els *Diálogos de medallas* d'Antoni Agustín i altres llibres similars), boles i piràmides de pedres diverses, tres làmines petites pintades «de pahís», reliquiariis, algunes imatges de Crucifixs i «un sant Sebastià de pedra màrber de alsada dos palms y mig». Els objectes estaven repartits entre la capella i la biblioteca. Aquesta última impressiona per la quantitat (devers mil llibres) i per la varietat (aquí s'ha de remarcar l'afecció del marquès als llibres d'antiguitats i a la literatura artística: *Mirabilia*, *Anticas statuas urbis Romae y cones*, *De antiquitatibus romanorum*, *Imagines deorum*, Vitruvi, L. Dolce, etc.). Era, sens dubte, la biblioteca d'un home lletrat: el marquès és autor d'una *Expedición de los catalanes y aragoneses contra turcos y griegos*, editada a Barcelona l'any 1623, d'una inèdita *Genealogía de la casa de los Moncada* i d'una obra desapareguda titulada *Antigüedad del santuario de Montserrat*.

Tampoc no era excepcional la col·lecció de pintura d'Alfons II d'Erill-Orcau i Sentmenat, segon comte d'Erill, mort a Madrid l'any 1629.¹⁰⁹ Tanmateix, la mansió –situada al carrer Ample– estava molt ben proveïda d'objectes de gran valor: mobles, porcellana, pedres de colors, quadrets d'or i de cristall, etc. De tapissos n'hi havia almenys vint-i-tres, de temes diversos, guardats en caixes (l'inventari es fa a l'agost). També, hi havia noranta-un quadres, la majoria a l'oli, repartits per tota la casa. Més que la quantitat del conjunt, convé subratllar-ne la qualitat. D'uns pocs quadres se'ns diu que eren «usats», però la majoria eren «bons» o «molt bons». Es pot dubtar de la competència del notari per fer valoracions crítiques d'aquesta mena, però la venda de les obres confirma l'encert de les seves apre-

de sobre les armes de Gralla y Desplà sculpides y ab diversos estudis, instàncies molt belles y un ort tras de las dites casas y també un pati que és entorn de uns entresuellos» (BC, *Arxiu notarial*, JAUME D'ENCONTRA, man. f. 330, f. 182; 1567, 1 novembre).

109. AHPB, ANTIC SERVAT (major), *Manual d'inventaris, 1630-36*, llig. 40; 1630, 30 agost. Una part de l'encant es registra a continuació de l'inventari. Un altre fragment es pot consultar a AHMB, *Notarial*, sèrie I, n. 51, «Inventaris i encants, plecs solts»; 1630, 2 octubre. També s'ha conservat l'inventari del baró Alfons I d'Erill-Orcau (+1584), avi de l'anterior. Vivia davant del monestir de Jonqueres, però a la casa només hi havia un Crist «de bulto» i dues pintures, a més de 32 tapissos (onze de Flandes, amb la història de Paris). A un dels seus castells, hi tenia cinc tapissos més, un retaule, un sant Jeroni d'alabastre, el retrat d'una filla i sis quadres «de Flandes». El baró havia estat governador de Rosselló i Cerdanya. Vegeu BC, *Arxiu notarial*, JAUME D'ENCONTRA, man. f. 332; 1584, 30 octubre.

ciacions. Hi havia de tot, naturalment: dos quadres de tema religiós s'encantaren per cinc lliures; dos olis amb santes, guarnits (és a dir, emmarcats), per dotze lliures; un quadre apaïsat amb el nen Jesús i els dos sants Joan, guarnit amb or i cristall, per poc més de deu lliures. Eren preus acceptables, sobretot si els comparem amb els dels tapissos, però més elevats que l'acostumat. Altres objectes eren més cars per raons òbvies; per exemple, dues medalles antigues d'or foren venudes per més de 27 lliures a Joan Sentís, bisbe de Barcelona. En canvi, és extraordinari que una sèrie incompleta dels mesos (onze dels dotze que apareixen a l'inventari, a l'oli i «bons») fos adquirida per 62 lliures (per entendre-ho millor: el preu de dues mules o cent jornals d'un mestre de cases). Per desgràcia, l'encant és incomplet i ens impedeix d'obtenir una valoració completa del conjunt. Pel que fa a la iconografia, els motius religiosos es trobaven en minoria: un terç del total. Configuraven la resta quinze retrats (només una part dedicada a la família), vint-i-quatre paisatges i natures mortes (paisatge amb animals, paisatge amb figures, «païssos, cassa, ocells i coses de menjar», vistes de ciutats, etc.), els dotze mesos, les quatre estacions, cinc planetes, una «diosa» i tres pintures d'argument boirós i potser d'origen venecià (dues dames «ab una màscara» i una figura amb «els ulls tapats a modo de màscara»).

Els béns del comte d'Erill foren heretats per la seva filla Margarida d'Erill-Orcau i del Maino, que vivia davant del monestir de Jonqueres, a la casa dels avantpassats. Tanmateix, part del patrimoni es dispersà amb motiu de la Guerra dels Segadors, com demostra l'inventari fet l'any 1642 per Pere Desbosc i Santvicenç, un desafecte a la causa catalana i el segrestador del comtat d'Erill. En Desbosc s'enfadà quan trobà la casa precintada amb tres claus, i encara més quan el daurador Jeroni Bermudes (o Marmudes), que vivia «al quarto de dalt», l'informà que la comtessa de Sedilo i el seu fill s'havien emportat «alajes i altres coses». Consta a l'inventari, però, que es tractava de vuit rebosters i dotze quadres (deu paisatges i dos retrats); dels joiells, no se'n diu res. És significatiu que el manlleu inclogués pintures, senyal que eren considerades dignes de conservar. D'altra banda, a casa de Jacint Fàbregues, doctor en drets i ciutadà honrat, es guardaven catorze draps de ras, empenyorats per valor de mil lliures. Tot plegat, a casa dels Erill, hi restaven setze pintures i un mapamundi que, almenys en part, semblen procedir de la col·lecció paterna. Per exemple, «un porcell y trossos de carn» semblen les «coses de menjar» que tenia el comte; en canvi, un retrat d'Olivares era nou.¹¹⁰

110. AHPB, JOAN RODES, *Plec d'inventaris, 1635-45*, llig. 5; 1642, 5 setembre. La

L'últim inventari d'aquesta categoria pertany al llinatge més distingit del Principat, malgrat el seu absentisme sistemàtic, i en particular a Enric Folc de Cardona-Aragó i Fernández de Córdoba (1588-1640), sisè duc de Cardona i virrei del Principat en tres ocasions (1630-32, 1633-38, 1640).¹¹¹ Les propietats del duc a Catalunya eren immenses, però les residències preferides eren el castell d'Arbeca –on el duc instal·là l'arxiu general dels ducats de Sogorb i de Cardona–,¹¹² el castell de Cardona i el palau del carrer Ample de Barcelona. La primera cosa que crida l'atenció és l'estranya distribució de les obres entre les tres cases. A la del carrer Ample, o al pla de Sant Francesc, únicament hi havia un quadre de paper –emmarcat, això sí– amb la descripció dels estats ducals. L'única explicació plausible és que la mort del duc s'esdevingué un mes i mig després del Corpus de Sang i en l'interval –o, potser, abans– es degueren remetre objectes a les altres residències. En cas contrari, no s'entén el desproveïment d'un palau que havia estatjat, entre altres personalitats, la reina Maria d'Hongria, germana de Felip IV. Tampoc no hi havia gaire cosa important al castell de Cardona, llevat de trenta-vuit tapissos.¹¹³ Així, doncs, la major part dels objectes estava dipositada al desaparegut castell d'Arbeca. La llista és impressionant i demostra la distància abismal que separava el duc de la resta dels habitants del país. Tanmateix, no és comparable al catàleg dels béns que la família retenia a Sogorb la segona meitat del Cinc-cents. L'inventari del duc Francesc d'Aragó, fill de l'Infant Fortuna i segon duc de Sogorb, mort l'any 1563, ocupa més de 600 folis.¹¹⁴

El cas és que, a Arbeca, s'hi estotjaven cent seixanta-cinc tapissos, tres-centes seixanta-tres pintures, setanta-dues làmines de paper (seixanta-vuit

comtessa de Sedilo era na Marianna de Ferrera –o de Ferreres–, vídua de Jeroni de Cervelló-Torrisani i Piccolomini, comte de Sedilo (Sardenya). També era la sogra de la comtessa d'Erill, casada amb Ignasi Gabí de Cervelló-Torrisani; més tard, Margarida contragué dos matrimonis més.

111. AHPB, ANTIC SERVAT (major), *Llibre d'inventaris i encants, 1637-41*, llig. 42; 1640, 21 agost.

112. A. SÁNCHEZ GONZÁLEZ, *Documentación de la Casa de Medinaceli: el Archivo General de los Duques de Segorbe y Cardona*, Madrid, 1990.

113. Els tapissos anaven acompanyats d'un rètol que els identificava: sis «de brocatge», vuit «de monteria», vuit de la reina de Saba, vuit de Granada, set de Signes (segurament, del zodíac) i un de Faetó en or i seda.

114. M. FALOMIR, «El duque de Calabria, Mencía de Mendoza y los inicios del coleccionismo pictórico en la Valencia del Renacimiento», *Ars Longa* (València), 5 (1994), p. 121-124.

estampes de tema religiós i quatre batalles), un quadre de paper amb els estats ducals, un mapa de Catalunya, dos quadres sobre seda amb Jesucrist i la Magdalena, un quadre de llautó daurat amb santa Maria Egipcíaca, un quadre d'alabastre amb la Magdalena, un retaule d'escultura, tres crucifixs «de bulto» (d'ivori, d'alabastre i de bronze) i un quadre de marbre amb el rei Alfons de mig cos (el Magnànim?). Això sense parlar dels mobles, la plata, els guadamassils i el vidre artístic (peces de cristall en forma de safata, de copa, de barca, de petxina, d'animals, etc.). Els llibres, però, no passaven dels cent cinquanta exemplars.

Convé ressenyar la qualitat del mobiliari, un producte encara poc estudiat a Catalunya. A l'inventari es relacionen uns seixanta bufets de diferents materials (caoba, noguera, boix, jaspi, eben amb incrustacions d'ivori) i una trentena d'escriptoris i arquilles (de les mateixes fustes, a més de «granadillo» i «fusta de la Índia»). La descripció de les peces permet intuir el seu mèrit artístic: «un scriptori gran de evano y marfil, la tancadura de massoneria dorada, ab un grutesco en lo alt y quatre boles quel sustenten», «un scriptori mijanser de boix, treballat ab unes columnes alrededor, ab uns encaixos de fusta de diverses colors, rellavades algunes figures de alabastro en la obra», «dos scriptoris de evano grans ab dotse caixons a cada hu, ab unes flors y botons de bronse dorat y ab uns vidres al enfront de cada caixó, que y ha uns osells pintats en dit enfront de caixons», «un scriptori de evano y marfil de nou caixons, y en les tapes dels caixons són de conja de tortuga, y als caps y ha quadrets de dita conja de tortuga», etc.

Comparada amb la del modest Pau de Fluvià, la col·lecció de pintures del duc no és extraordinària —de fet, en tenia menys. La diferència la marquen els tapissos, objectes cars i luxosos que ratificaven la categoria i el poder adquisitiu de la família. La iconografia era molt diversa. Alguns són definits explícitament com a devocionals; els altres, més decoratius, tenen títols prou descriptius: virtuts, Moisès, reis armant cavallers, reis a la seva cort, «la pastorella i rei Alexandro [el Gran]», Nabucodonosor, el rei Acab, «de monteria», «de los Lampassos» (fullatges i ocells), «dels Índios», «los Albaneses» (torneig i caça), Cupido, Lucrecia, Hipòlita (reina de les amazones), planetes, portaleres amb fullatges, rebosters amb les armes dels Cardona, etc.¹¹⁵

115. Cal incloure-hi també dues tapisseries empenyorades a Barcelona (sis tapissos d'or i seda amb la fàbula de Faetó i sanefes de grotescos, set tapissos d'or i seda «de D. Joan d'Austria» que representaven «monteria y països»), vuit tapissos amb la història d'I-

Els temes pictòrics no són gaire diferents dels que ja coneixem; d'altra banda, abunden les sèries. S'hi compten fins a vuitanta-cinc motius religiosos diferents, a més dels cicles habituals: vint-i-un ermitans i anacoretes «fets en Roma», dotze profetes, dotze verges, dotze tribus d'Israel, quatre doctors de l'Església, dos apostolats sencers. La iconografia secular tenia un repertori equivalent: quatre savis, vint papes, dotze amazones, trenta-sis emperadors (en tres sèries), setanta-dues sibil·les (en sis sèries), quatre estacions. Hem d'afegir-hi una vintena de paisatges (alguns reproduint propietats ducals, quinze «de mà del Mallorquí»), quinze retrats (alguns, recents, de membres de la família), una batalla de Norlingen i «la istòria quant se abrasa Troya de nit, estan embarcantse los troyans». ¹¹⁶ No se sap si la col·lecció va desaparèixer amb el pas del temps o si emigrà juntament amb la família, com sembla més probable.

Els eclesiàstics

El costum de decorar la casa amb pintura s'estenia arreu, també entre el clergat, un estament nodrit i polític. No cal dir que la possessió privada d'objectes artístics en convents i monestirs és anòmala; els religiosos no disposen de béns o, en tot cas, els cedeixen a la comunitat. Tanmateix, fra Miquel Salavardenya, abat de Sant Miquel de Cuixà, tenia, a la casa de Barcelona on va morir, més de cinquanta quadres a l'oli, dos mapes i quatre làmines o estampes. No es detalla l'argument de trenta-nou pintures (totes a l'oli i agrupades en un estudi), mentre que unes altres tretze reproduïen temes devocionals. L'únic quadre profà ben identificat xoca, ja que era una faula mitològica, la «figura de una ortolana y un home ab figura del déu Baco». ¹¹⁷

saac i Jacob en poder de la Universitat d'Arbeca i la meitat d'una tapisseria ja consignada entre els objectes del castell de Cardona (però que «pertanyia» en realitat al d'Arbeca).

116. La majoria de quadres religiosos corresponen a sants i santes. Alguns motius poc habituals en inventaris catalans són els Desposoris de santa Caterina, sant Jaume matamoros, ric avar, Josep i Putifar, Magdalena i Marta «que estan plorant la muerte de Làsaro, estan escrivint de sobre un bufet», el pas de la mar Roja, etc. D'un Enterrament de Crist es diu que és nou i fet a Roma. Algunes de les pintures eren en realitat al·legories, com un mort menjat pels cucs o els «retratos de tres almes».

117. AHPB, FRANCESC JOSEP FONTANA, *Llibre d'inventaris, 1615-52*, llig. 19; 1647, 17 febrer. L'abat era propietari de dues cases més, a Viladecans i a Sant Andreu de Palomar.

L'inventari realitzat l'any 1637 al monestir de Sant Pere de les Puel·les¹¹⁸ il·lustra una forma de vida singular, si bé més freqüent del que hom s'imagina, en convents femenins, això és, en cases particulars o familiars a l'interior del recinte conventual.¹¹⁹ Per aquelles dates, la senyora Calders, segurament no professa, decorava casa seva amb nou pintures, una sola de les quals era de tema religiós (un sant Cristòfor petit al tremp); les altres eren sis retrats i dos paisatges. A les cases de sor Maria Miquel hi havia vint quadres, tots amb figures de mig cos i formant sèries populars (quatre evangelistes, quatre doctors de l'Església, dotze sibil·les). Per últim, la sots-piora Custòdia de Copons decorava les seves habitacions amb cinquanta-nou quadres. Més que la quantitat de pintura, desconcerta l'elecció dels temes. No n'hi havia ni un de sol d'iconografia religiosa, sinó vint-i-quatre emperadors (en dues sèries), dotze comtes de Barcelona de cos sencer, catorze retrats, quatre paisatges, tres figures de mig cos, «una borrasca en la mar y una nau en lo mig» i una «fruitera». Es tracta, però, d'un cas excepcional.

El clergat secular tampoc no era propens a comprar pintura ni, en general, objectes valuosos. L'explicació és ben senzilla: la seva economia era precària o, mantes vegades, del tot deficitària. Tanmateix, si considerem els preus dels quadres, en la seva desídia també hi devien influir factors culturals. Sigui com sigui, el clergat més modest –preveres, rectors de parròquies, beneficiats–, disposa de poquíssima pintura i, si n'adquireix, és de contingut devocional.¹²⁰ Hi ha excepcions, com sempre, però són insignificants. Amb tot, seria injust obviar l'avidesa cultural de Pere Màrtir Pla, propietari de cinc quadres, dotze emperadors de llauna d'estany, disset quadrets «que són la creatió del món», un crucifix i poca cosa més, però també d'una biblioteca

En aquesta última, s'hi estotjaven vint-i-dues pintures al tremp, repartides per tota la casa, sembla que velles i de mala qualitat. L'abat formà part, durant les corts de Pau Claris, de la trenta-sisena i de la junta d'hisenda.

118. AHPB, ANTIC SERVAT (major), *Manual d'inventaris, 1637-41*, llig. 42; 1637.

119. A. PAULI, *El Real Monasterio de San Pedro de las Puellas de Barcelona*, Barcelona, 1945. Vegeu, també, sobre el monestir de Jonqueres, els estudis de M. COSTA, «El monestir de Jonqueres. Història d'un edifici desaparegut», *Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad*, 15 (1973), p. 95-119; «Les dames nobles de Jonqueres», a *II Coloqui d'Història del monaquisme català*, Abadía de Poblet, 1974, II, p. 253-309; «Les monges de la família Llull en el monestir de Jonqueres», a *Miscel·lània Fort i Cogul*, Abadía de Montserrat, 1984, p. 103-127.

120. X. LENCINA, «Aspectes de l'entorn quotidià dels preveres barcelonins (1597-1604)», a *I Congrés d'Història de l'Església Catalana des dels orígens fins ara*, Solsona, 1993, II, p. 367-375.

que s'aproximava als mil cinc-cents llibres. Emperò no era un prevere qual-sevol, sinó un canonge secular de Santa Anna de Barcelona i l'administrador del cardenal Spínola —aleshores arquebisbe de Granada.¹²¹

El perfil de col·leccionista que dibuixen els inventaris de bisbes no és més encoratjador. Senzillament, no eren persones interessades per les obres d'art. Les raons devien variar segons el cas: desinterès, modèstia, endeutament, etc. S'ha d'aclarir, però, que els inventaris localitzats no són sempre fiables, perquè només recullen els béns que el prelat tenia a la ciutat comtal. En tot cas, no hem trobat cap paral·lel de les inquietuds culturals i artístiques de l'arquebisbe Antoni Agustín. La indiferència i els deutes expliquen la manca d'objectes de valor artístic entre les possessions de Bernat de Salbà, llevat d'unes poques obres de devoció i de cinc rebosters (també un mapamundi, imprès a Anvers per Joan Baptista Vrients, l'any 1605). Que fos franciscà no és una excusa, ja que conservava la roba i la plata.¹²² Del mateix tarannà són els inventaris de Frederic Cornet i Tamarit, bisbe electe d'Elna,¹²³ i de Lluís Sanç i Còdol, bisbe de Barcelona.¹²⁴ Igualment decebedor és l'inventari, realitzat al palau episcopal de Barcelona, de Rafael de Rovirola. La casa estava abillada a bastament, però només contenia una vintena de pintures, a més d'un reboster, set mapes i alguns guadamassils. Sens dubte, la biblioteca era més valuosa.¹²⁵

121. AHPB, ANTONI ESTALELLA, *Tercer llibre d'inventaris, 1626-40*, llig. 24; 1629, 28 maig. Entre els nombrosos llibres del canonge, cal remarcar la presència de llibres d'història, d'agricultura, de filosofia, de literatura, d'antiguitats (inclòs un Vitruvi en vuitè), d'emblemes, d'anatomia, etc. Tanmateix, la majoria dels llibres eren «sacri».

122. Hi ha dos inventaris dels seus béns. El primer data de l'any 1610, quan Salbà fou nomenat bisbe d'Elna: AHPB, JOAN SOLER FERRAN, *Llibre d'inventaris i encants, 1607-14*, llig. 26; 1610, 7 agost. El segon es redactà a la seva mort, quan era bisbe d'Urgell, esdevinguda al convent de Jesús de Barcelona: AHPB, JOAN SOLER FERRAN, *Llibre d'inventaris i encants, 1614-20*, llig. 26; 1620, 25 febrer. Cfr. nota 61. Alguns inventaris episcopals foren exhumats per J.M. MADURELL, «Testamentos e inventarios episcopales», *Analecta Sacra Tarraconensia*, 34 (1961), p. 103-140 i 305-340.

123. AHPB, JOAN SOLER FERRAN, *Llibre d'inventaris i encants, 1614-20*, llig. 26; 1617, 16 juny. Els béns estaven dipositats a casa del seu germà, el cavaller Francesc Cornet. Un memorial adjunt ens recorda que el bisbe devia més de 1.500 lliures. El bisbe era doctor en drets, ciutadà honorat de Barcelona i «advocat i conseller principal dels Exc. Srs. ducs de Cardona». Després fou nomenat inquisidor de les ciutats i regnes de Múrcia i de València i, finalment, bisbe d'Elna.

124. *Ibidem*, 1620, 29 febrer.

125. AHPB, JOAN SOLER FERRAN, *Llibre d'inventaris i encants, 1607-14*, llig. 26; 1609, 12 octubre.

Tampoc no resulta gaire agraït el catàleg dels béns que Joan de Montcada i Gralla, bisbe electe de Barcelona, servava a les «vulgarment dites cases del sr. marquès de Aytona que són molt grans ab un gran hort y de molta stima y valor», és a dir, a la casa Gralla. Però, almenys hi tenia una estàtua de marbre i, sobretot, una seixantena de tapissos (a destacar, sis draps de ras amb triomfs, cinc draps amb la història de Josuè i una sèrie nova de catorze draps amb flors, animals i fonts).¹²⁶ Era un casalici comparable al de Joan Terés i Borrull, arquebisbe de Tarragona i virrei de Catalunya, situat al carrer Ample (segurament el que utilitzaven els virreis en comptes del palau del Lloctinent), ben arreglat, encara que pràcticament sense pintures.¹²⁷ D'altra banda, els tapissos s'havien retirat al guarda-roba, sens dubte perquè era el mes de juliol. D'alguns d'ells se'ns descriu el tema (vuit d'Alexandre, quatre de verdura, cinc de figures franceses); dels altres se'ns diu l'anterior propietari: quatre de l'ardiaca Llorenç¹²⁸ i nou d'Antoni Agustín. L'arquebisbe Terés, però, destinava les seves rendes a un magnífic projecte arquitectònic, les capelles de Sant Fructuós i de Sant Joan Evangelista de la seu de Tarragona –que contenen també el seu sepulcre–, amb traça de l'insigne Pere Blai.¹²⁹

A manca de l'inventari, l'encant ens informa dels béns, si més no de part d'ells, de Francesc Robuster i Sala, el controvertit bisbe de Vic més conegut com «cadell gros». Les pintures sobre tela no arribaven a vint i, de tapissos, en tenia una dotzena de vells. Deu pintures de sants i retrats (inclòs un Cristòfor Colom) foren adquirides pel canonge Pere Pla per deu lliures, i tres retrats familiars (Francesc, Cristòfor i Pere Robuster) els comprà un parent, Joan Robuster de Reus, per tres lliures. Val la pena comparar el preu dels quadres (a lliura la peça) amb les 132 lliures que pagà

126. *Ibidem*, 1610, 30 abril.

127. AHPB, JOAN SOLER FERRAN, *Llibre d'inventaris i encants, 1599-1607*, llig. 26; 1603, 10 juliol. Vegeu, també, R. BOLEDA, «Joan Terés i Borrull, arquebisbe i virrei», *Recerques. Terres de Ponent* (Tàrrrega), III (1982), p. 35-54.

128. Es tracta de Rafael Llorenç, canonge de Tarragona i ardiaca de Sant Llorenç. Havia nascut a l'Arboç (Baix Penedès), en una família de mercaders. El seu oncle Esteve Antic Triter, però, era notari de Barcelona. Impulsà la renovació arquitectònica de l'església de Sant Llorenç i de la fundació del convent de carmelitans descalços, ambdues obres a Tarragona. L'any 1582, encarregà un sepulcre monumental d'alabastre al distingit tracista mossèn Jaume Amigó, però el projecte es frustrà. La seva làpida sepulcral es conserva al pati de la casa-museu Castellarnau de Tarragona.

129. M. CARBONELL, *op. cit.* (1986), p. 133-144.

Macià Vilar per quatre draps de ras vells, o amb les 48 lliures que assolí una safata de plata daurada, amb relleus esmaltats, adquirida per Josep Benach, jutge de la Reial Audiència.¹³⁰

Ben diferent era la rica col·lecció que un distingit eclesiàstic tenia a Barcelona l'any 1637. Tanmateix, sembla que hi estava consignada només temporalment i, a més, es guardava dintre de caixes i baguls, de manera que poc podia estimular l'esperit col·leccionista d'un eventual visitant. Era propietat del cardenal Gaspar de Borja i Velasco, aleshores arquebisbe de Sevilla i ambaixador del rei a Roma, que fou nomenat president del Consell d'Aragó el mateix any en què s'aixecà l'inventari. Les obres estaven dipositades en una casa del carrer de Bonaire, propietat de Maria de Codina i de Cardona, comtessa vídua de Santa Coloma. El motiu per inventariar-les no és clar, però el més probable és la defunció del canonge Espanyol, un servidor del cardenal que tenia cura de la col·lecció.¹³¹ Per la quantitat i per la diversitat (joies, rellotges, reliquiariis, brocats, mobles, plata, llibres, artefactes exòtics, etc.), els objectes integraven una autèntica *wunderkammer*, o cambra de meravelles, tan de moda en aquella època. Ara només es vol cridar l'atenció sobre la presència de tapissos i pintures. De tapissos, n'hi havia vuitanta-tres (Escipió, Josuè, Jacob, Samsó, Venècia, etc.). La llista de pintures també és prolixa: setanta-vuit quadres de tema religiós, catorze retrats (sobretot, de membres de la casa Borja) i trenta-sis «cabeças» (retrats en forma de bust, sembla), quaranta-vuit paisatges, cinc pintures de flors, quatre estacions, sis quadres d'arquitectura i una batalla. Això sense comptar nou pintures de tema desconegut, diverses imatges escultòriques, nombroses làmines o gravats i «dos emboltorios de lienços que hay sesenta y seis lienços» (cal pensar que diferents dels anteriors). Fet i fet, l'equipament d'una mansió principesca, als antípodes del que adornava les residències de les jerarquies eclesiàstiques locals.

130. AHPB, JOAN SOLER FERRAN, *Llibre d'inventaris i encants, 1607-14*, llig. 26; 1607, 2 juny.

131. AHMB, *Notarial*, sèrie I, n. 53, «Inventaris i encants, plecs solts»; 1637, 23 març. El cardenal, fill del duc de Gandia, era riquíssim (per exemple, donà 200.000 ducats durant la Guerra dels Segadors contra la causa catalana). La seva carrera fou brillant: ambaixador a Roma, virrei de Nàpols, arquebisbe de Milà i de Sevilla, president del consell d'Aragó i d'Itàlia, arquebisbe de Toledo. Entre les peces inventariades apareix un retrat del cardenal, però no pot tractar-se del que li féu Velázquez, datable cap a l'any 1645 i que es coneix per còpies i per un dibuix preparatori, ja que l'original s'ha perdut.

Un tipus d'eclesiàstic que, per capacitat econòmica i possibilitats d'accés a nivells superiors d'educació, estava entre els potencials possessors de pintura és el canonge. Però, en general, no era així. Heus ací una llista, prou representativa malgrat la seva brevetat, que ho demostra.

	PINTURA RELIGIOSA	PINTURA PROFANA	NO IDENTIFICAT	TOTAL
Carles Sagarriga (1585)	12	29	2	43
Frederic Setantí (1597)	9	8		17
Sebastià Mas (1600)	10	1		11
Jeroni Sescases (1609)	22	1		23
Ramon Cornet (1611)	9	20		29
Antoni Terés (1611)	6	9		15
Jaume d'Agullana (1617)	29	83		112
Miquel Fivaller (16??)	16	7		23
Onofre d'Alentorn (1626)	3	14		17
Pere Dalmau (1629)	41	20		61
Josep Espanyol (1637)	15	17		32
Macià Amell (1650?)	22	77		99
	194	286	2	482

Cal advertir que no tots els precitats eren capitulars de Barcelona, per bé que una bona part pertanyia a famílies de la ciutat. Miquel Joan Fivaller, per exemple, era canonge de Tarragona.¹³² Al revés, un canonge d'una altra seu podia viure a Barcelona. Antoni Terés i Cabíscol (anteposava, però, el cognom matern), nebot i administrador de l'arquebisbe Terés, era canonge de la Seu d'Urgell, tresorer de la de Barcelona i novici de la Companyia de Jesús.¹³³ També vivien a Barcelona Jeroni Sescases, canonge i sagristà

132. AHNM, «Clero», Tarragona (Alcover), 13.617, *Llibre de memòries de Miquel Joan Fivaller*. La família està documentada a Barcelona des del segle XIII. Vegeu F. J. MORALES, «Historia de la il·lustre casa de Fivaller», *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols*, IX (1981), p. 305-345. Els quadres de tema profà eren tres emperadors «teles de França» i quatre retrats (inclòs Cristòfor Colom). El canonge Fivaller pagà el retaule major del convent de Santa Clara de Tarragona, obrat per Agustí Bennàsser. També encarregà, l'any 1609, dos canelobres i un sant Miquel de plata a l'argenter Pere Maimó de Tarragona. Entre les pintures del canonge, cal destacar una Verge «a la greca» (icona), un sant Jeroni «a la nit» i un sant Francesc de mida natural. Posseïa també algunes escultures.

133. AHPB, ANTONI ESTALELLA, *Primer llibre d'inventaris, 1609-18*, llig. 23; 1611,

major de Vic,¹³⁴ i Onofre d'Alentorn i Botella, canonge de Lleida i ardiaca de Benasc.¹³⁵ Un cas especial és el de l'aragonès Josep Espanyol, cabiscol de la seu de Lleida i servidor del ja esmentat cardenal Borja, que devia residir a Barcelona accidentalment.¹³⁶

Igual que els bisbes esmentats, els canonges no estaven especialment interessats per l'art i, quan adquirien pintura, preferien temes devocionals. Es pot comprovar en els exemples esmentats i en els inventaris de Frederic Setantí,¹³⁷ Sebastià Mas¹³⁸ i Pere Dalmau.¹³⁹ Així i tot, hi ha domicilis de canonges en els quals predomina la pintura profana, quasi sempre incorporant temes molt divulgats, com els cicles de sibil·les i dels cinc sentits de

30 agost. Les nou pintures profanes eren retrats: tres papes, dos reis, el cardenal Cervantes, l'arquebisbe Terés, Hernán Cortés, Magallanes. Els quadres estaven dipositats al Col·legi de Betlem.

134. AHPB, JOAN SOLER FERRAN, *Llibre d'inventaris i encants, 1607-14*, llig. 26; 1609, 1 abril. La casa, llogada a Dalmau de Rocabertí, estava a tocar del fossar de Sant Miquel. Tanmateix, quatre pintures a l'oli les tenia a les cases de la sagristia de Vic, inclòs un retrat de rei, l'única obra profana del conjunt. A la casa de Barcelona, hi havia dinou teles, totes en un estudi, juntament amb nou draps de ras, tres portales i un reboster.

135. AHPB, ANTIC SERVAT (major), *Manual d'inventaris, 1620-29*, llig. 45; 1626, 12 agost. L'eclésiàstic vivia a casa de la cunyada Àngela de Salbà, vídua del famós Alexandre d'Alentorn, el nyerro senyor de Seró. Allí, hi guardava poca cosa: tres olis amb temes de devoció, un Crist de bronze amb la creu d'ivori i un quadre d'alabastre. A una torre de Sant Genís d'Horta, hi havia més coses: trenta-sis mapes de paper, un retaule de quadrets de llau-na (encantat per més de 25 lliures), dues sibil·les, dos Elements, un retrat de Guillem de Santcliment i deu emperadors «otomans». No deixa de tenir gràcia la descripció que el cronista Jeroni Pujades feia d'Alexandre d'Alentorn, «a qui per sa presumptió diuen cap de la casa othomana».

136. AHMB, *Notarial*, sèrie I, n. 35, «Inventaris i encants, plec solts»; 1637, 13 març. Els temes profans augmenten en el seu inventari per la presència d'una sèrie de sibil·les; els altres eren dues natures mortes i dos paisatges.

137. AHPB, SALVADOR COLL, *Plec d'inventaris, 1594-1600*, llig. 33; 1597, 6 novembre. Quatre de les pintures de tema religiós reproduïen la història d'Ester; els temes profans eren els elements i el zodíac.

138. *Ibidem*, 1600, 21 març. L'únic quadre profà tenia «pintat un orga». L'inventari inclou altres objectes d'interès: llibres de devoció i de cant, un quadre «de alcímia» daurat amb sant Sebastià, un portapau daurat «de alcímia» amb l'Epifania, uns altres dos portapaus «de alcímia», set quadrets daurats «de alcímia» amb sants en relleu, un mapa, etc.

139. AHPB, JOSEP ÇAFONT, *Manual d'inventaris, 1621-36*, llig. 29; 1629, 14 maig. Els quadres religiosos de Dalmau eren un apostolat sencer, tretze escenes de la història de Jacob, quatre Doctors i quatre teles amb la vida de Noè. La major part dels quadres profans (16) eren paisatges.

la casa de Ramon Cornet.¹⁴⁰ Com imposa la lògica, els conjunts de pintura més copiosos tendeixen a ser els més variats; per exemple, Macià Amell tenia sèries habituals, però també un insòlit grup de trenta-vuit pintures de pàgines: «dotzena y mitja de quadros de figuras de pagesses», vint quadres «en los quals hi ha pintades unes pageses que van a vendre diferents coses, usats».¹⁴¹ Es tracta d'un cas particular d'especialització que només s'explica pel gust, o millor dèria, personal del possessor. És significatiu que els canonges barcelonins menys proclius a adquirir pintura (Mas i Cornet, per exemple) siguin també els que tenien un patrimoni més esquitit.¹⁴²

El catàleg més variat correspon a Carles Sagarriga, doctor en drets, canonge de Lleida i administrador de l'hospital de la Santa Creu de Barcelona (1580). La temàtica religiosa hi és minsa i inclou temes poc freqüents (escala de Jacob, Abraham, torre de Babel). La resta està integrada per retrats (de reis, sobretot, i dos del mateix canonge), paisatges i natures mortes, al·legories morals («pudicitia», «eternitas»), planetes i mitologies (Judici de Paris, Anteó, «poesia»)¹⁴³ Més nodrit però menys versàtil era el recull de pintures de Jaume d'Agullana i Desmiquel; tanmateix, disposava de temes poc difosos, com les set arts liberals o quatre escenes de la batalla de Lepant. Agullana era ardiaca major de la seu de Girona (1572-1617), però també s'havia doctorat en drets i ocupà el càrrec de canceller reial (1605-17). El fet de presidir la primera sala de la Reial Audiència l'equiparava –en realitat, gaudia d'emoluments superiors– a la resta dels jutges, els quals

140. AHPB, PERE LLUNELL, *Segon llibre de testaments, 1608-23*, llig. 26; 1611, 8 abril. El canonge era germà de Frederic Cornet, aleshores inquisidor de Múrcia i després bisbe d'Elna, com ja s'ha indicat. El canonge vivia en una casa de la Davallada de Viladecols, on també tenia tretze tapissos amb decoració vegetal, dues medalles d'or de Climent VIII, pedres de lapislàtzuli i pedres besars. Dos retrats de reis i quatre doctors de l'Església oriental (aquests, poc freqüents) els havia regalat al germà Frederic. Cfr. n. 123.

141. AHPB, SALVADOR COLL, *Manual d'inventaris, 1594-1600*, llig. 33; 1650?, 15 maig. A part dels quadres de religió, la resta del conjunt estava formada per deu emperadors, quatre paisatges, un retrat de cardenal i «dues dotzenes de quadros de hòmens y donas de diferents nacions».

142. P. FATJÓ, «El comportamiento económico de una élite eclesiástica del XVII: los capitulares de la seo de Barcelona», a *I Congrés d'Història de l'Església Catalana des dels orígens fins ara*, Solsona, 1993, I, p. 343-356.

143. BC, *Arxiu notarial*, JAUME D'ENCONTRA, man. f. 332; 1585, 7 juliol. A la casa del carrer Ample, on vivia el canonge, hi havia també dinou tapissos, cinc portaleres, dotze rebosters, nombrosa plata, guadamassils, tres rellotges, un orgue petit, un retaule «de plo-ma», un retaule de llauana de plata, una safata pintada amb la història de Diana i Anteó, etc.

disposaven de grans cases i de bones biblioteques, com hem comprovat. Això podria justificar el centenar llarg de pintures i la biblioteca de devers sis-cents volums que hi havia a casa de l'eclesiàstic.¹⁴⁴

El canonge Macip

Els inventaris són útils per valorar la quantitat i la temàtica de la pintura que hi havia a les cases, però no ens informen de l'actitud dels propietaris envers les obres. En el cas del canonge Miquel de Macip, no tenim ni tan sols l'inventari. Tant se val, perquè el seu testament traspua un afecte per als objectes artístics que mereix tanta atenció com els millors inventaris. L'origen familiar de l'eclesiàstic era més aviat modest. El seu pare, un escriptor de manament —és a dir, un funcionari adscrit a la Cancelleria— que procedia de Falset, es casà amb Marianna de Sotelo, possiblement d'una família de militars forasters.¹⁴⁵ El matrimoni tenia cinc fills: Garcia «lo major», l'hereu; Bernat, monjo de Poblet; Dimas, abat de Lavaix; Miquel, canonge i ardiaca de Vic, i Anna Maria. L'economia familiar no devia ser del tot deficitària, ja que fou suficient per dotar la filla i casar-la amb Jeroni d'Armengol, baró de Rocafort, senyor de Rocafort de Queralt, Montagut i Salmella.¹⁴⁶ D'altra banda, algun quart de sang blava devia córrer per les venes dels Macip, perquè en alguna ocasió se'ls qualifica de nobles.¹⁴⁷ Quan el canonge redactà el seu testament a Barcelona, l'any 1616, feia temps que residia a Roma. També tenia negocis a Nàpols i durant un temps

144. AHPB, ESTEVE GILABERT BRUNIQUER, *Tercer llibre d'inventaris i encants, 1610-20*, llig. 26; 1617, 19 abril. Entre les vint-i-nou pintures religioses, hi havia un apostolat sencer. Altres temes profans eren dotze sibil·les, divuit retrats, els quatre elements, les quatre parts del món i dos paisatges. No hem inclòs en el conjunt els quadres de paper (nou), de tafetà (vuit) i de planxa (tres), tots de devoció. El canonge tenia també setze tapissos, diverses medalles amb efigies de reis i reines, un rellotge de bronze daurat, etc.

145. AHPB, JOAN PAREJA, *Plec de testaments solts, 1579-1608*, llig. 10; 1601, 12 desembre: testament de Bernat de Macip. Un dels marmessors testamentaris del canonge Macip a Nàpols era el capità Melcior de Cisneros Sotelo, al qual titlla de «deudo».

146. Sobre la senyoria dels Armengol, vegeu V. GUAL I VILÀ, *Terra i Guerra. Rocafort de Queralt a l'edat moderna*, Barcelona, 1987.

147. AHPB, JERONI CORTELL, *Manual de contractes, testaments i inventaris, 1579-1627*, llig. 1; 1607, 18 juliol: signatura de deute dels «nobles» Garcia i Marianna de Macip, fill i vídua del «noble» Bernat de Macip a favor d'un negociant de Barcelona per valor de 94 ll., 15 s. i 10 d.

estigué al servei del bisbe de Malta.¹⁴⁸ No disposem de més informació sobre el personatge, tret que es pugui identificar amb un homònim canonge de Tortosa que, l'any 1637, fou nomenat marmessor testamentari per Jeroni Astor, jutge de l'Audiència.¹⁴⁹

El cas és que Macip tenia alguns béns empenyorats, segurament perquè el capítol de Vic i dos dels seus germans li devien bastants de diners. Les obres hipotecades comprenien mobles, joies (una cadena de 472 perles orientals que a Roma «valen molts centenars de ducats»; una flor d'or, perles i robins, «ab les tres dees del monte Parnasso y Cupido de or massís esmaltades de blanch, és de molt valor», etc.), obres de devoció (a destacar una creu d'eben i plata valorada en 200 escuts), llibres i escriptures («que yo les estime moltíssim, y en particular un compendi del dret canònic que encara no le acabat de perficionar»), i altres coses variades (tres quadres de miniatura «de París», un quadre miniat de la Roma antiga, dos quadres «a la greca», etc.).

Però, a més del valor pecuniari de les obres, Macip n'apreciava la qualitat, en particular de tapissos i pintures: quatre draps de ras «o rebostés com diuen en Barcelona, per una istància per lo ivern, molt bons y no gens gastats», un mapamundi gran «de la millor impressió», un quadre del Salvador en tela «de mà de valent home», un paisatge «lindíssim», un retrat de sant Carles Borromeu «de mà del Tintoretto, és retrato natural».¹⁵⁰ Tot plegat, epítets que palesen una certa capacitat per formular un judici estètic. Macip sap valorar positivament la destresa d'un pintor,¹⁵¹ la qualitat tècnica d'una estampació, la fama d'un artista insigne (el nom del qual excusava qualsevol discurs), el realisme d'un retrat (i ben ufanós que devia sentir-se de posseir la *vera effigies* d'un sant nou de trinca), la bellesa d'un paisatge. Malauradament, l'exigüitat que exigeix un testament ens priva de saber amb més detall els límits de la competència crítica del canonge.

148. AHPB, ANTIC SERVAT (major), *Segon llibre de testaments, 1614-24*, llig. 42; 1616, 15 març.

149. AHPB, RAMON JAUME HUGUET, *Llibre de testaments, 1630-41*, llig 8; 1637, 17 febrer.

150. No es coneix cap retrat del sant fet pel Tintoretto, però el que interessa és l'opinió de Macip, que considerava la pintura prou bona com per ser atribuïda al cèlebre artista.

151. L'any 1603, Caravaggio intentava una definició del *pittore valentuomo*: «Quella parola valent'huomini appresso di me vuol dire che sappi far bene, cioè sappi far bene dell'arte sua, cosí in pittura valent'huomo che sappi dipinger bene et imitar bene le cose naturali». Vegeu S. SAMEK LUDOVICI, *Vita del Caravaggio dalle testimonianze del suo tempo*, Milà, 1956, p. 151.

No és improbable que l'estada italiana fos un ajut decisiu per a la seva educació estètica, però cal recordar que a l'inici del Sis-cents ja tenien gran difusió arreu d'Europa idees que s'havien manifestat a Itàlia temps enrere. Una de les més transcendents era el reconeixement social del caràcter liberal de l'activitat artística, ja que implicava que el pintor exercia un treball intel·lectual, no pas manual o mecànic. No és aquest el lloc per refer una història tan llarga i accidentada que, d'altra banda, és prou coneguda. Sí que cal dir, però, que, a Espanya, el reconeixement de l'artista com a intel·lectual fou el resultat, no només del progrés cultural dels artesans, sinó també d'una evolució de la mentalitat dels clients, en aquest últim cas molt vinculada a l'aparició del col·leccionisme pictòric.¹⁵²

El caràcter liberal de l'activitat pictòrica no fou sancionat oficialment a Catalunya fins a l'any 1688, quan Carles II aprovà la fundació del Col·legi de Pintors de Barcelona. Fou segurament per encàrrec de l'antic gremi que el jurista Bosser redactà la *Jurídica demostració de la noblesa de la art y professors de la pintura*.¹⁵³ Però aquest text, més en la línia de la literatura artística que no pas de la jurídica, no feia sinó recollir idees que circulaven des de feia més de cent anys, també al Principat. És clar que l'enaltiment de la pintura tenia sovint un valor literari, i no passava de ser un tòpic. Per exemple, en el sonet que Pere Giberga dedicà a Pere Serafí, «loant un retrato que lo autor habia pintat», i que el destinatari inclogué en la introducció del seu llibre de poemes, o en la poesia que el mateix Serafí dedicà a sant Lluç, pintor de la Verge. Aquesta mena d'elogis perdurava encara al segle XVIII, com es pot comprovar en una poesia d'Ignasi

152. F. MARÍAS, *El largo siglo XVI*. Madrid: 1989, p. 483. Acte seguit, l'autor explica les condicions necessàries per poder parlar de col·leccionisme, el qual «se basa en un cambio cualitativo en la consideración de la pintura, apreciada como unidad indisoluble de forma y contenido, como testimonio de un quehacer artístico. Reunir galerías de retratos, ya fueran de hombres de armas, letras o santos, constituye un testimonio de cultura más que de gusto artístico; distinto signo, por el contrario, aunque puntos en común, tuvieron las mucho menos frecuentes colecciones de esculturas antiguas...» Aquests criteris són aplicables a Catalunya, on, com hem vist, el col·leccionisme és un fenomen excepcional.

153. S. ALCOLEA, «La pintura en Barcelona durante el siglo XVIII», *Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona*, XIV (1959-60), Barcelona, 1969, vol. I. Vegeu, també, J. RUBIÓ I BALAGUER, *op. cit.*, p. 111-112, on es remarca que «l'hipèrbaton de l'estil, que no s'assembla en res al dels sermons impresos, l'erudició clàssica, beguda en tractats italians a jutjar per les citacions, i l'ornament mitològic donen un to especial a aquesta al·legació en dret, tan diferent de les pròpiament forenses del seu temps tant pel tema com per la seva forma literària».

Ferreres en la qual un amant descriu les qualitats d'una noia bòrnia, lle-ganyosa i geperuda, entre altres meravelles: «A la pintura las sombras / diu que són de hermós urgull / perquè lo clar se realça / del pinzell al destre obscur. / Per ço-l pintor de las tintas/ se val ab primorós ús/ perquè resalte l'imatge/ y al agrado més se ajust.»¹⁵⁴

Es mostra més original Francesc Fontanella i Gavarrer quan convoca diversos pintors locals (hem de suposar que els de més renom cap a meitat del Sis-cents) en *Lo Desengany*, un llarg poema d'argument mitològic que tracta dels amors de Venus i Vulcà. Els pintors són reclamats per Vulcà quan pretén descriure la bellesa de la deessa: «Vingan Ros, Arnau, Ripoll, / Casanovas y Cuquet; / y per millor retratar-la, / al qui en aquest punt tingués / l'art de Francisco de Guirre / y la destra de Altisèn.»¹⁵⁵ Tanmateix, Fontanella pertany de ple al segle XVII, quan l'afecció a la pintura estava molt difosa, fins i tot en els sectors menys cultivats de la societat. Ho comprovem arran del plet que un client va promoure contra el pintor Joan Baptista Maluenda, l'any 1673. Com a testimoni, s'atreuren a declarar davant del veguer, a més d'alguns artistes, un botiguer de teles que assegurava practicar el dibuix (i que fou el més crític envers l'obra del dissortat Maluenda) i un corredor d'or que també es feia l'entès (i que cregué descobrir l'error del pintor: haver copiat models dolents). L'episodi el recorda A. Duran i Sanpere, el qual no s'està d'afegir: «diríeu talment que a la Barcelona del segle XVII tothom entenia en art».¹⁵⁶

El diletantisme i els *topoi* literaris són proves d'una nova actitud envers la pintura, almenys en alguns sectors de la societat catalana. El fenomen no es pot magnificar, però, si més no, cal valorar-lo com un símptoma d'una nova sensibilitat. Sens dubte, en aquest procés hi degué jugar un important paper la difusió de literatura artística, sobretot de la italiana. Se sap que els tractats d'arquitectura circulaven amb abundància (Vitruvi, Alberti, Serlio, Vignola, Palladio, Labacco, Bassi, Rusconi, Sagredo, Herrera, de l'Orme) i que alguns pintors els posseïen (Pietro Paolo da Montalbergo

154. J. ROMEU I FIGUERAS, *Poesia en el context cultural del segle XVI al XVIII*, Barcelona, 1991, II, p. 176 i s.

155. J. RUBIÓ I BALAGUER, *op. cit.*, p. 200-219. El fragment de poema també ha estat citat per historiadors de l'art, com C. Martinell, J. Ainaud i J. R. Triadó. La datació de l'obra és problemàtica, perquè encara no es coneix prou bé la biografia de Fontanella. La llista de pintors sembla indicar una datació tardana del poema, però anterior al 1666, any de la mort de Pere Cuquet.

156. A. DURAN I SANPERE, *Barcelona i la seva història*, Barcelona, 1975, III, p. 378-381.

fins i tot hi comerciava). També els clients més cultes disposaven de llibres d'antiguitats (inclòs Vitruvi), d'emblemes i de jeroglífics (Ripa, Cartari, Alciato, Adrian, Sembruco, etc.). De moment, no s'han publicat prou inventaris de pintors per saber què llegien. Potser, es decantaven per textos més afins a la seva disciplina, com llibres de perspectiva, de matemàtiques o d'anatomia (per exemple, el pintor Antoni Toreno adquirí dos exemplars del tractat de Dürer, l'any 1563). En tot cas, està documentada la circulació dels textos de L. B. Alberti (però, el cas conegut és en versió llatina), G. Paleotti, L. Dolce i G. P. Lomazzo (el *Trattado dell'Arte della Pittura* o la *Idea del Tempio della Pittura*, o potser tots dos).

Un ressò de la nova consciència que els pintors tenien de si mateixos i de la seva feina s'evidencia en la petició que la confraria de sant Lluç de Barcelona dirigí l'any 1596 al virrei, duc de Maqueda, perquè els fos permès de renovar els estatuts. La justificació és plena de llocs comuns, però els arguments utilitzats demostren el coneixement de teoria artística renaixentista: «Com la antiquíssima art de la pintura en sa gran noblesa y nobilíssima en sa gran antiguitat sia subtilíssima imitadora de la naturalesa, destríssima representadora de les coses humanes y visibles y curiosíssima investigadora de les divines e invisibles. Axí fonch per los antichs scriptors celebrada, per los invictes monarcas estimada y per lo universal vulgo admirable reputada, y a bé que per rahó del vulgo se diga libre dels ignorants, però de los savis és de tanta doctrina y subtileza, y requereix tant ingeni y intelligència...» Poc després la confraria presentà les noves ordinations als consellers de la ciutat. El document original, potser perquè reproduïa un text més antic, esmentava sis vegades el terme «ofici», i sis vegades fou ratllat i substituït per la paraula «art».¹⁵⁷

Té un caràcter ben diferent, malgrat les coincidències que presenta amb l'al·legat del gremi, un text coetani encara inèdit. Es tracta d'un exercici escolar, un discurs en llatí, redactat l'any 1593 per Josep Roca, deixeble de Pere Joan Nunyes (1522-1602) a l'Estudi General de Barcelona.¹⁵⁸ El text porta un títol prou explícit, *De laudibus picturae*, i consisteix en una erudita i retòrica lloança de l'art de la pintura. Comparat amb textos similars i anteriors, el de Roca no presenta novetats. Les fonts bàsiques que utilitza són les habituals, sobretot Aristòtil, Galè i Plini el Vell, bé que devia

157. J. GUDIOL I CUNILL, «El Colegi de Pintors de Barcelona a l'època del Renaixement», *Estudis Universitaris Catalans*, II (1908), p. 147-156 i 207-215. El canvi terminològic pot ser posterior a l'aprovació de les ordinations, però probablement no gaire.

conèixer textos més recents. En tot cas, les idees bàsiques de Roca no s'aparten de la teoria clàssica, tant pel que fa a la teoria de la imitació com pel que fa a la inclusió de la pintura entre les arts liberals. Tampoc no és original la rastellera d'exemples històrics que donen suport al seu raonament (Zeuxis, Apelles, Parrasi, Asclepiodor, Timomachus, etc.). La llista sembla elaborada a partir de Plini, encara que les anècdotes referides a artistes de l'Antiguitat eren reproduïdes en la majoria de textos moderns: per citar-ne un exemple, en la carta de G. B. Adriani que encapçala la segona edició (1568) de les *Vite* de Vasari. En definitiva, el discurs de Roca tenia la finalitat de demostrar el caràcter ingenu, noble, intel·lectual, de la pintura. L'argument essencial era l'autoritat concedida als clàssics i, en particular, al «diví» Aristòtil, el qual afirmava que la pintura és una art imitativa i, en conseqüència, ingènua o liberal, «ut a nostro doctore Nunnesio viro eloquentissimo accepi». Si el mestre ho sabia a bastament, la dissertació de l'alumne no l'havia de convèncer de res. Fins i tot, el tema podia haver estat suggerit pel catedràtic. Sigui com sigui, és poc probable que l'alumne s'encaparrés en un argument que no pogués ésser aprovat pel preceptor. El més important, però, és que a la Universitat de Barcelona es discutien tesis d'aquesta mena.

Qüestions metodològiques

Alguns estudiosos han advertit que l'inventari és un document polèmic, no sempre exacte ni rigorós.¹⁵⁹ A la relativa despreocupació dels notaris, hi hem de sumar l'ocultació d'alguns béns, no sempre de forma voluntària i sovint de poca entitat. Per a l'anàlisi dels nivells de vida material es fan imprescindibles el testament i l'encant. En el cas que ens ocupa, la situació es complica, ja que pintures i tapissos no solen aparèixer en els testaments, mentre que de la subhasta poden evaporar-se objectes que l'hereu vol

158. BPUB (Biblioteca Provincial i Universitària de Barcelona), ms. 105, *Orationes discipulorum Petri Joannis Nunnesii*. Com el títol indica, el manuscrit recull els discursos escrits per deixebles de l'hel·lenista valencià. El que ens interessa és el n. 27 (f. 257r-265v). Que jo sàpiga, l'única persona que ha prestat atenció a l'obra és Bonaventura Bassegoda i Hugas, a qui agraeixo cordialment que me n'hagi indicat l'existència i la localització.

159. Vegeu, per exemple, L. CASTAÑEDA, «Ensayo metodológico sobre los inventarios post-mortem en los análisis de los niveles de vida material: el ejemplo de Barcelona entre 1790 y 1794», a *Actes del I Congrés d'Història Moderna de Catalunya*, Barcelona, 1984, v. I.

conservar. A més, no és infreqüent afegir a l'encant pintures que no s'havien inventariat. Això no obstant, els inventaris són prou útils quan no es pretén anar més enllà d'una sumària aproximació a la pintura que adquirien els catalans al tombant del segle XVII.

Un problema de difícil resolució és la data de fabricació de les obres catalogades, perquè no coincideix amb la de l'inventari –tant si es fa a la mort del propietari com si es fa abans. La necessitat d'endarrerir la datació de les pintures la plantejava, ja fa temps, G. Wildenstein.¹⁶⁰ El més probable és que els propietaris no les adquirissin just abans de morir, sinó amb deu o quinze anys d'antelació, quan ells mateixos tenien entre quaranta o cinquanta anys, això és, quan havien assegurat la seva posició social i estabilitzat la seva economia. D'altra banda, els inventaris recullen sovint l'estat de conservació dels quadres, i de vells, molt vells, usats i molt usats, n'hi ha a bastament –quan no estan esquinçats o trencats. Al revés, les pintures de recent factura són qualificades de noves; fins i tot, l'epítet bo, o molt bo, podria indicar simplement una data més o menys immediata d'execució, no pas la qualitat de l'obra. Si no fos així, aleshores hauríem de suposar que el notari era capaç de fer-ne una valoració estètica. Hi ha més indicis de l'antiguitat de les peces: les pintures sobre fusta –una minoria, per cert– devien ser anteriors a les teles pintades a l'oli o al tremp i, al voltant del 1600, alguns temes estaven clarament superats. La temàtica religiosa és més problemàtica; hi ha motius més «moderns» que altres, però bona part dels temes devocionals són invariables.

La majoria de les faules mitològiques deuen datar de la segona meitat del segle XVI, segurament de les acaballes, però no és possible saber-ho amb exactitud, de moment. Algunes al·legories denoten el coneixement, per part de l'artista almenys, de llibres d'emblemes difosos a la Península a la primera meitat del Sis-cents (llevat que es tracti de quadres importats). També les escenes populars o «de gènere» responen al gust del final del Cinc-cents, i no al d'uns anys enrere. Finalment, apareixen escenes històri-

160. G. WILDENSTEIN, «Le goût pour la peinture dans la bourgeoisie parisienne entre 1550 et 1610», *Gazette des Beaux-Arts*, oct.-des. 1950 i jul.-des. 1951, p. 11–64. De nou, he de donar les gràcies a Bonaventura Bassegoda per descobrir-me i facilitar-me aquest documentat treball. L'estudi de Wildenstein és el resultat de dos anys de recerca intensa i de l'anàlisi de 6.000 inventaris parisencs. Tanmateix, algunes de les seves conclusions no s'aparten en excés de les que es poden deduir dels inventaris catalans; només per posar dos exemples: els temes mitològics a la segona meitat del Cinc-cents són relativament escassos –i sempre posteriors al 1580– i s'obvia sistemàticament el nom dels pintors.

ques i retrats que remetien a èpoques pretèrites i que estaven passats de moda; no seria el cas de sèries molt divulgades (emperadors, posem per cas), sinó de motius que a la primera meitat del segle XVII havien perdut vigència (una batalla de Carles V, per exemple). Per tant, s'ha de tenir en compte que moltes pintures d'inventaris siscentistes daten del segle XVI, encara que no gaire més enllà de 1550.

La sistemàtica subhasta pública dels béns facilita la circulació de pintures, ja que suposa l'oportunitat d'adquirir-les a un preu molt raonable, sempre inferior al de l'article nou comprat a un mercader o encarregat a un artista.¹⁶¹ Es podria parlar d'un procés de «democratització» en la possessió d'obres d'art si no fos perquè els interessats a fer-se amb tapissos i pintures són una minoria en el conjunt de la població. En general, el preu pagat en un encant per un quadre és força baix, per no dir ínfim o ridícul.¹⁶² Per això, i deixant de banda els temes de religió, els criteris per esbrinar l'interès «estètic» del client han de ser uns altres: la preferència per un tema determinat (les trenta-vuit «pageses» del canonge Amell, els temes marins reunits pel taverner Gay i pel ciutadà Terré, etc.), l'aparició d'iconografies de lectura complicada (algunes al·legories i mitologies), la personal avaluació de les obres adquirides (Miquel Macip), una clara vocació col·leccionista (Pau de Fluvià), la cultura del propietari –les biblioteques, però, estan per estudiar. Per una altra part, l'encant té un efecte negatiu sobre la conservació de les obres. L'escàs valor monetari de la pintura, massa sovint comparable al dels béns de primera necessitat, pot fer disminuir –si no n'és la conseqüència– la valoració estètica i la necessitat de conservar els qua-

161. Cfr. M. PEÑA, «Los encantos y la circulación del impreso en la Barcelona del siglo XVI», *Estudios Castellonens*, 6 (1994-95), p. 1.047-56.

162. Cfr. K. POMIAN, *Collezionisti, amatori e curiosi. Parigi-Venezia, XVI-XVIII secolo*, Milà, 1989 (París, 1987), p. 129 i s. El preu d'alguns quadres venuts a Venècia al llarg del segle XVII era espantós. El Sant Sopar del Veronese fou venut per 7.000 ducats. Com és natural, es tractava d'una pintura excepcional. Les col·leccions Muselli i Cortoni, ambdues de Verona, foren venudes per 22.000 i 10.000 ducats, respectivament. No obstant això, els preus més habituals eren força modestos: el 64% dels quadres de la col·lecció Dolfin (1681) es valoraren en menys de 10 ducats; el 66% dels de la col·lecció Canossa (1687), entre 10 i 50 ducats. Pel que fa a Castella, es disposa de menys informació. Se sap, però, que la col·lecció de pintures del duc de Lerma fou valorada en poc més de 57.000 rals, és a dir, unes 5.700 lliures. Vegeu M. MORÁN-F. CHECA, *op. cit.*, p. 228. Per a la taxació parcial d'una altra important col·lecció castellana, vegeu M. CUADRADO: «Contribución al estudio del coleccionismo nobiliario madrileño de la primera mitad del siglo XVII: el inventario de los bienes de la condesa de Oñate», a *Patronos, Promotores, Mecenas y Clientes*, 1992, p. 277-281.

dres. Dit d'una altra manera, una pintura no era considerada un objecte precíós, un cabal valuós o imponderable, que s'havia de preservar de la destrucció o que, simplement, formava part del patrimoni familiar. Aquest tràfec, a la llarga, degué provocar la desaparició de bona part de la producció. Tanmateix, encara no sabem quantes pintures eren comprades per subhasta i quantes eren adquirides de bell nou.

Els gèneres

Els inventaris plantegen encara un altre enigma: la identificació exacte dels temes representats, ja sigui perquè no són descrits, ja sigui perquè ignorem el codi per desxifrar-los. La iconografia religiosa no planteja gaire dificultats, tenint en compte que la nostra intenció no és estudiar la religiositat o les pràctiques devocionals de la població. Això exigiria buidar tots els inventaris possibles i no només fer-ne una selecció aleatòria. Així i tot, es constata el predomini de temes noutestamentaris i marians, i una enorme difusió d'imatges de sants. Són més esporàdiques les històries de l'Antic Testament, més aviat destinades a l'ensenyament doctrinal i, per tant, similars a les alegories morals. En canvi, la iconografia profana suscita problemes d'interpretació, fins i tot quan el notari té la consideració de donar el seu títol. ¿És un retrat la imatge de tres damiselles?, ¿eren semblants entre si totes les «històries»? ¿què eren exactament un «fuera gorreros» i un «farser gros»?

El que no admet discussió és l'elevada quantitat de pintura profana que decorava les cases de l'élite barcelonina des de l'últim quart del segle XVI. Si de les més de 5.000 pintures inventariades restem les que no tenen el tema identificat (quasi un 18%), ens trobem que un 38% correspon a pintura religiosa i un 44% a pintura profana, sempre aproximadament. Això sense comptar que moltes «històries» i «figures» podien ser narracions seculares que el notari no ha sabut interpretar. Repetim que són xifres vàlides per als grups privilegiats, no pas per a tota la societat. També és cert, però, que hi havia objectes més apreciats com a signe extern de riquesa que la pintura, en particular els tapissos, més cars però de major utilitat pràctica (a més de tenir una funció decorativa, servien d'aïllament tèrmic de l'habitació).

La profusió de temes profans indica que la funció de la pintura va sofrir un canvi que no pot deslligar-se de l'evolució del gust artístic i de la progressiva secularització de la societat. El fenomen hauria de fer-nos reflexionar sobre problemes que han rebut solucions tòpiques, com ara la incidència de la Contrareforma o la pressió de la Inquisició en els comportaments culturals. Afortunadament, un recent estudi d'Henry Kamen

permet replantejar la qüestió, ja que demostra, entre altres coses, la circulació de llibres prohibits i el paper marginal de la Inquisició en època de la Contrareforma.¹⁶³ Un estudi més detallat de la temàtica religiosa potser demostraria la influència de les disposicions de Trento en la pintura catalana. Podria ser-ne un indicatiu la presència en algunes biblioteques contemporànies del tractat del cardenal Gabriele Paleotti, un epíleg de les normes conciliars pel que fa a les representacions artístiques.¹⁶⁴ Però aquesta recerca encara està per fer. De moment, es pot assegurar la circulació de temes religiosos no devocionals que s'escapaven als preceptes –d'altra banda, molt genèrics– del Concili.

La vigilància inquisitorial del tràfec de pintura profana tampoc no era massa estricta. Salvant les distàncies, Felip II, paradigma del catolicisme contrareformista, també gaudia en privat de les «poesie» de Tiziano. En aquest sentit, cal fer una distinció entre l'àmbit públic i l'àmbit privat, distinció que justifica la divulgació de mitologies i nus femenins en casos d'eclesiàstics, o l'adquisició de pintura profana per part del mateix secretari del Tribunal Inquisitorial a Catalunya, Pau Fuster. No cal dir que bona part dels seixanta-sis quadres que posseïa eren devocionals (cinquanta-un) o al·legories ètiques («Ignorància, ociositat i altres», Caritat). La resta no devia infringir la moral defensada pel Tribunal: cinc retrats, tres paisatges, un exèrcit, dos quadres de gènere («mossa que neteja peix», «alguns que estan en taula menjant»), una estranya al·legoria escatològica («la lluna amb un cap de mort a la mà») i un tema sense identificar «pintura del Bosch».¹⁶⁵ Certament, no eren temes ofensius per a una consciència

163. H. KAMEN, *The Poenix and the Flame. Catalonia and the Counter Reformation*, New Haven-Londres, 1993, p. 385 i s.; Vegeu, també, M. PEÑA, «Erasmus en las librerías y las bibliotecas privadas barcelonesas del siglo XVI», a *I Congrés d'Història de l'Església Catalana des dels orígens fins ara*, Solsona, 1993, II, p. 151-160.

164. Caldria comprovar la difusió real del llibre de Paleotti. D'altra banda, el seu tractat, com també el de Molanus, repeteix arguments que ja havien exposat autors anteriors (A. Catharinus, C. Brunus, N. Sanders). Es desconeix si corrien per Catalunya els textos de Gilio, Borghini, Borromeu, Comanini, etc.

165. AHPB, ANTONI BATLLE, *Cinquè llibre d'inventaris, 1626-30*, llig. 14; 1628, 22 febrer. A la casa, hi havia també quatre tapissos, una dotzena d'imatges devocionals de marbre i pedra, un mirall amb figures pintades, uns altres dos-cents miralls decorant l'estudi, gaudamassils, instruments musicals, etc. A l'encant apareixen objectes no inventariats, com un retaule valorat en trenta lliures o sis quadres de paisatges. És més que improbable que Fuster tingués una pintura del Bosch, però la cita serveix per a constatar la popularitat del pintor, també a casa nostra.

escrupolosa, però és una prova més de l'acceptació de la pintura secular en qualsevol ambient.

Com hem vist, la major part dels quadres profans correspon a retrats, encara que és gairebé impossible saber els percentatges de retrats familiars i de personatges il·lustres –de l'antiguitat, llegendaris o contemporanis. Després, tenien gran acceptació el paisatge (incloses vistes de ciutats i temes mariners) i, a considerable distància, la natura morta. Menys nombroses eren les al·legories, tant les de caràcter cosmològic i astrològic com les de finalitat moral. Pel que fa als temes estrictament de gènere o de motius populars, sembla que es produí un augment espectacular al llarg de la primera meitat del segle XVII. També són més freqüents del que hom podia sospitar les mitologies, encara que l'èxit l'hem d'adjudicar a les sèries de sibil·les i d'amazones; així i tot, les altres ben identificades superen la seixantena. Per últim, només ocasionalment s'identifiquen amb seguretat escenes històriques –la qual cosa no deixa de sorprendre–, al·legories de recent divulgació (sentits corporals, *vanitas*), representacions d'animals, vistes d'arquitectures, etc. En resum, apareixen pràcticament tots els temes seculars coneguts aleshores. Que en la selecció de temes l'artista hi jugava un important paper no es pot dubtar, però seria ingenu creure que la seva oferta no prenia en consideració el gust, si no la cultura, del client.

Els artistes

L'origen geogràfic de les pintures és un enigma, sobretot perquè no s'han localitzat contractes de pintura profana –i, en general, de quadres destinats a cases particulars– amb pintors locals. Hi ha dues possibilitats: que les obres fossin importades o que ja s'hagués desenvolupat un mercat artístic per aquesta mena de productes. Tots dos casos justifiquen la manca de contractes, ja que el comerciant i el pintor (que en aquest cas no treballa per encàrrec) posen a la venda obres que al seu entendre poden tenir una fàcil sortida comercial. En canvi, per a les obres de caràcter públic, com ara els retaules d'església, sempre s'estipulava un contracte davant notari. Sens dubte, molta producció era importada, com es dedueix dels mateixos inventaris, que parlen de pintura de Flandes i de França, de quadres de Lió i de Roma, de tapissos fets a Florència i a Venècia.¹⁶⁶ Tanmateix, ¿com es distingia amb tanta facilitat la pintura de França?, ¿pre-

166. Curiosament no se n'especifica la procedència flamenca, tot i que devia ser molt nombrosa, potser perquè aquest origen es donava per sabut.

sentava diferències tècniques o iconogràfiques?, ¿podia conèixer el notari la procedència dels quadres amb exactitud? Ara per ara, no en coneixem les respostes. També és cert que es pot endevinar o pressuposar l'origen d'algunes obres, com la pintura de gènere de l'ambaixador Santcliment, procedent dels Països Baixos o d'Alemanya, o els deu retrats dels Gonzaga del senyor de Castellet, provinents d'Itàlia.¹⁶⁷ A més, ja fa molt de temps que està documentada la importació de quadres, tot i que no es coneix el volum d'aquest tràfec.¹⁶⁸ Alguns inventaris de mercaders que hem esmentat corroboren aquesta idea. D'altra banda, que existia un mercat de pintures es pot deduir de les ordinacions gremials de 1596 i de la posterior denúncia interposada per la confraria contra Jaume Crosses perquè venia quadres, sense estar examinat, «en l'encant públich».¹⁶⁹

La importació no obsta perquè els artistes locals col·laboressin en la difusió de la iconografia profana. Però, els inventaris silencien els noms, llevat del de tres pintors: Tintoretto, Bosch i Bastard (o Bastard de Mallorca). Deixant de banda els dos primers, per l'escassa probabilitat que fossin els autors reals de les obres atribuïdes, ens resta un sol nom, esmentat en tres inventaris, i en dos casos com a paisatgista. Sens dubte, es pot identificar amb el mallorquí Miquel (no Joan, com sempre s'ha repetit) Bastard (o Bestard), de biografia i producció encara enigmàtiques.¹⁷⁰ També corrien

167. AHPB, ANTIC SERVAT (major), *Manual d'inventaris, 1620-29*, llig. 45; 1623, 2 octubre. Es tracta de l'inventari de Francesc d'Aguilar, senyor de Castellet. A la casa Aguil·lar, del carrer de Montcada, hi havia quaranta-cinc pintures de només dos temes: religió (vint-i-una, incloses set escenes de la història de Noè) i retrat (vint-i-quatre). Quant als retrats: deu no s'identifiquen, quatre eren membres de la família Aguil·lar i deu representaven personatges de la casa Gonzaga. Almenys en un cas (duc Vincenzo), la pintura era recent, i es pot datar entre el 1587 i el 1612 (Vincenzo I) o el 1623 (Vincenzo II). A l'inventari de la filla i hereva Dionísia (casada amb el seu cosí germà Cristòfor d'Icart i de Queralt), fet pel mateix notari el 3 de febrer de 1626, ja no apareixen aquests retrats.

168. A. DE CAPMANY, *Memorias históricas (1792)*, Barcelona, 1963, II, p. 978. L'autor recorda que l'any 1636 entraren al Principat «lienzos en cuadros, pintados al olio o al temple», a més de tapisseries flamenques d'estam i seda, paper estampat italià i espanyol, màscares ferrareses, etc.

169. J. GUDIOL I CUNILL, *op. cit.*, p. 211.

170. La bibliografia sobre el tema és molt escassa i no sempre fiable. Vegeu, però, J. JUAN, «La pintura mallorquina (siglos XVI al XVIII)», a J. MASCARÓ PASARIUS (coord.), *Historia de Mallorca*, Palma, 1974, V, p. 193-242. Els inventaris catalans que el citen daten de 1635-1640, però no està confirmat que es desplaçés al Principat. Les poques obres segues del pintor que es conserven a Mallorca són suficients per declarar-lo el millor pintor del seu temps a l'illa.

pel país pintors forasters que podien divulgar la temàtica profana. El problema és que no hi ha estudis sobre aquests artistes, d'origen molt divers: italians (Battista Palma, Cesare Corona, Jaume Joan Justiniano), francesos (Claudi Marc-Antoni, Guillem Andreu), holandesos (Josep Rosabico), etc.

A vegades, els inventaris de pintors locals o establerts a Barcelona inclouen pintura d'iconografia secular que, almenys en part, degué sortir del seu pinzell. Joan Mates, mort l'any 1585, tenia dos-cents «papers de figures de stampa entre grans y xicas, divines y profanes per a debuxar» i un quadre sobre tela «scolpides figuras de borraços». ¹⁷¹ Miquel Gallo es dedicava amb seguretat al retrat, ja que és autor del Felip IV (1626) incorporat a la sèrie d'Ariosto per a la Generalitat. Quan morí, l'any 1634, deixà inacabat el retrat de Pere Magarola, bisbe de Lleida. També tenia a casa un quadret d'«una dona que fila» i deu papers «en què estan pintats los emperadors», temes que ja coneixem. ¹⁷² El daurador Joan Basi, que vivia en una casa del carrer Comtal, posseïa setze pintures, sis de les quals eren natures mortes de fruites. ¹⁷³

Encara resulta més instructiu l'inventari del pintor Francesc Foradada. A casa seva, al carrer de n'Oliver, hi havia els estris necessaris per pintar (també els inevitables gravats que servien d'«inspiració» als artistes locals), alguns llibres i instruments musicals, diverses pintures de religió. Emperò, ens interessien més quatre paisatges a l'oli sense emmarcar, uns altres quatre paisatges a l'oli «que són arboledas», un quadret «ab un parsonatje tot nu ab una figura de un dimoni», un retrat d'un pintor «ques deia Nicholàs» (potser, Nicolau de Credensa, pare o fill) i una pintura gran al tremp «que y ha un nom ques diu Pírame» (és a dir, el suïcida Píram). Sembla, per tant, que els inventaris dels integrants de l'«élite» barcelonina i els dels pintors coincideixen, si més no pel que fa a la iconografia.

171. AHMB, *Notarial*, sèrie I, n. 40, «Inventaris i encants, plec solts»; 1585. Altres objectes en poder de Mates eren trasses, tres llibres (Marc Aureli, fra Luis de Granada, «d'històries»), una verge «de bulto», un relleu de fusta amb la Magdalena, una altra Magdalena sobre tela, dos relleus amb el Baptista i la Verge, una tela amb «figures», una pintura d'una «figura groga», etc. Li devien diners els jurats de Granollers per un retaule del Roser, els obrers del Pi per pintar una capella, uns cavallers barcelonins per les «justes» (torneigs), etc.

172. AHMB, *Notarial*, sèrie I, n. 52, «Inventaris i encants, plec solts»; 1634, 29 juny. L'inventari, que sembla incomplet, inclou altres coses interessants: una Immaculada inacabada per a l'ardiaca de Girona –encarregada pel canonge Despuig de Tortosa–, un retrat del mateix pintor (autoretrat?), cinc teles preparades per a pintar, colors, pinzells, un cavallet, papers d'estampa i dibuixos, etc.

173. AHPB, FRANCESC JOSEP FONTANA, *Llibre d'inventaris, 1615-52*, llig. 19; 1645, 16 octubre. Basi era sogre del pintor i daurador Jeroni Toreno.

PRÁCTICA, FORMA Y ESTILO DE CONSTITUIR COMPAÑÍAS EN BARCELONA SEGÚN LOS PROTOCOLOS NOTARIALES DEL SEISCIENTOS

○ ISABEL LOBATO FRANCO
UNIVERSIDAD DE SEVILLA

Aunque una parte del inmenso tesoro que encierra el Archivo Histórico de Protocolos de Barcelona¹ ha sido sacado a la luz y dado a conocer en investigaciones que han resultado ser fundamentales para el avance de la historiografía catalana y han convertido a sus autores en historiadores de primera línea –buena prueba de ello son los trabajos que se publicaron en la primera etapa de *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols*–, creo no equivocarme al afirmar que la mayor parte de la riqueza documental del AHPB, y de otros muchos archivos notariales españoles, está todavía por descubrir.

Por esta razón, no cabe más que saludar con entusiasmo la iniciativa del Colegio notarial barcelonés de reemprender la edición de *Estudis*, una prestigiosa publicación que fue siempre cauce de comunicación y medio de fructífero intercambio de conocimientos, no sólo para los que nos sentimos devotos del protocolo notarial, sino para todos los historiadores sin distinción.²

Particularmente, la investigación que he venido desarrollando en los últimos años se planteó con el objetivo de contribuir al análisis de la economía de los negocios en Barcelona en un período tan mal conocido y falto de estudios como es el siglo XVII. Para ello resultó indispensable la utilización de una fuente notarial que, si bien no era desconocida, no se había utilizado de forma serial en investigaciones histórico-económicas:

1. Para referirme a este archivo, utilizaré en adelante las siglas AHPB, tanto en el texto como en las notas.

2. No creo necesario insistir en un hecho sobradamente conocido como es la importancia y el amplio campo de aplicación que en la historia tienen los protocolos notariales, puesto de manifiesto ya en su día por el trabajo pionero de J. VICENS VIVES, «La historia a través de los protocolos notariales», *Obra dispersa de J. Vicens Vives*, s. a., I, p. 385-386, y más recientemente por los trabajos contenidos en las *Actas del II Coloquio de metodología histórica aplicada. La documentación notarial y la historia*, 2 vols., Santiago, 1984.

las actas de constitución de compañías.³ Así, este trabajo tiene la finalidad de mostrar el modo y manera en que se procedía, en la Barcelona del Seiscientos, a la formación de lo que, en su magistral obra sobre la Cataluña moderna, P. Vilar denominara la forma esencial de la empresa, esto es, la compañía mercantil.⁴

Los «*liber concordiarum*», compiladores de actas de constitución de compañías

La localización en el AHPB de las actas de constitución de compañías no es tarea que requiera de grandes esfuerzos gracias a la excelente catalogación de los fondos documentales del archivo. La obligada consulta previa del catálogo pone de manifiesto, no sólo el gran número de escribanos que operaron en la ciudad de Barcelona a lo largo del siglo XVII, sino también la enorme variedad de las escrituras generadas, las más importantes de las cuales se compilaban en manuales específicos que reunían testamentos, inventarios, capítulos matrimoniales, seguros, etc. Junto a estos manuales, los notarios barceloneses producían otros intitulados «*concordiarum*», o «*llibres de concòrdies*», en los que se recopilaban todas aquellas escrituras, al margen de las ya citadas, que son fruto de un acuerdo entre partes, esto es, contratos de compraventa, acuerdos alcanzados por los implicados en procesos judiciales, ajustes de cuentas, etc. y, naturalmente, las escrituras de formación de compañías, que también se localizan en otros manua-

3. Hasta entonces fueron los historiadores del Derecho los que habían utilizado con mayor profusión las actas de constitución de compañías. Baste con citar los trabajos pioneros de R. NOGUERA DE GUZMÁN, «La compañía en Barcelona durante los siglos XV y XVI», *La Notaría*, 1944 (3er trim.), p. 1-48, y «Compañía mercantil y comandas del siglo XIV», *Estudios Históricos y Documentos de los Archivos de Protocolos* (Barcelona), II (1950), p. 314-327, y la obra más reciente de A. GARCIA SANZ y J. M. MADURELL MARIMON, *Societats mercantils medievals a Barcelona*, 2 vols., Barcelona, 1986. En el terreno de la historia económica de la Edad Moderna también se han utilizado las actas de formación de las compañías; a título de ejemplo, véase P. MOLAS, «La Companyia Feu-Feliu de la Penya (1676-1708). Comerç de teixits i estructura social vers 1700», *Cuadernos de Historia Económica de Cataluña*, XII (1974), p. 77-126; C. MARTÍNEZ SHAW, *Cataluña en la Carrera de Indias*, Barcelona, 1981, y J. M. DELGADO, *Catalunya y el sistema de Libre Comercio (1778-1818)*, 4 vols., tesis doctoral inédita, Barcelona, 1981.

4. Me refiero, claro está, a *Catalunya dins l'Espanya moderna*, 4 vols., Barcelona, 1986 (4ª ed. revisada); véanse especialmente p. 165-217.

les de carácter más genérico intitulados «*instrumentorum*», «*diversorum*» o «*manual de les escriptures*», aunque si bien de forma más esporádica.

Crítica documental y precauciones metodológicas

El hecho de que los contratos de formación de compañías se localicen con facilidad y en abundancia en los manuales «*concordiarum*» y que se trate de una documentación realmente accesible a cualquier estudioso interesado en ella no presupone, en modo alguno, que la extracción de la información contenida en las actas de compañía sea igualmente fácil. En este sentido, es preciso subrayar que los protocolos notariales son sumamente desiguales, tanto en la calidad como en la cantidad de los datos que proporcionan. Junto a notarios con una abundante producción documental, existen escribanías que se distinguen por lo limitado de sus registros, de la misma manera que se pueden detectar notarios especializados en los contratos de índole mercantil, en cuyos manuales proliferan las actas de compañía al lado de otros de los que no hay constancia que jamás escrituraran una sociedad mercantil.⁵

Por otra parte, también entre las distintas actas de constitución de compañías existen diferencias cualitativas importantes. Así, tanto se puede hallar el contrato redactado *in extenso*, con todas sus cláusulas al completo y con una escritura pulcra y legible, como contratos que ni siquiera podrían calificarse como tales, pues se trata de apresurados resúmenes, a menudo plagados de borrones, en los que constan los datos principales de la sociedad, pero no el desarrollo completo en todos sus términos de los correspondientes capítulos fundacionales. Ocurre en este caso que el documento conservado son las notas de recordatorio tomadas por el notario en presencia de las partes que habían de servir para la redacción ulterior y completa del protocolo.

Cualquiera que pretenda estudiar el mundo de los negocios urbanos prestando atención preferente a los que se organizan en compañías, no sólo

5. A tenor del número de escrituras de compañía localizadas entre sus manuales, los notarios barceloneses de la segunda mitad del siglo XVII con mayor especialización en los contratos mercantiles son Pau Cabrer, Esteve Cols, Francesc Duran, Rafel Hexarch, Francesc Lentisclà, Domingo Rojas, Gaspar Sayós, Jacint Sescases, Tomàs Simon y Bonaventura Vila.

debe tener en cuenta la cantidad y calidad de la información disponible, sino también observar algunas precauciones metodológicas.

Nada más empezar a trabajar con actas de constitución de compañías se advierte que la compañía mercantil, no sólo tiene una personalidad económica, sino que, como todo contrato, tiene personalidad jurídica y está sometida a Derecho, por lo que resulta imprescindible insertar el estudio de las compañías en el marco legal correspondiente.⁶

De otro lado, debe saberse que por más exhaustiva que sea la recopilación de la muestra documental, *nunca* se llegará a tener constancia de *todas* las compañías que en un momento u otro se mantuvieron operativas, ya que un número indeterminado de sociedades, y lo que es más importante, con una inversión inicial y con una envergadura económica completamente desconocidas, funcionaban mediante el simple acuerdo verbal o a través de documentos privados, de manera que no se constituían mediante escritura pública otorgada ante notario. Son las propias actas de constitución de algunas compañías, como la formada por Caterina Llinàs, Pau Rosell y Jacint Arquer, quienes en 1669 decidieron reorganizarla, pues hasta la fecha funcionaba «sens haver fetas ni firmadas ningunas capitulacions»,⁷ las que llaman la atención sobre este hecho. Podrían aducirse otros ejemplos, como la compañía de los conocidos hermanos Josep y Vicenç Duran, quienes entre 1695 y 1706 fueron socios en tres compañías de ninguna de las cuales «se havia fet ni firmat acte».⁸ Pero lo importante es ser consciente de que las compañías se constituían sobre la base del conocimiento y la confianza mutua entre los socios, cuando no de vínculos familiares, por lo que en ciertos casos la formalización notarial de la sociedad resultaba un trámite superfluo.

En tercer lugar, hay que tener en cuenta que, en un buen número de actas de constitución de compañías (el 37% de las que forman la muestra documental), se especifica que éstas son renovación de sociedades precedentes que han agotado su período de vigencia. A pesar de ello, estas compañías renovadas deben ser consideradas como nuevas compañías, con

6. Los textos legales que recogen la normativa catalana en materia de compañías son las *Costums de Tortosa*, compiladas entre 1272 y 1277 (véase *Rúbrica*, XX), y la Ordenanza barcelonesa de 1471, ambos analizados en mi trabajo «Legislación y práctica en las compañías mercantiles barcelonesas de la segunda mitad del siglo XVII», en C. MARTÍNEZ SHAW (dir.), *El Derecho y el Mar en la España Moderna*, Granada, 1995 (en prensa).

7. AHPB, J. SESCASSES, *Primus liber concordiarum, 1668-1679*, pliego nº 9, f. s/n.

8. AHPB, F. DURAN, *Libro de concordias, 1707-1717*, f. 27v.

independencia de las sociedades matrices. Este tratamiento metodológico se justifica por dos hechos. Uno, porque la vigencia de la compañía está claramente determinada en los capítulos constituyentes y el fin de la misma obliga a la disolución de los vínculos societarios. Es norma, entre las sociedades mercantiles barcelonesas de la segunda mitad del siglo XVII que, al renovarse, las nuevas sociedades nutran su capital social de los efectos y mercancías de la anterior compañía, capital que bien puede verse incrementado con los beneficios obtenidos en el último ejercicio, o bien disminuido en el porcentaje que los socios estimen oportuno. De este modo, aun cuando los socios pueden seguir siendo los mismos, el capital social de la firma llega a experimentar considerables alteraciones. Y dos, porque la finalización de la compañía es el momento adecuado para que las partes procedan a la revisión de los pactos y cláusulas bajo los cuales se ha gobernado la actividad de la compañía, y puedan establecerse las modificaciones que se estimen pertinentes. Así, y por si fuera poco el mandato de las escrituras, las variaciones que pueden introducirse en los ulteriores contratos son tantas y tan sustanciales que obligan a considerar a las compañías renovadas como sociedades distintas a las originarias.⁹

El contrato de compañía, pactos y cláusulas

Ya ha quedado establecido que no todas las actas de constitución de compañías fueron redactadas de idéntico modo, por lo que no es posible establecer una fórmula que se repita en todos los casos. La variedad que reflejan los contratos, no sólo depende del mayor o menor celo con que los escribanos públicos registraran sus protocolos, sino que, sobre todo, las compañías diferían entre sí tanto en función del negocio o negocios a emprender como de las condiciones bajo las cuales los socios pretendían que operara la sociedad.

En efecto, el mayor o menor número de cláusulas y la mayor o menor complejidad en su redacción se adecuaba al grado de reglamentación o control de que las partes desearan dotarse, y de si el objeto social de la compañía se limitaba a una actividad concreta o si, por el contrario, contem-

9. Los historiadores del Derecho establecen que también jurídicamente se trata de sociedades distintas: por ejemplo, J. MARTÍNEZ GIJÓN, *La compañía mercantil en Castilla hasta las Ordenanzas del Consulado de Bilbao de 1737*, Sevilla, 1979.

plaba la posibilidad de efectuar varios negocios a la vez. Por esta razón, junto a contratos de sociedad que cuentan con más de cuarenta cláusulas se localizan otros que apenas superan la media docena, lo cual da justa idea de la información tan dispersa que se puede obtener de unos y otros contratos.

Ello no obstante, el de compañía era uno de los contratos que de forma más habitual redactaban los notarios barceloneses de la segunda mitad del siglo XVII, como así lo atestigua el hecho de que los manuales notariales de la época incluyan los formularios para su redacción,¹⁰ de manera que pueden establecerse una serie de elementos comunes a todas las sociedades.

Las actas de constitución de compañías que se conservan en el AHPB, invariablemente redactadas en lengua catalana, constan de una serie de cláusulas sistemáticamente reiteradas en todos los contratos, sin las cuales no es posible fundar la sociedad, y de otras cláusulas que aun siendo prescindibles se repiten en un porcentaje significativo de contratos. Así, los pactos relativos a la fecha e invocación religiosa, los socios, la duración de la compañía, el capital, el local social, la gestión y los gestores, el reparto de pérdidas y ganancias y la fórmula de obligación de los socios y firma de los testigos no faltan en ninguna compañía.

Todos los capítulos fundamentales están redactados con minucioso detalle. De los socios se consigna, no sólo su nombre completo, sino también su categoría socio-profesional, lugar de residencia y, en caso de tratarse de extranjeros, su lugar de origen. Las fechas entre las que transcurre la compañía se especifican en día, mes y año. La cláusula del capital, denominado «cos y comú» de la compañía, detalla la porción del mismo que corresponde a cada socio, así como su naturaleza (dinero, mercancías, crédito, trabajo, etc.) y si procede de una sociedad anterior.

Todas las compañías, sea cual sea la actividad que desempeñen, cuentan con un local social de cuya ubicación queda constancia en el acta de constitución. Se acostumbra a especificar, además, si el local es propiedad de la compañía o bien si se ha alquilado a alguno de los socios o a terceras personas. En este último supuesto, la escritura consigna el precio anual del alquiler y establece que el mismo debe ir a cargo de la compañía.

10. Uno de los manuales notariales más conocido y utilizado es el de Josep COMES, *Viridiarum artis notariatus sive tabellionum viretum omnium generis contractuum*, 2 vols., Girona, Imp. Francisco Oliva, 1706; la norma que rige la práctica notarial, en I, p. 325-329, y los modelos de contratos, en latín y catalán, en II, p. 437-439.

El modo de gestionar la compañía admite diversas variantes. Lo normal es la gestión individual, en cuyo caso se procede a la designación del socio administrador y a la enumeración de sus atribuciones. Pero en las compañías barcelonesas también cabe la gestión tácita, esto es, sin gestor expresamente designado en las escrituras,¹¹ y la gestión compartida por dos o más socios, que en algunos casos acaba por configurar cuadros directivos dotados de un cierto grado de complejidad y formados por directores, administradores, cajeros, asesores y supervisores, cada cual con sus funciones perfectamente definidas.

Lógicamente, la distribución de los beneficios («avansos») —y en su caso de las pérdidas— se realiza a prorrata («a sou i lliura»), según el capital invertido por cada socio, y ello después de haber reservado una porción de los mismos (normalmente la sexta parte) al administrador como «salari» por el trabajo desarrollado.

Finalmente, la cláusula de obligación de los socios, siempre idéntica, establece para los mismos el compromiso ineludible de cumplir cada uno de los pactos fundacionales de la compañía —en especial aquél que se refiere a la permanencia de los socios en el seno de la compañía hasta agotar su período de vigencia—, el sometimiento de las partes a la jurisdicción del «*Veguer*» de Barcelona y, lo que es más importante, una responsabilidad ilimitada ante las posibles pérdidas sociales, respondiendo los socios con todo su patrimonio personal.

Los contratos de compañía barceloneses de la segunda mitad del siglo XVII incluyen con mucha frecuencia otro tipo de cláusulas que, si bien no son esenciales para la efectiva constitución de la sociedad, sí contribuyen a dotarla de un compendio de normas precisas de actuación, bajo las cuales debe regirse la compañía mientras se mantenga operativa.

En primer lugar, hay que hacer referencia a una cláusula que, contrariamente a lo que cabía suponer, no aparece habitualmente en los contratos: aquélla que establece la razón social de la firma. Cuando ésta existe, suele formarse con el nombre del administrador al que se le añade la expresión «y compañía». En otros casos se establece que la denominación de la compañía corresponda al nombre de todos los socios que la integran.

11. En este caso la cláusula de la gestión está ausente de los contratos, por lo que debe entenderse que todos los socios administran indistintamente la compañía. Véase C. PETIT, *La compañía mercantil bajo el régimen de las Ordenanzas del Consulado de Bilbao, 1737-1829*, Sevilla, 1979, p. 158-165.

Para el análisis económico de las compañías mercantiles, más atención y mayor consideración merece la cláusula en que se aborda lo tocante al personal a contratar por parte de la compañía. Los contratos barceloneses son muy precisos a este respecto, estipulando el número y la categoría profesional de los trabajadores («fadrins», «aprenents», «majordones» y «criades»), fijando el salario anual que deben percibir y señalando al responsable de su contratación, que en las compañías con gestión individual suele ser el administrador.

Otro conjunto de cláusulas, igualmente importantes, se refieren al funcionamiento cotidiano de la compañía: las relativas a la caja y a la utilización de los libros contables, la que establece el crédito que la compañía puede otorgar a sus clientes, los pasos que deben seguirse en caso de fallecimiento de alguno de los socios y el mecanismo por el cual debe liquidarse la compañía.

En gran parte de las escrituras se incluye alguna especificación acerca de la caja y de los libros contables de la sociedad («major», «diari» y «record»). Sin embargo, hay que subrayar que, junto a disposiciones muy detalladas a este respecto, desgranadas incluso a lo largo de varias cláusulas, la mayor parte de las actas se limitan a indicar que la compañía debe dotarse de estos instrumentos de gestión, sin más.

Vender a crédito («fiar») es una operación mercantil tan antigua como la propia negociación, y era práctica habitual en las compañías barcelonesas de la segunda mitad del siglo XVII. Naturalmente, se había de operar con enorme cautela para que los créditos otorgados no llegaran al extremo de comprometer los activos sociales. Por esta razón, en casi todas las compañías quedaba establecido el crédito máximo que podrá concederse a los clientes, fijándose en la escritura un límite monetario por encima del cual el administrador o cualquier otro de los socios designados para la gestión no podrá fiar. Queda establecido también que, en caso de excederse dicho límite, la diferencia se cargará en la cuenta personal del socio que haya autorizado la operación y no será imputable a la compañía.

Aun cuando no se haya consumido el tiempo de vigencia de una compañía, su continuidad puede verse comprometida por el fallecimiento de alguno de los socios. De ahí que sea muy frecuente encontrar entre los capítulos constituyentes alguno que prevea esta eventualidad y deje claramente sentado el procedimiento a seguir por el resto de socios. Las medidas arbitradas varían de un contrato a otro, y tanto se estipula la continuidad de la compañía como su automática liquidación, aunque en la mayor parte de las compañías se establece que, en caso de que fallezca el adminis-

trador, los otros socios puedan incorporar a la compañía un nuevo administrador, mientras que si el fallecido fuera un socio capitalista, quede a discreción de la masa social continuar con la compañía o disolverla.

Así pues, la muerte de alguno de los socios, además, claro está, de la finalización de su período de vigencia, es causa de liquidación de las compañías. Con la intención evidente de evitar cualquier problema que en este proceso pudiera suscitarse entre las partes, es corriente que en los contratos de compañía se incorpore la cláusula que detalla, a menudo muy pormenorizadamente, la forma de proceder a la liquidación de la compañía. A pesar de que también se dan algunas variantes, la norma mayoritariamente seguida se ajusta al siguiente proceso: confección de inventario y balance, pago de las deudas sociales y reparto entre los socios de los activos restantes –ya sea dinero en efectivo, mercancías, créditos o efectos mercantiles– a prorrata del capital aportado por cada socio, cuidando siempre de realizar una distribución equitativa en función de la calidad de los activos («bons», «mitjans» y «dolents»).

De obligada referencia son, finalmente, otras cláusulas que ya de forma mucho más esporádica pueden contener algunos contratos. A saber, las funciones de los socios no administradores cuando éstos tienen algún cometido especial, la posibilidad de realizar ampliaciones de capital durante el transcurso de la compañía y el modo en que ha de hacerse (aumento de la inversión de los socios, recurso al crédito, no repartir ganancias, etc.) y la retirada de cantidades a cuenta de beneficios futuros, señalándose qué socios están facultados para ello y el importe máximo a percibir.

Los contratos de compañía, una fuente para la historia económica de la empresa preindustrial

Como fácilmente se habrá deducido de las páginas precedentes, los contratos de compañía constituyen una documentación homogénea y fácilmente accesible –formalmente, las escrituras catalanas difieren poco de las castellanas, y los archivos de protocolos son una realidad en la práctica totalidad de las capitales españolas– que proporciona información tanto de carácter cuantitativo como cualitativo por lo que, siendo conscientes de sus limitaciones y observando unas mínimas precauciones metodológicas, se erige en la fuente vital que, a mi entender, debe nutrir cualquier investigación que gire en torno a la empresa y los negocios preindustriales tanto catalanes como españoles.

Para la Barcelona de la segunda mitad del siglo XVII, la revisión minuciosa de los «*liber concordiarum*» –más de 200 volúmenes– de los notarios que oficiaron en la ciudad entre 1650 y 1720, proporcionó una muestra documental formada por 151 compañías constituidas para operar, entre las fechas indicadas, en la capital del Principado. En ellas participaron 468 socios, que realizaron una inversión global de 1.321.779 libras¹² y orientaron sus compañías hacia las actividades mercantiles más variadas, según se expone de forma sintética en el Cuadro 1.

CUADRO 1

COMPAÑÍAS BARCELONESAS DE LA SEGUNDA MITAD DEL SIGLO XVII SEGÚN OBJETO Y CAPITAL SOCIAL (en libras barcelonesas)

OBJETO SOCIAL	Nº CÍAS.	%	CAPITAL	%
«Botigues» de tejidos	71	47,02	976.614	73,89
Manufacturas	21	13,91	55.843	4,23
Tabernas	13	8,61	23.726	1,79
Droguerías	12	7,95	33.300	2,52
Comercio y curso	11	7,28	29.916	2,26
Asientos y arrendamientos	11	7,28	78.080	5,91
Negocios	7	4,64	124.300	9,40
Seguros	4	2,65	0	0,00
Otras	1	0,66	sin valorar	0,00
TOTAL	151	100	1.321.779	100

Fuente: Elaboración propia a partir de las escrituras de compañía del AHPB

Otras características que definen a la compañía mercantil barcelonesa se ponen igualmente de manifiesto gracias a la información contenida en los contratos. A saber, que son sociedades que cuentan con pocos socios –tres por término medio–, que participan en la compañía bien como socios capitalistas, cuyo cometido esencial es, lógicamente, el aporte de capital, bien como socios administradores responsables de la gestión. Tanto unos como

12. El capital social de las compañías no siempre se consigna en moneda catalana, sino que en algunos contratos viene expresado bien en reales de plata, bien en doblas de oro, en cuyo caso he preferido la reducción a libras, sueldos y dineros.

otros pertenecen en su mayoría a profesiones mercantiles, aunque es posible encontrar también entre los socios de las compañías otras categorías socio-profesionales, como son viudas, nobles o militares.

Entre capitalistas y administradores rige la desigualdad económica y social. En la mayor parte de las compañías, los miembros de los oficios más bajos son los que ocupan la administración, mientras que los miembros de los oficios más preeminentes suelen actuar como socios capitalistas. En justa correspondencia con la desigualdad social, la desigualdad económica en virtud de la cual es posible comprobar que los capitalistas realizan inversiones cuatro veces superiores a las de los administradores, muchos de los cuales aportan al fondo social casi exclusivamente su trabajo.

CUADRO 2

MAGNITUD DE LAS INVERSIONES REALIZADAS EN LAS COMPAÑÍAS BARCELONESAS DE LA SEGUNDA MITAD DEL SIGLO XVII
(Capitales en libras barcelonesas)

	N.º CÍAS.	CAPITALES APORTADOS	CAPITAL MEDIO POR COMPAÑÍA
-1.000 libras	20	10.049	450
1.000 - 5.000 libras	39	108.403	2.779
5.000 - 10.000 libras	19	145.322	7.649
10.000 - 15.000 libras	16	192.078	12.005
15.000 - 20.000 libras	14	242.010	17.286
20.000 - 25.000 libras	10	226.088	22.609
25.000 - 30.000 libras	3	78.464	26.154
30.000 - 35.000 libras	3	94.865	31.622
35.000 - 40.000 libras	1	35.839	35.839
40.000 - 45.000 libras	3	128.161	42.720
+45.000 libras	1	60.500	60.500

Fuente: Elaboración propia a partir de las escrituras de compañía del AHPB

A tenor de las inversiones realizadas, y como se puede comprobar en el Cuadro 2, no cabe más que afirmar que las compañías barcelonesas son sociedades medianas y pequeñas, cuando no muy pequeñas, aunque tampoco falta el selecto grupo de las empresas grandes, e incluso muy grandes, algunas de ellas con inversiones que hacen palidecer a las más afamadas compañías del siglo XVIII.

No es mi intención verter aquí de forma apresurada todas las características concernientes a las compañías mercantiles barcelonesas de finales del Seiscientos y reiterar lo ya expuesto en otro lugar.¹³ Sirvan, pues, algunas de las más destacadas conclusiones de cuantas he podido obtener como simple botón de muestra de las posibilidades que ofrecen a la investigación histórica las actas de constitución de compañías, una documentación notarial tan rica como generosa.

13. Los resultados de esta investigación fueron presentados en una primera versión como tesis doctoral y, posteriormente, han dado lugar a la publicación de mi libro *Compañías y negocios en la Cataluña preindustrial (Barcelona, 1650-1720)*, Sevilla, 1995.

En un dels seus articles a la memorable *Pàgina Artística de La Veu de Catalunya* (31-I-1916), sota el títol «Gravadors-argenters catalans», Mn. J. Gudiol va fer la primera aportació valuosa a la història de la calcografia catalana dels segles XVII i XVIII.¹ Molts anys més tard, Maria Aurora Casanovas, que fou conservadora de la secció de gravats del Museu d'Art de Catalunya, contribuï amb una visió de conjunt de la història del gravat català a una obra col·lectiva igualment memorable, *L'Art Català* (Barcelona: 1957-1961).² D'ençà de la publicació d'aquest text, que no ha perdut vigència, pràcticament no ha aparegut cap altre estudi, ja sigui monogràfic o de conjunt, que completés o matitzés de forma rellevant el quadre esbossat per aquella autora pel que fa a la calcografia catalana del Sis-cents. L'aproximació que proposo amb el meu article a la personalitat de Ramon Olivet, un dels protagonistes indiscutibles dins del panorama –evidentment *modest*– de la talla dolça autòctona d'aquest segle, es planteja, doncs, amb la intenció d'iniciar, per bé que sigui d'una manera estrictament provisional i temptativa, una de les moltes tasques que en aquest sector té encara pendents la nostra historiografia artística.³ Pel que fa a la recerca docu-

* En les meves recerques sobre el gravat català, he comptat sempre amb els consells i l'ajut, entre altres persones, dels professors Bonaventura Bassegoda i Marià Carbonell (UAB), d'Anna Roda i Carme Pujiula (Gabinet de Dibuixos i Gravats del MNAC) i de Neus Verger i Marina Ruiz (Biblioteca Pública i Universitària de Barcelona), que han atès en tantes ocasions amb amabilitat i paciència les meves consultes. A Laureà Pagarolas i a Montse Gómez haig de regradar-los llur amabilitat i les excel·lents condicions de treball a l'Arxiu Històric de Protocols de Barcelona. I, finalment, haig de donar les gràcies als amics Carles Aymerich i Mireia Mestre per les seves atencions.

1. J. GUDIOL, «Gravadors-argenters catalans», *Pàgina Artística de La Veu de Catalunya* (Barcelona), 320 (31 gener 1916).

2. Maria Aurora CASANOVAS, «El gravat», a *L'Art Català*, Barcelona: Aymà S. A. Editora, 1958, p. 125-150.

3. Sobre Ramon Olivet, vegeu, entre d'altres, M. A. CASANOVAS, *op. cit.*, p. 131-133; Joan AINAUD, «Grabado», *Ars Hispaniae*, v. XVIII, Madrid: Ed. Plus Ultra, 1962, p. 293, i Antonio GALLEGU, *Historia del grabado en España*, Madrid: Ediciones Catedra, 1990, p. 186.

mental, amb el propòsit de traçar un mínim perfil biogràfic i professional de Ramon Olivet que es trobava a faltar en el text de Casanovas, m'he beneficiat de l'impagable material inèdit llegat per Josep Maria Madurell i conservat a l'Arxiu Històric de Protocols de Barcelona, que no només ens facilita l'accés directe a moltíssimes dades documentals, sinó que també ens facilita enormement l'ampliació de la recerca en tantes direccions.

Ramon Olivet nasqué del matrimoni entre Jaume Olivet, pedrenyaler de la vila dels Prats de Rei, i Caterina, no sabem en quina data, que podria però situar-se hipotèticament vers 1585/95.⁴ El primer document relatiu a Ramon Olivet que de moment coneixem és el dels capítols matrimonials, datats el 3 de juliol de 1619, entre ell i Victòria, filla d'un passamaner de Barcelona, Joan Guiot, i de la seva muller, Isabel Anna.⁵ Aquests darrers atorgaven com a dot la quantitat de cinc-centes lliures barcelonines –dues-centes de les quals havien de ser lliurades el dia de les esposalles, mentre que, per a la satisfacció de les altres tres-centes, assignaven la quantitat de quinze lliures d'una renda anual sobre una casa que els cònjuges Guiot posseïen al carrer dels Canvis–, dot al qual Ramon Olivet aportà com a escriu la suma de dues-centes cinquanta lliures. En aquest moment, el seu pare ja era mort i el nostre Olivet apareix com a «*pintor ciutedà de Barcelona*», però poc més tard degué tornar a residir als Prats de Rei, puix que el 29 d'agost de 1620 ell i la seva muller, Victòria, constituïen un procurador mitjançant un instrument autoritzat pel notari d'aquesta vila.⁶ I, efectivament, en diversos

4. Així es declara en els capítols matrimonials i en el testament de Ramon Olivet; vegeu, *infra.*, notes 5 i 18. No es conserva el corresponent llibre de *Bateigs* a l'arxiu de la parròquia dels Prats de Rei. Anton VILA Y SALA, *Notícia històrica de la vila de Prats de Rey y de la seva patrona la Mare de Déu del Portal*, Manresa: Impremta de Antòñ Esparbé, 1900, p. 63-64, publica el rectorologi de la parròquia dels Prats del Rei: un Dr. Pere Olivet estigué en possessió d'aquesta rectoria des del 1625 fins al 1637, data de la seva mort. En un «*Status Parochiae beatae Mariae villae Pratorum Regis*» de l'any 1592, hi apareix «*Pere Olivet, estudiant en gramàtica en Calaf*», de 14 anys (*Papers curiosos y útils al curat*, arxiu de la parròquia dels Prats de Rei); devia néixer, doncs, cap al 1577/78. Agraeixo a Mn. Esteve Prat Llussà l'acolliment que em dispensà en la meua visita a la parròquia dels Prats de Rei. Una recerca més sistemàtica a l'arxiu de la parròquia aportaria sens dubte més dades sobre la filiació del nostre Ramon Olivet.

5. Arxiu Històric de Protocols de Barcelona (AHPB), Antic TERRA, *Liber capitulorum matrimonialium, 29-VII-1612/15-XII-1624*, f. 206r-210r, i *id.*, *Septimum manuale sive prot-hocollum instrumentorum, 31-XII-1618/23-XII-1619*, f. sense núm.

6. L'instrument de procura rebut el 29 d'agost de 1620 pel notari Francesc Cortada, dels Prats de Rei, se cita en un altre instrument de substitució de la procura: AHPB, Fran-

documents de l'any 1621 –tots ells escriptures de poders–, el nostre personatge hi apareix com a «*pictor villae Pratorum Regis... antea civis Barcinonae*» o «...*olim civis Barcinone*». ⁷ Malauradament, l'única dada que coneixem d'aquest primer període de residència barcelonina és la del matrimoni. No sabem res sobre la seva formació com a pintor ni sobre l'activitat professional que hagués pogut desenvolupar Olivet en aquesta època.

Després del retorn als Prats de Rei, sembla que hi fixà la seva residència habitual –a banda d'hipotètics desplaçaments més o menys llargs i freqüents a Barcelona i potser a d'altres llocs– durant la tercera i quarta dècades del segle, és a dir, per un període aproximat de vint anys. Olivet continua essent qualificat com a *pintor* en tots els documents que coneixo d'aquesta època, però més tard o més d'hora la seva activitat es diversificà i l'artista treballà alhora com a gravador. Així, l'any 1627 signava l'orla xilogràfica que encapçala el llibre *Avisos de padre y Rosario de nuestra Señora*, de Francesc de Vilalba, que més endavant comentaré, i el 1629 signava «*en los Prats de Rey*» el frontispici calcogràfic de la segona edició de la mateixa obra. També el frontispici de l'*Authentica fides Matthaei*, d'Antonio Pérez (Barcelona: Pere Lacavalleria, 1632) és signat pel gravador «*in villa Pratorum Regis*». Però, a més d'aquestes activitats xilo- i calcogràfiques, sabem gràcies a una notícia documental –exhumada per Ferran de Sagarra a la monumental *Sigil·lografia catalana*– que Ramon Olivet treballà alhora com a «*gravador y fabricante de segells*», i així, el 26 de juliol de 1638, els diputats de la Generalitat disposaven que li fossin pagades 70 lliures barcelonines pel preu i valor de quatre segells per al servei d'aquella institució, «*juntament ab un segellador ab barre de asser*». ⁸

Constatem que un germà de menor edat del nostre artista, Jacint Olivet, jove botiguer de teles, residia a Barcelona al final de la quarta dècada del segle, ⁹ i el 1640, o com a molt tard al principi de l'any següent, també

cesc VIDAL (menor), *Manuale trigesimum contractuum*, 25-XII-1620/19-XII-1621, f. 83r-v (15 febrer 1621).

7. AHPB, Francesc VIDAL (menor), *Manuale trigesimum contractuum*, 25-XII-1620/19-XII-1621, f. 82r-83v i 538v-539r.

8. Ferran de SAGARRA, *Sigil·lografia Catalana. Inventari, descripció i estudi dels segells de Catalunya*, Barcelona: Estampa d'Henrich i C^a, 1915, v. I, p. 91. La dada documental original procedeix de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, *Dietaris de la Generalitat*, any 1638.

9. AHPB, Francesc Jeroni VIDAL, *Quartum manuale contractuum*, 27-XII-1638/5-XII-1639, f. 233v-234r (1 abril 1639): Ramon Olivet, «*pictor Pratorum Regis*», constitueix procurador seu el seu germà Jacint Olivet, resident a Barcelona.

Ramon Olivet tornava a fixar la seva residència a la capital catalana.¹⁰ El 15 d'abril de l'any 1642, el prevere Antoni Mas estableix en emfiteusi a Ramon Olivet dues cases de diferents dimensions, l'una al costat de l'altra, amb un hort contigu i diversos gèneres d'arbres («*cum horto eisdem domibus contiguo cum arboribus diversorum generum*»), situades al carrer de Montalegre, al Raval de Barcelona,¹¹ domicili en el qual segurament residí Olivet fins a la seva mort. L'any següent, el 1643, Olivet és qualificat en diversos documents notariais com a «*gravador de la seca Barcinone*» o «*gravator seche presentis civitatis Barcinone*»,¹² però no sabem quant de temps mantingué aquest càrrec, que eixampla encara més la seva polifacètica activitat com a gravador o incisor (com se sap, s'empra la mateixa terminologia en totes aquestes activitats germanes: «*incisor*», «*gravator*» o «*sculptor*» d'encunys, de matrius sigil·logràfiques, de planxes calcogràfiques per a l'estampa). Després d'aquestes dates, Olivet és anomenat encara, alternativament, «*pintor*» o «*gravador*» als documents, però des de l'any 1647 i fins a la seva mort, en tots els casos que conec, és anomenat «*gravador*». Per altra banda, Olivet recuperà la seva condició de ciutadà de Barcelona, que conservà fins al seu òbit. Pel que fa al seu germà, Jacint Olivet, és esmentat com a difunt en un document del 2 d'abril de 1646.¹³

Els vincles de Ramon Olivet amb els Prats de Rei continuaren essent evidentment estrets: el 5 de gener de 1645, el gravador signava un contracte en virtut del qual cedia la seva casa i l'heretat d'aquesta vila a un pagès del lloc, el qual havia de fer-se càrrec, durant quatre anys i quatre collites, del conreu de les terres —de dos trossos «*a mitjas*» i de les altres terres corresponent al propietari «*de las vinyas a mitjas y dels grans a la satena*», així com cultivar a parts dos horts pels quals hauria de pagar, a

10. En un instrument notarial del 3 d'abril de 1640, Ramon Olivet apareix encara com a «*pictor Pratorum Regis*»: AHPB, Francesc Jeroni VIDAL, [*Quintum manuale contractuum*], 1640 (3 abril 1640). En un altre del 4 de març de 1641, però, es declara ja «*pictor nunch Barcinone residens*»: AHPB, Francesc Jeroni VIDAL, *Sextum manuale contractuum*, 26-XII-1640/24-XII-1641, f. 95r-96r. En els dos actes figura com a testimoni l'impressor Pere Lacavalleria.

11. AHPB, Francesc Jeroni VIDAL, *Septimum manuale contractuum*, 26-XII-1641/12-X-1642, f. 215r-219r, i *id.*, *Octavum manuale contractuum*, 28-XII-1642/27-XII-1643, f. núm. il·legible (8 gener 1643).

12. AHPB, Francesc Jeroni VIDAL, *Octavum manuale contractuum*, 28-XII-1642/27-XII-1643, f. núm. il·legible (8 gener 1643); *id.*, *Octavum manuale contractuum*, f. núm. il·legible (9 juny, 11 setembre, 17 setembre i 23 novembre, 1643).

13. Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), CANCELLERIA («Intrusos»), *Diversorum*, 115, f. 175.

més, vint-i-cinc sous anuals—; quant a la casa, el propietari es reservava, «*per son empriu, una cambra ço és la que és més prop de la casa de dita vila y també la botiga que està junt a dita cambra*». ¹⁴

Malgrat la relativa abundància de documents notarials relatiu a Ramon Olivet, hem de lamentar que cap dels que hem localitzat es refereixi més específicament a la seva activitat com a pintor o gravador, a tasques concretes dins d'aquests àmbits. Alhora, sembla que Olivet realitzà amb més o menys dedicació altres activitats comercials, si més no en tenim un testimoni documental d'aquesta època que val la pena recordar: efectivament, el 12 de gener de 1648, el nostre gravador, junt amb dos socis més, precisament l'impressor Antoni Lacavalleria, germà del ja difunt Pere, i un pagès de nom Ramon Serra, «*fan bona y lleal companyia de totes sorts de negossis i mercaderias*» en virtut dels corresponents capítols i pactes, aportant cadascun d'ells quatre-centes lliures a un capital de mil dues-centes. La principal activitat que es proposaven dur a terme els tres socis es dedueix d'un dels pactes, segons el qual s'acorda «*que dit Cavalleria pugà fer venir lo ferro que li apareixerà per compte de dita companyia y que en cas aparegués fer venir altra mercaderia que en tal cas se hagen de ajuntar los tres y donar orde del que se haurà de fer per fer venir dita mercaderia*». El paper actiu en la gestió del negoci quedava reservat a Olivet i a Lacavalleria. ¹⁵

Ja s'intuïa la importància de la relació d'Olivet amb l'impressor Pere Lacavalleria, puix que la major part dels llibres il·lustrats amb gravats del primer sortiren d'aquella estampa. La documentació que he examinat ho confirma i ens proporciona un grapat de testimonis clars i reiterats de l'amistat del gravador, no només amb Pere, sinó també amb Antoni Lacavalleria, el germà menor (i no, com de vegades s'havia suposat, el fill). ¹⁶ Pere

14. AHPB, Pere Pau VIVES, *Vigesimum manuale*, 27-XII-1644/24-XII-1645, f. 19r.

15. AHPB, Pere Pau VIVES, *Llibre tercer de concòrdias*, 5-I-1648/3-XI-1657, f. 5r-6v.

16. Ningú no ha aplegat fins ara, que jo sàpiga, les dades ja publicades, però disperses, relatives a Pere i a Antoni Lacavalleria, sobre els quals existeix, a més, una abundant documentació als nostres arxius que mereixeria ésser investigada. El propòsit i el plantejament d'aquest article no em permeten de sistematitzar aquí les dades que he pogut recollir sobre això. Vegeu, de moment, les interessants referències documentals que sobre Pere Lacavalleria proporciona E. GIRALT Y RAVENTÓS, «La colonia mercantil francesa de Barcelona a mediados del siglo XVII», *Estudios de Historia Moderna* (Barcelona), 4 (1960), p. 267-268. Vegeu, també, Mn. Josep MAS, «Notes sobre stampers antics a Catalunya», *Butlletí de la Biblioteca de Catalunya* (Barcelona), 7 (1917), p. 43, on es dona la dada del bateig de Joan, fill de Pere Lacavalleria i d'Elisabet (Arxiu Catedral, *Baptismes, 1636-1642*, f. 154); es tracta, doncs, de Joan Lacavalleria i Dulach, que acabaria heretant també els béns del

Lacavalleria, que després de la revolta catalana de 1640 s'havia adherit activament al bàndol francòfil, havia mort l'any 1645 servint a la campanya de Tèrmens i Menàrguens,¹⁷ però la relació d'Antoni Lacavalleria amb Olivet persistí sens dubte fins al traspàs del gravador.

Ramon Olivet ens donà efectivament un darrer testimoni d'aquesta amistat escollint Antoni Lacavalleria com un dels marmessors i executors del seu testament, signat a Barcelona el 26 de setembre de 1657.¹⁸ No deixà descendència, i la seva muller, Victòria, quedà com a hereva universal del seus béns. A part de les disposicions pietoses, el testament no ens ofereix cap altra dada d'interès rellevant. Fou publicat el dia 5 d'octubre del mateix any al domicili del difunt, situat «*in vico quo itur dels Angels a Natsaret*», que, si no m'equivoco, devia ser el mateix carrer de Montalegre.

Les dades documentals que fins aquí he recollit sobre Olivet configuren un perfil professional prou polifacètic. Que jo sàpiga, no es coneixia fins ara la condició de pintor d'Olivet, o almenys havien restat inèdites les dades que sobre aquest punt havia aplegat ja Josep Maria Madurell, a les quals n'he pogut afegir algunes de noves. Però la naturalesa, l'abast i el context de l'activitat pictòrica del nostre personatge resten obscurs: com he dit més amunt, no sabem res encara sobre la seva formació, sobre el seu aprenentatge, no tenim dades sobre tasques o realitzacions concretes en aquest camp ni tenim tampoc indicis sobre possibles relacions amb el nucli dels pintors barcelonins, si és que en algun moment n'hi hagué cap de rellevant. De moment, doncs, haurem d'aconcentrar-nos revisant la seva producció xilo- i calcogràfica. En aquest sector sí que podem, en tot cas, ampliar una mica més el catàleg de Ramon Olivet i afegir noves precisions a allò que fins ara sabíem.

Les petites xilografies que il·lustren el llibre de Francesc de Vilalba, *Avisos de padre y Rosario de nuestra Señora* (Lérida: en casa de la viuda Anglada, y Andrés Lorenço, Año 1628), són els primers gravats que conei-

seu oncle Antoni Lacavalleria. Gràcies a una notícia manuscrita inèdita de J. M. Madurell, sabem que Pere Lacavalleria havia contret anteriorment matrimoni amb Eulàlia, donzella, filla de Josep Pasqual, escudeller de Barcelona, difunt, i de Caterina (ACB, *Llicències matrimonials, 1631-1633*, f. 2, 17 maig 1631). Eulàlia devia morir, òbviament, abans que l'impressor es tornés a casar amb Elisabet.

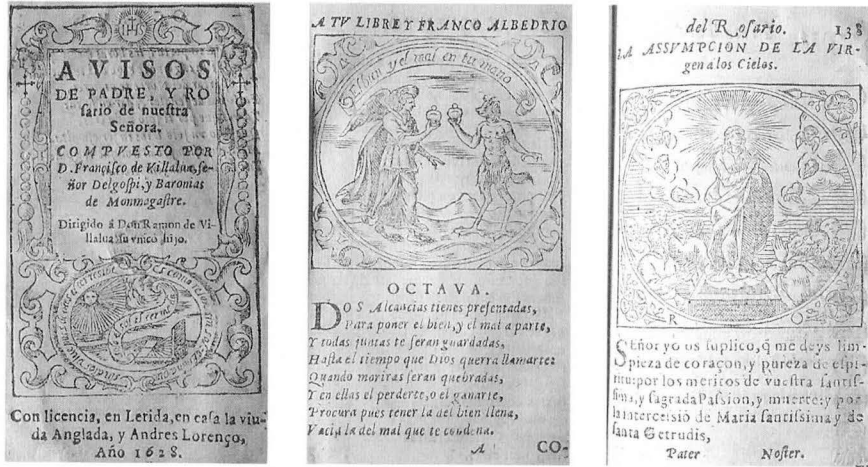
17. ACA, CANCELLERIA («Intrusos»), *Diversorum*, 117, f. 43v-44r; 115, f. 108v-109v; 115, f. 111r-v, etc.

18. AHPB, Pere Pau VIVES, *Liber septimus testamentorum, 1643-1659*, f. 169r-170r.

xem de Ramon Olivet.¹⁹ El volumet en dotzè té una portada amb una orla xilogràfica a tall de frontispici [fig. 1], que reapareix a l'inici de la *Segunda parte* de l'obra. En aquesta segona portada, la xilografia inclou la signatura del gravador –*Rū, Ōt 1627 Fabat*–, que fou, en canvi, eliminada de la primera. Aquesta data, 1627, és, doncs, la més antiga que coneixem de moment pel que fa a l'activitat d'Olivet com a gravador, car en els documents que he localitzat no és anomenat «gravador» –en lloc de pintor– fins força anys més endavant. Tot i així, la relativa maduresa d'aquesta sèrie xilogràfica ens permet suposar que Olivet podia haver iniciat la seva activitat en aquest àmbit en dates més reculades.

L'orla xilogràfica de la portada consisteix en un emmarcament ornamental que inclou, a la part superior, l'anagrama del nom de Jesús i, a la part inferior, un emblema que representa un rellotge de sol amb el lema «*solo el sol el cer me da*» [sic]. Envoltant la imatge hi ha la inscripció següent: «*el alma que sin dios viue pues de dios el cer reside es como relox sin sol*», que sintetitza netament el contingut i el to de l'obra de Vilalba. El volum inclou dues mostres més de gènere emblemàtic del mateix tenor planer i pedagògic, il·lustrades també pel nostre gravador. El primer emblema [fig. 2], sota el títol «*A TU LIBRE Y FRANCO ALBEDRÍO*», representa un àngel i un dimoni que sostenen, cada un d'ells, una guardiola, duu el lema «*El bien y el mal en tu mano*», i és glossat, encara, amb una «octava» i un «comento», en un conjunt ben redundat. L'altre, sota l'epígraf «*ESPEJO PARA BIEN VIVIR*», representa un rellotge d'arena, alat, amb un crani al damunt i el lema «*si te acordares de mí no te olvidarás de ti*», i és glossat també per una «octava». El tractat del Rosari és il·lustrat amb una sèrie de quinze xilografies, del mateix format, que representen els Misteris. Els cinc

19. AVISOS / DE PADRE, Y RO- / sario de nuestra / Señora, / COMPVESTO POR / D. Francisco de Villalua, se- / ñor Delgospí, y Baronias / de Monmagastre. / Dirigido á Don Ramon de Vi- / llalua su vnico hijo. // Con licencia, en Lerida, en casa la viu- / da Anglada, y Andres Lorenço, / Año 1628. Vegeu Antonio PALAU Y DULCET, *Manual del librero hispanoamericano*, Barcelona, 1948-1987 (d'ara endavant: PALAU), núm. 366718. Un exemplar incomplet d'aquesta primera edició fou descrit per Manuel JIMÉNEZ CATALÁN, *Apuntes para una bibliografía ilerdense de los siglos XV al XVII*, Barcelona: Tipografía «L'Avenç», 1912, núm. 78, p. 160-163. El bibliòfil Ramon Areny Batlle va fer una edició facsímil parcial de l'exemplar que posseïa, com a felicitació nadalenca (Lleida, desembre de 1954). Aquest exemplar –l'únic que he localitzat– passà amb el Llegat Areny a l'Institut d'Estudis Ilerdencs, on es conserva avui. Agraïxo a aquesta institució les facilitats que m'ha donat per examinar-lo i obtenir reproduccions dels gravats que conté.

Figs. 1-3. Ramon Olivet, xilografies a la primera edició dels «Avisos de padre y Rosario de Nuestra Señora» de F. Vilalba (Lleida, 1628). [Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs].

primers, corresponents als Misteris de Goig, tret de *la Visitació*, en la qual pot apreciar-se un petitíssim monograma amb les inicials del gravador (RO), no estan signats, i podrien ser els més antics de la sèrie, almenys així m'ho suggereixen les característiques dels traços i la resolució del dibuix, lleugerament inferiors a la resta de les xilografies dels Misteris. Els altres deu –de Dolor i de Glòria– [fig. 3] estan signats tots ells amb les inicials del gravador. A les pàgines 57 i 64 de la *Segunda parte* hi ha dues xilografies més d'Olivet, ambdues signades amb les inicials: una *Immaculada Concepció* i una representació de l'*Adoració del Santíssim Sagrament*, respectivament.

La segona edició dels *Avisos de padre y Rosario de Nuestra Señora* (Barcelona: Sebastián de Cormellas, 1629-1630) ens proporciona una altra novetat ignorada fins ara pels historiadors del gravat català (per bé que es pot trobar al *Manual* de Palau), puix que s'encapçala, ara, amb un nou frontispici calcogràfic signat i datat per Olivet, als Prats de Rei, l'any 1629 (*RAMON OLIVET FE. EN LOS PRATS DE REY 1629*)²⁰ [fig. 4]. El gravat,

20. AVISOS DE / PADRE / Y ROSARIO DE NUESTRA / SENNORA / CONPVESTO POR DON / FRANCISCO DE VILLALVA / SEÑOR / DEL GVSPY Y DE LAS BARON / IAS DE MONMAGASTRE / Dirigido a don Ramon de / Villalva su unico / hijo / Ano 1629 (títol gravat al frontispici). Vegeu PALAU, núm. 366719, que considera «raríssima» aquesta segona edició. En conserva un exemplar la Biblioteca Nacional (Madrid), amb la signatura 3/11451.

Fig. 4. Ramon Olivet, frontispici de la segona edició dels «Avisos de padre y Rosario de Nuestra Señora» (Barcelona, 1629-1630). [Madrid, Biblioteca Nacional].

bé que de dimensions reduïdes (12,6x8,2 cm.), presenta una composició iconogràfica i formalment bastant més rica que la de la portada xilogràfica de la primera edició. Entre els elements figuratius hi destaquen la Verge del Roser amb l'Infant oferint sengles rosaris i les figures de sant Joan Baptista, sant Francesc d'Assís, sant Domènec i sant Ramon Nonat. A la part inferior, hi figura l'escut dels Vilalba emmarcat pel lema «ME DEFIENDO SIN RECELO CON VOS CELADA DEL CIELO». El conjunt consta de tres complicades cartel·les de grandària diferent –la de dalt amb la Verge del Roser, la central amb el títol, i la inferior amb l'escut– que, enllaçades lliurement, s'organitzen a la manera de l'ornamentació grotesca. La cartel·la central es perllonga cap als costats amb dos braços en forma de permòdols que sostenen sengles

capitells jònics que fan de base a les figures de dos dels sants. Els altres dos sants, a sota, es drecen damunt de dos capitells que reposen sobre mitges figures femenines híbrides, genuïnament grotesques, que fan de cariatides, les extremitats inferiors de les quals, en forma d'ornaments vegetals, s'enllacen capriciosament amb els lòbuls perforats de la cartel·la inferior. El frontispici revela certament una capacitat artística i tècnica molt mediocres, i no podem encara precisar quines foren les fonts d'inspiració d'Olivet, però el conjunt sembla resultat de la manipulació desinhibida –de fet, una mica *dérégulé*– d'un vocabulari ornamental de filiació bàsicament tardomanierista. Les quatre figures dels sants són de fesomies quasi estereotipades i, en el cas de les dues de la zona inferior, la virtual ignorància de la preocupació clàssica pel *contrapposto* és a penes compensada gràcies a la seva presentació obliqua. La disciplina gràfica al servei del modelat i del clarobscur és també precària en aquest petit frontispici, però en podem destacar en tot cas la qualitat gairebé miniaturista del burí. En aquesta segona

edició dels *Avisos*, la *Segunda parte* s'encapçala novament amb el frontispici xilogràfic que ja hem vist a la primera (i, a sota, hi apareix el peu d'impremta –absent en canvi del frontispici calcogràfic–: En Barcelona: Por Sebastian de Cormellas, al Call, Año 1630). També es pot atribuir a Olivet la petita xilografia anònima que representa el bust de Crist amb la inscripció «*NOSTER PATER*» dins d'un marc en forma de rosa.

Aquestes dues edicions –rars, o àdhuc raríssimes– de Vilalba són les úniques que descriu Palau i que coneixem. Ara bé, en l'inventari de la impremta del difunt Antoni Lacavalleria (1705), s'hi registren «*cent y des-set, Villalba, Avisos de Padre, &c. en setzè*», i quatre més d'«*enquader-nats*», així com les planxes «*del Villalba*», la qual cosa ens fa pensar en la possibilitat d'alguna o d'algunes edicions posteriors del llibre en aquesta impremta.²¹ És més, gràcies a un instrument notarial datat el 22 de juliol de 1686, sabem que el mateix impressor es disposava llavors a remetre a Girona un lot de mans estampades que incloïa exemplars del «*Rosari del Villalba*», probablement una edició separada del tractat del Rosari, una de les parts del llibre de Vilalba, si no es tracta d'una forma sumària de referir-se a l'obra sencera.²²

En qualsevol cas, les planxes xilogràfiques realitzades per Ramon Olivet passaren a l'estampa dels Lacavalleria, i els quinze gravats dels Misteris del Rosari serviren també per a il·lustrar el popularíssim *Llibre dels miracles de Nostra Senyora del Roser, y del modo de dir lo Rosari de aquella*, del pare dominicà fra Jeroni Taix, que tantes vegades s'imprimí al llarg dels segles XVI, XVII i XVIII a Catalunya.²³ Quant a les edicions sorti-

21. AHPB, Bonaventura TORRES, *Liber tercius inventariorum et encantum*, f. sense numerar: continuació de l'inventari dels béns d'Antoni Lacavalleria pel Doctor Joan Lacavalleria, 22 de juny de 1705.

22. AHPB, Bonaventura TORRES, *Vigesimum octavum manuale*, 27-XII-1685/24-XII-1686, f. 249. En virtut d'una sentència que li era favorable, l'impressor Antoni Lacavalleria demana a Joan Sala que li deixi remetre a Girona un lot de mans estampades sense haver de pagar cap dret de lleuda. El document inclou la relació de les obres, totes de gran consum, entre les quals hi ha també el *Libre del Rosser*, que sens dubte deu ser el popular llibre de J. Taix.

23. Per a les edicions del llibre del dominic Jeroni Taix, vegeu Mariano AGUILÓ Y FUSTER, *Catálogo de obras en lengua catalana impresas desde 1474 hasta 1860*, Madrid: Sucesores de Rivadeneyra, 1923 (d'ara endavant: AGUILÓ), núms. 942-955; PALAU, núms. 326687-326706. També Josep M. MADURELL i Jordi RUBIÓ i BALAGUER, *Documentos para la historia de la imprenta y librería en Barcelona (1474-1553)*, Barcelona, 1955, p. 868-870 (doc. 945), i J. M. MADURELL Y MARIMON, «Antiguas ediciones de libros de autores ecle-

des de les premses de Lacavalleria, en registra dues Palau (1662 i 1700), a més de la que esmenta Aguiló (1666, però a partir d'un exemplar de portada il·legible), i podria haver-ne sortit alguna altra.²⁴ En el citat inventari de la impremta d'Antoni Lacavalleria s'esmenten també les planxes «del llibre del Roser» –de fet, en el cas dels quinze Misteris, serien també les de Vilalba–, així com un estoc de «cinch-cents cinquanta y hu, llibre del Roser, en octau», més divuit exemplars enquadernats.

Respecte, per exemple, a les edicions del llibre de Taix sortides de l'estampa dels Cormelles (1592, 1597, 1643, 1649...), que il·lustren els quinze Misteris del Rosari amb un conjunt incongruent i heterogeni de motlles gòtics i cinccentistes de formats, procedències i estils diversos,²⁵ els quals es continuaven estampant ben avançat el segle XVII, les xilografies d'Olivet renovaren la il·lustració del llibre amb una sèrie coherent i de concepció més moderna, aviat copiada i recopiada per a altres edicions i per mans menys dotades. Finalment, cal advertir que, a més dels gravats dels quinze Misteris, les edicions de Lacavalleria inclouen també una altra xilografia de Ramon Olivet que representa *la Immaculada i l'Angel vençent el Drac* (a continuació dels cinc primers Misteris, il·lustra la pàgina que conté l'«Oferta dels sinch Misteris de Goig»).

Nou dels gravats dels Misteris originals de Ramon Olivet foren publicats i reproduïts –amb els boixos originals– per Valeri Serra i Boldú al *Llibre d'or del Rosari a Catalunya* (Barcelona, 1925), però l'autoria de les xilografies no hi és desxifrada.²⁶ Els motlles originals d'Olivet passaren després a la casa Jolís –probablement adquirits a Joan Lacavalleria i Dulach, nebot i hereu d'Antoni Lacavalleria– i, més tard, a la casa Pla. En el moment en què Serra i Boldú els reproduí, la sèrie original ja no es conservava íntegra, i els motlles que devien haver-se deteriorat havien estat substituïts per còpies. Els fons dels Hereus de la Vídua Pla passaren finalment a la Biblioteca de Catalunya, on ara estan en procés de catalogació. Suposem, doncs,

siásticos (Notas documentales)», *Analecta sacra Tarraconensia* (Barcelona), 43 (1970), p. 2 (núm. 1) i p. 35 (doc. 1).

24. Vegeu PALAU, núms. 326696 i 326700. Com en el cas del llibre de Vilalba, els indicis documentals ens fan pensar que de la impremta dels Lacavalleria en poden haver sortit més edicions que les recollides per AGUILÓ i per PALAU.

25. Per a les edicions sortides de la impremta dels Cormelles, vegeu PALAU, núms. 326691, 326692, 326694, 326695 i 326697. Vegeu, també, les observacions de Valeri SERRA i BOLDÚ, *Llibre d'or del Rosari a Catalunya*, Barcelona: Oliva de Vilanova, 1925, p. 260.

26. Vegeu V. SERRA i BOLDÚ, *op. cit.*, p. 300-302.

que s'hi localitzaran part dels motlles de la sèrie dels Misteris d'Olivet (i fins i tot alguns dels que apareixen al llibre de Vilalba i no al de Taix).²⁷

L'activitat xilogràfica de Ramon Olivet, fins ara ignorada, enriqueix el perfil de la seva personalitat artística i també, certament, el panorama més aviat magre –i, alhora, tan poc estudiat– de la xilografia catalana del segle XVII. Per bé que coneixem un grapat de noms d'autors siscentistes de xilografies –Llorenç Déu o Ramon Olivet, en la primera meitat del segle; Joan Jolis o els més estudiats Abadal de Moià, en la segona–,²⁸ el cert és que l'anònim persistia majoritàriament en aquest àmbit i, per altra banda, els nostres impressors continuaven explotant els vells boixos dels segles XV i XVI, puix que aquest repertori devia satisfer perfectament els gustos i les necessitats d'una gran part de públic que virtualment ignorava l'evolució del gust i les diferències entre els estils. En tot cas, les petites i modestes xilografies de Ramon Olivet semblen singularitzar-se en aquest context pel seu estil de traços delicats i modelat a base de línies paral·leles entrecruades a emulació de la calcografia, de l'«*estampa fina*», per la seva –parlant sempre en termes relatius al context català– major aproximació a un llenguatge «culte» i modern en la disciplina gràfica i en el cànon de la forma i de l'expressió. La capacitat del nostre artista no estava, amb tot, a l'alçada d'una tasca com aquesta, i no sembla en principi que l'exemple hagi tingut continuïtat o incidència rellevants en el gravat català del Sis-cents.

El paper de Ramon Olivet en la història de la nostra calcografia siscentista és conegut i ha estat subratllat per la historiografia concernida, però ben poques addicions s'han fet al catàleg de la seva producció esbossat, ja fa bastants anys, per Maria Aurora Casanovas. Els gravats d'Olivet localitzats per aquesta autora quedaven compresos entre els anys 1632 i 1642. Les xilografies de la primera edició del llibre de Vilalba fan recular, de moment, el límit fins a l'any 1627 i, pel que fa al primer gravat calcogràfic, a l'any 1629, en què signà el frontispici de la segona edició del mateix llibre. L'ampliació del catàleg dels gravats d'Olivet que proposo en aquest article és encara molt minsa. No ha perdut en absolut vigència,

27. En un àlbum fotocopiats dels *Gravats i fotogravats de «Hereus de la vídua Pla» de Barcelona (segles XVII-XX)*, vol. II, a la Biblioteca de Catalunya, hi apareixen almenys dos dels gravats d'Olivet per al llibre de Vilalba, fulls núm. 175 i 266. Les planxes d'aquest fons es troben en procés de catalogació.

28. Sobre la xilografia siscentista, vegeu, entre d'altres, el recent article d'Immaculada SOCIAS I BATET, «Una panoràmica sobre el gravat xilogràfic català del Sis-cents», *D'art. Revista del Departament d'Història de l'Art* (Barcelona), 20 (1994), p. 281-294.

doncs, la frase amb què Casanovas rematava el paràgraf dedicat al gravador, i encara més a la llum dels documents que ara coneixem: «*Quina extensió podria aconseguir concedint-li una activitat de regular durada?*»

Cal subratllar, a més, que d'Olivet coneixem, ara com ara, només gravats destinats a la il·lustració de llibres, com ocorre sovint –o gairebé sempre– amb els nostres calcògrafs del Sis-cents. No hem de pensar per força que es dedicaren exclusivament a la il·lustració del llibre: les condicions de conservació de l'estampa solta fan que la seva supervivència hagi resultat sempre més atzarosa. I, quant a les matrius calcogràfiques, les probabilitats que hagin sobreviscut i ens hagin pervingut són, per diversos motius que no hem de glossar aquí, molt menors que en el cas de les xilogràfiques, de les quals conservem un fons notable. Però també cal reconèixer que el consum d'estampes calcogràfiques, en la mesura que fós una mica exigent pel que fa als valors artístics, havia d'orientar-se forçosament cap a l'estampa importada. Sigui com sigui, tal com la coneixem, la producció calcogràfica autòctona siscentista és força limitada en la seva varietat temàtica i genèrica, com ho és en els seus resultats artístics. La de Ramon Olivet, bé que en el seu cas es tracta d'un gravador «especialitzat» o professional, i no ocasional, no sembla proporcionar-nos en aquest aspecte una excepció a la regla dominant i entra bàsicament en les categories més corrents, com són el frontispici arquitectònic-al·legòric, el retrat o l'heràldica, amb els respectius accessoris ornamentals.

En els frontispicis o en els retrats emmarcats amb al·legories sovint s'hi combinen, de fet, tots els components del repertori, puix que solen incloure elements heràldics i de vegades retrats, integrats dins d'estructures arquitectòniques i monumentals amb profusió de motius ornamentals. En el primer frontispici calcogràfic examinat, el de la segona edició dels *Avisos de padre y Rosario de Nuestra Señora* de Vilalba, els components figuratius i ornamentals s'estructuraven, com hem vist, en un conjunt lliure a la manera del gòtic, però més endavant Olivet sembla decidir-se per les estructures arquitectòniques triomfals en forma retaulística, amb una preferència característica per les columnes salomòniques.

Com ocorre gairebé sempre amb els artistes catalans de l'època, Olivet havia de dependre dels models foranis coneguts bàsicament a través del gravat. Aquí, com arreu, aquesta apropiació s'esdevenia habitualment per la doble via de la còpia i del *collage* o «muntatge». La fórmula del *collage* –que podria interpretar-se com una forma devaluada de la *composició*– devia respondre en moltes ocasions a la mateixa necessitat d'adaptar el repertori a les tasques il·lustratives concretes, però fins a cert punt també pot

respondre, quan en tenien, a les pròpies inquietuds dels gravadors. En qualsevol cas, aquesta manera de fer, acompanyada d'un coneixement deficient de la sintaxi clàssica i d'una dèbil percepció dels valors modals i estilístics, explica totes aquelles incongruències, aparents desigualtats qualitatives i solecismes que grinyolen i desafinen amb més o menys estridència en els treballs dels nostres gravadors.

Fetes aquestes observacions –que a hores d'ara poden resultar supèrflues–, ens caldria, en cada cas, precisar i avaluar la modalitat d'aquesta dependència, les tendències selectives, el marge de llibertat i el grau de coherència amb què el nostre gravador manipula el repertori. En el cas de Ramon Olivet, em sembla que podria haver-se donat, en termes generals, una certa desimboltura en la manipulació de les seves fonts, amb algun avantatge respecte a altres gravadors catalans siscentistes. Per exemple, la seva insistència en la columna salomònica o en les cartel·les capricioses de formes cargolades, sovint semblants a lòbuls d'orella (*Ohrmuschelstil*), de filiació tardomanierista, apunten a una relativa constància estilística que correntment trobem a faltar en la producció de la major part dels gravadors autòctons. Aquestes impressions s'han de prendre, és clar, amb les degudes reserves: una recerca sistemàtica sobre les fonts d'inspiració concretes d'Olivet, encara per fer, haurà necessàriament de matitzar-les o esmenar-les.

Els gravats per a les obres del benedictí Antonio Pérez, bisbe d'Urgell i, després, arquebisbe de Tarragona, impreses a Barcelona per Pere Lacavalleria, ens proporcionen alguns dels exemples més notables dins del curt catàleg de Ramon Olivet. El segon volum dels *Commentariorum in Regulam Sanctissimi Patris Benedicti* (Barcinone: Ex Praelo Petri Lacavalleria, Anno 1632) conté només un gravat (signat: «R, Oliuet. F.») amb l'escut de Jerónimo Villanueva emmarcat amb cartel·la i envoltat d'un ric llambrequí que penja de l'elm situat al capdamunt. A la part inferior de la composició hi ha una cartel·la amb un lema extret dels Proverbis –*MELIOR EST QVI DOMINATVR ANIMO SVO EXPVGNATORE VRBIVM*– que conté, òbviamment, una al·lusió al nom del dedicatari i a la figuració de l'escut.²⁹

29. Vegeu PALAU, núm. 219084. L'obra consta de dos volums. El primer –almenys en el cas dels exemplars que he examinat– no conté cap gravat calcogràfic. El títol complet del segon volum és: *COMMENTARIORVM / IN REGVLAM / SANSTISSIMI PA- / TRIS BENEDICTI, / VOLVMEN SECVNDVM. / Auctore / ILLVSTRISSIMO D. / D. Antonio Perez Benedictino, / Vrgellensi Episcopo. / AD SACRAM BENEDICTINORVM / RELIGIONEM, ET AD MECOENATEM / ipsius Prothonotarium Aragoniae, / CUM TRIPLICI INDICE SCRIPTURAE, / rerum notabilium, Et annotationum ad conciones. // Anno – 1632 // BAR-*

Més rica és la il·lustració de l'*Authentica fides Matthaei, controversiis agitata et discussa*, d'Antonio Pérez (Barcinone: Ex praelo Petri Lacavalleria, Anno 1632). El volum és embellit amb tres gravats calcogràfics: un sumptuós frontispici, signat pel gravador als Prats de Rei (R, *Oliuet Faciebat in villae Pratorum Regis*); un retrat del comte-duc d'Olivares, a qui és dedicat el llibre, integrat dins d'una composició arquitectònic-al·legòrica a plana sencera, i un gravat més petit de l'escut del comte-duc ornat amb elm i llambrequí. Hi ha un segon estat del frontispici, en el qual l'any ha estat canviat per 1634 i la inscripció «*Episcopo Urgellensi*», referida a l'autor, ha estat substituïda per «*Archiepiscopo Tarraconensi*». Però les úniques diferències són al frontispici, puix que els exemplars del llibre són idèntics en tot als de la primera edició. El gravat amb el retrat del comte-duc, absent d'alguns dels exemplars que he examinat amb data de 1632, ha estat reproduït ja al *Repertorio de Grabados Españoles en la Biblioteca Nacional*, d'Elena Páez.³⁰

El frontispici consisteix en una estructura arquitectònica unificada [fig. 5]. L'esquema, característic, de la portada arquitectònica monumental –oscil·lant entre el motiu triomfal i l'organització retaulística– serveix com a suport d'un conjunt iconogràfic, heràldic i ornamental més o menys complex. El títol, l'autor, el dedicatari i el peu d'impremta són continguts en el rectangle central, flanquejat aquí per dos parells de columnes salomòniques d'ordre jònic. El banc o sòcol, seguint la divisió tripartita, amb la secció central més ampla i en retrocés, conté el retrat d'Antonio Pérez, l'autor del llibre, i dos elements heràldics a banda i banda. En els intercolumnis –o, més ben dit, davant, obstruint parcialment la visió de les columnes–, hi veiem les personificacions de la Religió –a l'esquerra– i del Poder –a la dreta. A la zona superior o de l'àtic, a les seccions laterals, es drecen sen-

CINONE, / *Ex Praelo PETRI LACAVALLERIA, iuxta Bibliopolas*. Aquest gravat d'Olivet, juntament amb la pàgina sencera, fou reproduït a Anselm M. ALBAREDA, *Bibliografia de la Regla Benedictina*, Monestir de Montserrat, 1933, fig. 171.

30. AVTHENTICA FIDES / MATTHAEI, / CONTROVERSIIS / AGITATA, ET DISCVSSA. / AVTHORE / Ilmo. et Rmo. Domino / D. Antonio Perez / Benedictino, / Episcopo Vrgellensi. / Exm. Principem D.D. Gaspare[m] / de Guzman, Comitem Dycem / Olivarium, / Et Sancti Lucae Maioris / AÑO 1632 // BARCINONE EX PRAELO – PETRI LA CAVALLERIA. Vegeu PALAU, núm. 219089, que no esmenta la variant del frontispici amb data de 1634, i Elena PÁEZ, *Repertorio de Grabados Españoles en la Biblioteca Nacional*, Madrid, 1982, t. II, núm. 1.529-1, p. 309-310, que en registra només un exemplar amb data de 1634. Però la Biblioteca Nacional de Madrid en conserva un exemplar de 1632 (amb el retrat del comte-duc), 3/63.397, i un de 1634, 3/57.119.

Fig. 6. Ramon Olivet, *Retrat del comte-duc d'Olivares*. [Madrid, Biblioteca Nacional].

1583; estats posteriors del mateix gravat aparegueren en successives edicions de la mateixa obra)³¹ [fig. 7], en el qual tal vegada s'inspirà directament el gravador català. Però el seu gust entre voluptuos i desordenat per les fantasies decoratives altera substancialment la nítida impostació classicista del model italià cincentista. Les diferències són significatives. En la composició d'Olivet, la part superior es remata damunt l'entaulament amb un escut sostingut per un parell de *putti*, quatre figures al·legòriques de les virtuts cardinals i, al fons, dues puixants volutes. De fet, hi ha una sèrie de modificacions respecte al prototipus, no gaire felices, que comprometen seriosament l'harmonia del conjunt, com ara la supressió dels dos trams

més allunyats de la galeria –amb la qual cosa desapareixen els arcs que en el gravat italià són enterament visibles i resten només els arcs més pròxims, tallats per l'arquitrau frontal– o la desaparició dels elements d'entaulament en les columnes posteriors, de manera que els arcs reposen directament sobre els capitells. D'altra banda, les figures més aviat insignificants de les virtuts, dalt de l'entaulament, resulten bastant enutjoses per a l'efecte total. Tot i que es distribueixen segons un esquema de perfil prou clar, llurs actituds individuals no responen a un veritable càlcul compositiu conjunt: la impressió del conjunt s'endreça, finalment, gràcies a les poderoses volutes, que garanteixen, per dir-ho així, la dimensió de la coherència monumental «amençada» per les virtuts i els *putti*.

L'esquema arquitectònic bàsic del frontispici de l'*Authentica fides Matthaei* es repeteix en el de l'*Authentica fides Pauli, controversiis catholicis*

31. Vegeu S. BUFFA (ed.), «The Illustrated Bartsch», 34, Formerly Volume 17 (Part 1), *Italian Artists of the Sixteenth Century*, New York, 1982, núms. 117-II (90) i 117-III (90), p. 240-241.

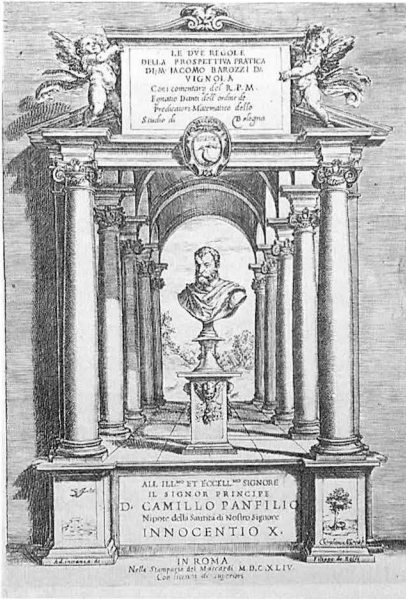

Fig. 7. Cherubino Alberti, frontispici (tercer estat).

agitata, pariterque discussa, del mateix Antonio Pérez (Barcinone: ex praelo Petri Lacavalleria, Año 1634). Pel que fa a la iconografia, es produeix aquí una inversió en la distribució dels sants i les personificacions, puix que sant Benet i sant Domènec de Silos passen a ocupar els espais laterals entre les columnes salomòniques, mentre que les personificacions de la Religió i el Poder se situen damunt de la cornisa. Les quatre figures són, a més, diferents de les del frontispici anterior. La cartel·la que ocupa el centre de la part superior conté en aquesta ocasió la imatge de sant Pau amb l'espasa i el llibre, que il·lustra evidentment el contingut de l'obra. El retrat de l'arquebisbe Antonio Pérez, a baix, apareix en sentit invers al de l'altre vo-

lum, amb la mateixa fesomia simiesca. L'*Authentica fides Pauli* inclou també un retrat de Diego de Corral y Arellano –a qui és dedicat el llibre– emmarcat dins d'una doble cartel·la que en conté també l'escut nobiliari. La cartel·la és tal vegada l'exemple més fastuós de l'estil ornamental d'Olivet, una versió evolucionada del *Rollwerk*, farcida de volutes, de formes cargolades i de motius «auriculars» –*Ohrmuschelstil*– o a la manera d'ales més o menys estilitzades, i el retrat, com és sabut, té l'interès notabilíssim de ser un dels primers reflexos de la pintura de Velázquez, car reproduïx parcialment el retrat de cos sencer que es conserva al Museu del Prado.³²

L'Itinerario espiritual guiado por las exposiciones morales, sobre el psalmo 118, del dominicà P. F. Llorenç Morera, fill del convent de Santa

32. AVTHENTICA FIDES / PAVLI, / CONTROVERSIIS / CATHOLICIS AGITATA, / PARTERQVE DISCVSSA. / Per Illum. et Rmum. D.D. / Antonium Perez, / Benedictinum, / Archiepiscopu[m] Tarraconensem / AD ILL^{EM} ADMODVM EQVITEM / D.D. DIDACVM DE CORRAL, / CONSILIARIVM / REGIVM / AÑO 1634 // BARCINONE EX PRAELO PETRI LACAVALLERIA. Vegeu PALAU, núm. 219090, i també M. A. CASANOVAS, *op. cit.*, p. 132.

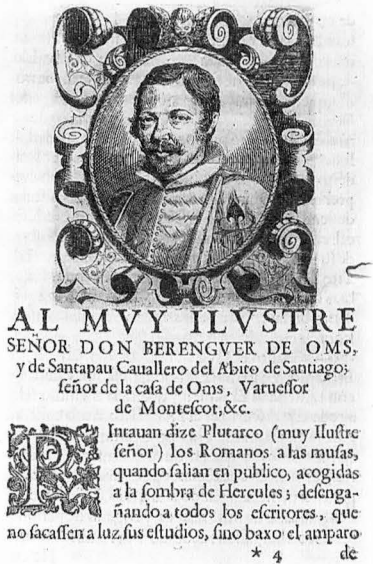

Fig. 8. Ramon Olivet, retrat de Berenguer d'Oms i de Santapau. [Barcelona, Biblioteca Pública i Universitària, fotografia de l'autor].

Caterina de Barcelona (Año 1633 ... En Barcelona por Pedro Lacavalleria), conté un escut nobiliari amb cartel·la i corona, a la portada, i un retrat del noble Berenguer d'Oms i de Santapau [fig. 8], a qui és dedicada l'obra, gravats per Olivet.³³ Com el retrat de Diego de Corral y Arellano, aquest altre té també una qualitat molt notable, superior al que és habitual en Olivet, i es deu basar, per tant, en algun bon original. D'altra banda, en aquests dos retrats –potser el millor que ha produït la calcografia catalana siscentista–, el nostre gravador condueix el burí amb més habilitat i sensibilitat i aconsegueix reproduir els trets fisiognomònics sense esquematitzar-los i caricaturitzar-los com ocorre en els retrats d'Antonio Pérez o del comte-duc d'Olivares.

Un altre frontispici de caire arquitectònic, d'esquema similar als ja comentats, encapçala el llibre del franciscà portuguès P. F. Gregorio Hurtado de Mendoza, *Annotationum in Evangelia totius anni, tam dominicarum, quam festivitatum, prima pars* (Barcinone: Ex Typographia Petri Lacavalleria..., Anno... 1638) [fig. 9]. Les variants més interessants pel que fa a la composició són al pis superior, on, en lloc d'una cartel·la, hi ha un àtic que emmarca un quadre on es representa sant Francesc d'Assís rebent els estig-

33. ITINERARIO / ESPIRITVAL GVIA- / DO POR LAS EXPOSICIONES / MORALES, SOBRE EL PSALMO / 118. diuidido en 67. mansiones, por las quales passando / el alma deuota llegue à su vltima jornada, / que es la gloria. / COMPVESTO POR EL P. F. LORENÇO MORERA DEL / Orden de Predicadores, Predicador General, y hijo del religiosissimo / Conuento de S. Catalina Martyr de Barcelona. / DIRIGIDO AL MUY ILVSTRE SEÑOR / Don BERENGVER de OMS y de SANTAPAV, Cauallero del Abito de / Santiago, señor de la Casa de Oms, y Baronias de Santapau, / Saorra, y Montesquiu, &c. Varuessor de Montescot. // Año – 1633 // Con licencia, En Barcelona por PEDRO LACAVALLERIA. Vegeu PALAU, núm. 182457.

Fig. 9. Ramon Olivet, frontispici. [Madrid, Biblioteca Nacional].

mes, dins l'ambient paisatgístic propi d'aquesta escena. La transició entre l'àtic i la cornisa inferior es resol amb un motiu d'esfinxs estilitzades formant complexos decoratius a base de volutes, mentre que, als costats, dos gerros rematen els eixos verticals extrems, sobremuntant la cornisa. El títol és flanquejat en aquest frontispici per les figures de sant Antoni de Pàdua –a l'esquerra– i de santa Isabel de Portugal –a la dreta–, emmarcats per les conegudes columnes salomòniques.³⁴

La dècada aparentment més productiva de l'Olivet gravador es clou a la vetlla de la guerra dels Segadors amb el retrat del famós jurista i polític Joan Pere Fontanella, emmarcat per un complex conjunt ornamental, heràldic i al·legòric, que fa més que

mai l'efecte d'un «muntatge» o *collage* poc orgànic de motius manllevats o derivats de fonts que encara no hem precisat. Datat l'any 1639, el gravat, que ocupa tota la pàgina, il·lustra el primer tom de la primera edició de les *Sacri Regii Senatus Cathaloniae decisiones*, de Joan Pere Fontanella (Barcinone, ex Praelo, ac aere Petri Lacavalleria, 1639). No l'he trobat en el segon tom (publicat pel mateix impressor amb data de 1645), en els exemplars que he pogut examinar.³⁵ Però el nostre gravador ens deixà tam-

34. ANNOTATIONVM / IN EVANGELIA TOTIVS ANNI, / TAM DOMINICARVM, / QVAM / FESTIVITATVM, / PRIMA PARS. / AVTHORE Rdo. P.F. GREGORIO / Hurtado de Me[n]doça Lusitano, ex Sera- / phico instituto, Stae / Prouinciae Catha- / loniae filio, & sacrae Scripturae / veterano Interprete. / AD REVERENDISSIMVM PARITER, / & doctis- / simum Patrem Fratrem / IOANNEM BAPTISTAM A CAMPANEA / totius Seraphica Reli- / gionis Generalem / Ministrum. / Cum indicibus copiosis. / BARCINONE / Ex Typographia PETRI LACAVALLERIA, & ipsius / expensis, Anno, Domini M.D.CXXXVIII. Vegeu PALAU, núm. 117279, i també E. PÀEZ, *op. cit.*, núm. 1529-2.

35. SACRI / REGII / SENATVS / CATHALONIAE / DECISIONES / PER IOANNEM PETRVM FONTANELLA, / ex oppido Oloti, I.V.D. ac Ciuem honoratum Barcinonae / in

bé el retrat d'un altre dels grans protagonistes d'aquest moment tan dens de la història de Catalunya.

Ho passà per alt Casanovas, però resulta evident que Ramon Olivet és el gravador que signà amb un monograma el famós retrat de Pau Claris que il·lustra les *Lágrimas catalanas al entierro y obsequias del Illustre Deputado Ecclesiástico de Cataluña Pablo Claris*, del predicador fra Gaspar Sala (Barcelona: Gabriel Nogués, 1641) [fig. 10]. El gravat no assoleix la qualitat dels retrats de Diego de Corral y Arellano i de Berenguer d'Oms i de Santapau, però és millor que el de Fontanella i reïx en tot cas a donar-nos una impressió vigorosa de la personalitat del retratat: temps a venir, la mitificació romàntica sabia treure bon partit del model per a la seva recreació idealitzadora del personatge. La portada de les *Lágrimas catalanas* llueix, d'altra banda, un escut calcogràfic del cardenal Richelieu –a qui és dedicat el llibre– signat per Olivet amb les inicials, cosa que ve a confirmar-nos l'autoria del retrat, per si mateixa evident.³⁶ És impossible determinar, però, si el gravador reproduïa un original seu o bé aliè.

En aquesta època, Olivet proporcionà també gravats per als al·legats catalano-francòfils de Francesc Martí i Viladamor. El titulat *Cataluña en Francia, Castilla sin Cataluña y Francia contra Castilla* (En Barcelona: Por Lorenço Deu..., Año 1641...) inclou un escut a la portada (signat: «R, Oliuet. F.») i, segons Palau, un retrat del rei Lluís XIII que no he vist als exemplars que he examinat.³⁷ De totes maneres deu ser el mateix retrat cal-

albo conscriptum, elaboratae. / TOMVS PRIMVS. / EIDEM SACRO SENATV / DICATVS. // Anno – 1639 // CVM LICENTIA, ET PRIVILEGIO, / Barcinone, ex Praelo, ac aere Petri LACAVALLERIA, in via Bibliopolarum. / Venundatur in aedibus eiusdem PETRI LACAVALLERIA. Vegeu PALAU, núm. 93382.

36. *LAGRIMAS CATALANAS / AL ENTIERRO, Y OBSEQUIAS / del Illustre Deputado Ecclesiastico de Cataluña, / Pablo Claris. / DEDICADAS / AL EMINENTISSIMO SEÑOR / Iuan Armand, Cardenal de la Santa Iglesia Romana, / Duque de Richelieu, Etc. / DERRAMADAS EN CONCEPTOS: / Por el P.M.F. Gaspar Sala, de la Orden de San Agustin, Cathedralico / de Theologia, y Lector Magistral de la Santa Iglesia / de Lerida. // Por orden de los muy Illustres señores Deputados, y Ohidores del Principado de / Cataluña, Impresso por Gabriel Nogués, en la Calle de Santo Domingo (1641). Vegeu PALAU, núm. 285730. En el catàleg *Los Austrias. Grabados de la Biblioteca Nacional*, Madrid: Julio Ollero, 1993, núm. 273, p. 268, hom proposa una lectura diferent i incorrecta del monograma que apareix al gravat del retrat de Pau Claris, segons la qual caldria atribuir-lo a Vaquer.*

37. *CATALVÑA EN FRANCIA, / CASTILLA SIN CATALVÑA, / Y FRANCIA CONTRA CASTILLA. / PANEGYRICO GLORIOSO / AL / CRISTIANISSIMO MONARCA / LVIS XIII. EL IVSTO. / Por el / DOCTOR FRANCISCO MARTI Y VILADAMOR / Abogado Fiscal de*

Fig. 10. Ramon Olivet, retrat de Pau Claris. [Barcelona, Biblioteca de Catalunya].

cogràfic que apareix més tard al llibre *Praesidium inexpugnabile Principatus Cataloniae pro iure eligendi Christianissimum Monarcham*, del mateix Martí i Viladamor (Barcelona: Sebastià de Cormellas, 1644).³⁸ El retrat no va signat, però també cal afegir-lo sense reserves al catàleg de Ramon Olivet [fig. 11].

A partir d'aquest moment la producció d'Olivet sembla eclipsar-se, per bé que el gravador continuà vivint, com hem vist, fins a l'any 1657. Potser li hauríem d'atribuir encara l'escut d'armes del prior de Santa Maria de Meià, Josep de Jalpí i Julià, que apareix a la portada de les *Constitutiones Sinodales* de l'any 1647 d'aquest priorat, impreses per

Antoni Lacavalleria. No he pogut examinar aquesta edició —descrita per Aguiló—,³⁹ però segurament és el mateix gravat anònim que reapareix a les *Constitutiones Synodales* de l'any 1659 del mateix priorat, estampades novament per A. Lacavalleria, l'impressor que com sabem fou amic d'O-

la Bailia General de Cataluña por la / I.N. y F. Ciudad de Barcelona. // Año – 1641 // CON LICENCIA Y PRIVILEGIO. / En Barcelona : Por Lorenço Deu, delante el Palacio del Rey. Vegeu PALAU, núm. 153506, i també E. PÁEZ, op. cit., núm. 1529-3.

38. PRAESIDIUM / INEXPUGNABILE / PRINCIPATUS CATALONIAE. / PRO IVRE ELIGENDI / CHRISTIANISSIMUM MONARCHAM. / Historia, Politica, & Iurisprudentia, / Omniumque Diuinarum, & Humanarum Rerum / Armis / MVNITISSIMUM. / In quo grauior- res, ac magis arduae, Regum & Principum disquisi- / tiones, pro Catalonia, absolutissimo discursu, resoluuntur. / Cum duplici indice, altero capitum, rerum notabilium altero. / AD EXCELLENTISSIMUM DOMINUM / dominum le Tellier, à Secretis status et belli, et in omnibus Conciljs S. Chris. et / R. Magestatis meritissimum Consiliarium, ac Rerum Cataloniae. / Ministrum praeclarissimum. / PRAESIDIARIO DVCE / FRANCISCO MARTI ET VILADAMOR / Iurisconsulto Barcinonensi, Regio Historiographo, & Aduocato / Fiscali patrimoniali Baiuliae Generalis Cataloniae. // Ex deliberatione Sapientis Centum-uiralis / Concilij Ciuitatis Barcinonensis. / Barcinonae, apud officina[m] Typographicam Sebastiani à Cormellas / Mercatoris, Anno salutis 1644. Vegeu PALAU, núm. 153507.

39. Vegeu AGUILÓ, núm. 209.

Fig. 11. Ramon Olivet, retrat de Lluís XIII. [Barcelona, Biblioteca Pública i Universitària, fotografia de l'autor].

livet fins a la mort d'aquest.⁴⁰ Però el gravat també podria ser atribuït al benedictí fra Joan Antoni Clement, gairebé oblidat per la nostra historiografia artística, del qual coneixem diversos gravats calcogràfics realitzats durant la sisena i setena dècades del segle. Haig de fer esment, per acabar, d'un gravat en coure d'Olivet que malauradament no he estat a temps de localitzar: representa *Sant Miquel dels Sants*, i E. Junyent el descriu com una variant simplificada d'un altre gravat, anterior, de Juan de Noort.⁴¹

Són ben pocs els noms de calcògrafs catalans actius en la primera meitat del segle XVII que tenim identificats, i sabem encara molt poc sobre llurs trajectòries biogràfiques

i professionals. De l'argenter tarragoní Joan Baptista Vilar en coneixem a penes quatre gravats –entre els quals el famós frontispici de l'*Espedición de los Catalanes y Aragoneses contra Turcos y Griegos*, de Francesc de Montcada (Barcelona: L. Deu, 1623), o l'interessant gravadet que il·lustra la portada dels *Quatre dels últims tractats de la selva de sentències*, del canonge Jeroni Ferrer de Guissona (Barcelona: Sebastià de Cormellas, 1623)– que situen la seva activitat, de moment, entre 1615 i 1623.⁴² Mossèn J. Gudiol –el primer estudiós dels nostres argenters-gravadors– i, seguint-lo, M. A. Casanovas identifiquen la firma abreujada «FR. ES.», que subscriu l'aiguafort que il·lustra la primera pàgina del *Triunfo del Santo Mysterio de la Vera Cruz de la Villa de Cervera* (Barcelona: en casa de Sebastián y Iayme Matevad, 1634), amb Francesc Esteve, l'argenter de Barcelona que

40. Vegeu AGUILÓ, núm. 210.

41. E. JUNYENT, pbro., «Exposición iconográfica de San Miguel de los Santos», *Ausa* (Vic), 41 (1962), p. 241.

42. Sobre Joan Baptista Vilar, vegeu J. GUDIOL, *op. cit.*; M. A. CASANOVAS, *op. cit.*, p. 131-132, i E. PÀEZ, *op. cit.*, núm. 2248-1 i 2, p. 250.

realitzà la seva passantia el 8 de juny de 1633. La hipòtesi sembla raonable, però cal reconèixer que tant el nom com el cognom són molt freqüents.⁴³ He pogut identificar encara un altre argenter que ens deixà almenys un testimoni de la seva activitat com a gravador –segurament ocasional– en aquesta època: Antoni Bover, examinat com a mestre argenter de Barcelona el 21 d'octubre de 1641, signà un dels gravats a plana sencera que il·lustren la *Vida Evangélica y Apostólica de los frayles Menores*, de fra Miguel de la Purificación (En Barcelona: Por Gabriel Nogués, Año 1641). La firma del gravat, de tècnica i de dibuix molt rudimentaris, no ofereix en aquesta ocasió cap dubte pel que fa a la identificació de l'autor (*Anthonius Bouer Arge. De Barce.*).⁴⁴

És cert que el llinatge dels argenters-gravadors representa un dels factors més actius dins el panorama del gravat calcogràfic autòcton del segle XVII. Però em sembla que cal matitzar la imatge global que sobre això ens llegà Casanovas. La seva suposició segons la qual *tots* els argenters d'aquesta

43. Sobre Francesc Esteve, vegeu J. GUDIOL, *op. cit.*, i M. A. CASANOVAS, *op. cit.*, p. 133. Vegeu, també: AHPB, Pere Pau VIVES, *Octavum manuale*, 1633, f. 560r-v (8 juny 1633): «...han examinat a Francesc Esteve jove argenter fill de Joan Esteve pagès de Sant Joan Despí y de Antiga de aquell viuda dexada...».

44. AHPB, Pere Pau VIVES, *Protocollum*, 1641, f. 574 (21 octubre 1641): «...han examinat a Antoni Bover jove argenter, fill llegítim y natural de Antoni Bover boter y de Catharina Bover conjuges defuncts...». El gravat d'Antoni Bover apareix a: *VIDA / EVANGELICA / y Apostolica de los frayles Menores. Illustrada / con varias materias morales. y conceptos predicables / con vn copioso elenco para muchos sermones. / y platicas para diferentes assumptos. / POR EL M.R.P.F. MIGVEL DE= / la Purificacion Custodio, y Procurador Gener= / al de la Prouincia del Apostol S. Thome de la / regular obseruancia de N.S.P. Fr.^{co} / Predicador Missionario Apostoli= / co por la S. de Vrbano viij. / del Reyno del gra[n] Mogor: / Hijo de la misma Prouincia, y natural de Tarapor, / de la Oriental India. / DIRIGIDA A LA SACRA REAL MA= / GESTAD DEL MVY ALTO, PODEROSO. Y CATOLICO / REY DE PORTVGAL DON IVAN. 4. N.S. / Con licencia, priuilegio. / En Barcelona. Por Gabriel Nogués. Año. 1641.* Vegeu PALAU, núm. 242333. El volum conté altres gravats millors que el del nostre argenter. El frontispici i el gravat entre les p. 146-147 són de Martin Droeshout (que signa amb la fórmula «*Marten DR*»); el d'Antoni Bover és entre les p. 204-205; el gravat entre les p. 266-267 és signat per un «*Petrus Pauli*» que segurament hem d'identificar com un Pauli/Pauwels flamenc; el gravat entre les p. 298-299 no és signat, però podria atribuir-se, per exemple, al mateix Pauli, i el gravat entre les p. 360-361 és signat pel francès Valérien Regnard («*Valerianus Regnartius*»). Cal subratllar que un dels gravats de Droeshout, així com els de Pauli i de Regnard, són signats a Roma. D'altra banda, la planxa signada per l'argenter català degué ésser començada per algun dels altres gravadors citats, puix que l'emmarcament ornamental amb garlandes –molt similar als dels gravats signats per Pauli i per Regnard– correspon a una mà diferent i evidentment més hàbil.

Fig. 12. Fr. Joan Antoni Clement, *Immaculada Concepció*. [Barcelona, Biblioteca Pública i Universitària, fotografia de l'autor].

època haurien practicat l'aiguafort i la talla dolça «ja omplint moments d'oci o acomplint algun encàrrec» resulta exagerada i certament no verificada. La proporció d'argenteres documentats dels quals no coneixem cap gravat és molt superior a la dels argenteres dels quals sí que tenim notícia d'alguna activitat com a gravadors, que en molts d'ells sembla només ocasional. I, d'altra banda, els calcògrafs que no foren argenteres tenen un paper bastant més rellevant del que d'antuvi suposàvem. El gravador més productiu durant el segon quart del segle és clarament el nostre Ramon Olivet, documentat com a pintor i com a gravador. De fet, al llarg d'aquest període, el pintor-gravador dels Prats de Rei sosté gairebé en solitari el tènue fil de continuïtat

de la producció autòctona, si tenim en compte que l'hipotètic Francesc Esteve i el poc dotat Antoni Bover fan l'efecte d'aparicions meteòriques de baixa intensitat en el nostre modest firmament calcogràfic. I, després de l'eclipsi d'Olivet, sembla que fou bàsicament un frare benedictí qui, per dir-ho d'alguna manera, en prengué el relleu.

Casanovas ja citava el nom de F. Clement, però només de passada, tot fent relació de la nòmina dels gravadors catalans de la segona meitat del Siscent.⁴⁵ Sovint signa els seus gravats amb aquesta fórmula escarida (*F. Clement fecit*), però en altres ocasions ens revela de forma més precisa la seva identitat. El petit frontispici dels *Officia propria Sanctorum Religionis Sanctiss. Patriarchae Benedicti* (Barcelona: Antoni Lacavalleria, 1664) duu la signatura «*F. Clement eiusdem Religionis filius f.*»⁴⁶ La signatura d'un altre

45. Vegeu M. A. CASANOVAS, *op. cit.*, p. 133.

46. *OFFICIA PROPRIA / SANCTORUM / RELIGIONIS SAN- / CTISS. PATRIARCHAE / BENEDICTI. / AS. Rituum Congreg. approbata. / Et ex Decreto S. Generalis Capituli / Monachorum Congreg. Tarraconen / ab omnibus eiusdem Congregat. / Vriusque sexus*

gravat, força interessant, que representa una Immaculada Concepció, ens completa el nom: «*F. Joannes Anthon. Clement fecit 1658*»⁴⁷ [fig. 12]. Aprofito l'avinentesa per reproduir aquest exemple, ben il·lustratiu de la capacitat de fra Joan Antoni Clement com a gravador en coure. Però haig de deixar per a una altra ocasió una revisió més detinguda de la producció calcogràfica del nostre religiós, que prou mereix ésser rescatada de la penombra en què fins ara ha dormitat.

Religionis / celebranda. // Barcinone apud Antonium / Lacavalleria. 1664. Vegeu PALAU, núm. 199118. El mateix frontispici gravat, amb el peu d'impremta corregit, reapareix a l'edició del mateix llibre de Barcelona: Rafael Figueró, 1679.

47. Publicat com a il·lustració de: *IESVS, MARIA, IOSEF. / SERMON, / De la Immaculada Concepcion de Nuestra Señora / EN LAS FIESTAS / Que con magestuosa pompa, y veneracion celebre / HIZO / La muy Illustre Ciudad de Barcelona a 27. de Março / LVNES / Despues del Domingo de Passion de este presente año. / 1662. / En accion de gracias, de los Decretos que nuestro muy S. Padre / ALEXANDRO VII. / Concedió a 8. de Diciembre del año proximately pasado / 1661. / A instancia de la Magestad Catolica del Rey nuestro señor / DON PHELIPE IV. EL GRANDE. / En favor de la sentencia Pia, que dize, que la Alma de la Virgen / MARIA SANTISSIMA. / En el primer instante de su creacion, è infusion / EN SV BENDITO CVERPO, / Fue adornada de la Divina gracia, y preservada / DEL PECADO ORIGINAL; / Predicòle en la sancta Iglesia del Aseo / FRAY IOSEF ANTONIO DE VRREA / DE LA ORDEN DA NVESTRO P.S. AGVSTIN / CON LICENCIA, / En Barcelona, En casa de Antonio Lacavalleria, 1662.* Vegeu PALAU, núm. 345951. Atès que el gravat té data de l'any 1658, podria haver servit abans per a il·lustrar alguna altra publicació.

En aquest article s'estudiarà, utilitzant bàsicament documentació notarial, la personalitat d'alguns dignataris catalans que formaren part dels consells de govern de la monarquia hispànica durant l'Edat Moderna. No és una recerca completa, perquè no analitza de manera sistemàtica, per exemple, els regents catalans del Consell d'Aragó, estudiats per Ion Arrieta,¹ però és el fruit d'una atenció continuada per la presència catalana en els organismes de l'administració central de l'Estat.

Homes d'hisenda al segle XVII

1. Gaspar de Pons, conseller d'Hisenda

El 1602, va ser nomenat conseller d'Hisenda un Gaspar Pons que pot ser identificat com a català. Els Pons eren senyors de Ribelles (a la Noguera) i de Montsonís: Gaspar de Ponts [sic] de Ribelles apareix citat al *Dietari de la Generalitat* i Joan de Ponts de Ribelles, donzell d'Urgell, va ser oïdor de comptes del General.² A l'Arxiu Històric de Protocols de Barcelona, es conserven tres capitulacions matrimonials de Gaspar de Pons de Montsonís, així com el seu testament.³ La seva segona dona era Caterina d'Areny, vídua d'Alonso de Perves, de la noblesa del Pallars. «Monsenyor Gaspar de Pons, fill del senyor de Ribelles», és citat a les memòries de

1. Ion ARRIETA ALBERDI, *El Consejo Supremo de la Corona de Aragón*, Zaragoza, 1994.

2. Sobre la família Pons, de Ribelles, vegeu l'obra de Francisco Javier MORALES ROCA, *Próceres habilitados en Cortes del Principado de Catalunya, (1599-1713)*, Madrid, 1983, v. II, p. 42-43. *Dietari de la Generalitat*, Barcelona, 1994, v. II, *passim*.

3. Les capitulacions matrimonials amb Caterina d'Areny, vídua d'Alonso de Perves: AHPB, Francesc PEDRALBES, *Plec de capitulacions matrimonials*, 45. El testament de Gaspar de Pons i de Montsonís, fill de Gaspar de Pons, donzell i senyor de Montsonís: AHPB, Miquel CELLERS (menor), *Segon llibre de testaments*, f. 23.

Perot de Vilanova, que va enllaçar amb els Perves.⁴ Els Vilanova de Perves van ocupar el càrrec de lloctinent del Mestre Racional de Catalunya, és a dir, un càrrec de l'administració de finances.

Gaspar de Pons va ser un dels experts en finances durant els darrers anys del regnat de Felip II. Va escriure uns comentaris, glosses i advertències al llibre IX de la *Nueva Recopilación* de lleis de Castella: se'n conserven còpies manuscrites a la Biblioteca Nacional de Madrid. Al principi del segle XIX, les va publicar el jurista Joan Sempere Guerinós en el primer volum de la seva «Biblioteca económica»; també a Sempere devem la indicació que Pons era «catalán y del consejo de hacienda». Així mateix consta que, el 1596, Pons formava part d'una de les clàssiques «Juntas de medios» de l'administració financera espanyola.⁵

2. El marquès de Tamarit

El reusenc Francesc de Montserrat i Vives va ser un dels principals financers de l'administració reial a Catalunya després de la Guerra dels Segadors. Estem ben informats de les seves activitats gràcies a les recerques de Salvador Rovira, en bona part fetes sobre documentació notarial. Jordi Vidal Pla el cita entre els exiliats d'aquell conflicte, amb títol de castellà de Cambrils. Després del 1652, el trobem com a arrendatari de diversos impostos reials, eclesiàstics i de la Generalitat (*cruzada*, bolla) i com a subministrador de provisions de l'exèrcit, del qual era proveïdor general el 1674. També va ser factor de les galeres del rei.⁶

4. Antoni SIMON I TARRÉS, *Cavallers i ciutadans a la Catalunya del Cinc-cents*, Barcelona, 1991.

5. Juan SEMPERE GUERINÓS, *Biblioteca económico-política...*, Madrid, 1801, I, p. 43 i ss. José CANGA ARGÜELLES, *Diccionario de Hacienda*, Madrid, 1834; reedició facsímil, 1968, II, p. 14. Albert LOVETT, *Mateo Vázquez de Lecca and the government of Spain (1572-1592)*, Genève, 1977, p. 205. Dolores M. SÁNCHEZ, *El deber de Consejo en el Estado moderno. Las Juntas «ad hoc»*, Madrid, 1993, p. 246.

6. Jordi VIDAL PLA, *Guerra dels Segadors i canvi social*, Barcelona, 1983. Anton JORDÀ FERNÁNDEZ, *Església i poder a la Catalunya del segle XVII. La Seu de Tarragona*, Publicacions de l'abadia de Montserrat, 1993, p. 137, n. 717; *Poder i comerç a la ciutat de Tarragona. S. XVIII*, Tarragona, 1988, p. 48-49; «Els ingressos fiscals de la Generalitat de Catalunya a la segona meitat del segle XVII», *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols*, X (1982), p. 182. Carmen SANZ AYÁN, *Los banqueros de Carlos II*, Madrid, 1989, p. 384-386.

Igual com molts altres financers de l'Antic Règim, Francesc Montserrat es va convertir en senyor jurisdiccional: el 1652, va adquirir la senyoria de Morell; el 1673, va esdevenir senyor d'Altafulla i de la baronia de Ribelles, comprada precisament als Pons; el 1679, va obtenir el títol de baró d'aquesta població, i el 1681, va esdevenir marquès de Tamarit. Finalment, el 1683, va obtenir el títol de Noble del Principat de Catalunya. Va morir a Barcelona el 1688.⁷

L'octubre de 1686, el Consell de Cent havia felicitat el marquès

*«havent tingut intelligència que lo Rey nostre senyor havia fet gràcia al noble senyor... de supernumerari en lo Consell supremo de Aragó».*⁸

Ion Arrieta ens diu que el marquès de Tamarit va ser nomenat membre supernumerari del Consell d'Aragó des del 1689, però sembla que el marquès de Tamarit que va pertànyer al Consell fins al 1707 no era Montserrat, que com ja hem vist era mort, sinó el seu gendre, Antoni de Camporrells.

3. Don Antoni de Camporrells

El 1665, la filla de Francesc de Montserrat, Gertrudis, s'havia casat amb Antoni de Camporrells, baró de les baronies de Biosca i Taltavull.⁹ Per part materna, Camporrells era nét de Cristòfol de Gallart, que havia estat regent de la tresoreria al principi del segle. Havia estat elegit com a diputat militar de la Generalitat per al trienni 1683-1686, però va renunciar al càrrec precisament per haver estat nomenat membre del Consell de Finances, a la Cort.¹⁰

7. Salvador J. ROVIRA GÓMEZ, *Antoni Martí i Franquès i l'Altafulla del seu temps*, Centre d'estudis d'Altafulla, 1982, p. 32-33. Vegeu, també, les col·laboracions del mateix autor a la *Gran Geografia Comarcal de Catalunya*, Barcelona, 1982, v. 7, p. 96 (Tamarit), 100 (Altafulla) i 121-122 (el Morell). Sobre la compra de Ribelles, v. 10, p. 410. Josep M. RECASENS I COMES, *El senyoriu de Morell*, Tarragona, 1985, p. 52-53.

8. ARRIETA, *op. cit.*, p. 627. *Manual de Novells Arditis*, Barcelona, 1966, v. XX, p. 260.

9. AHPB, Jaume RONDÓ, *Llibre de capitulacions matrimonials, 1665*, f. 134. Camporrells s'havia casat ja el 1656: Pere M. FERRÉ, *Segon llibre de capitulacions matrimonials*, f. 32. Era un dels exiliats de la guerra dels Segadors: VIDAL PLA, «Apèndix», núm. 77. Se'l cita com a procedent d'Elna.

10. J. M. SANS TRAVÉ i C. BALLART, «El catàleg de Diputats i Oïdors de Comptes de la Generalitat de Catalunya (1359-1710) de Pere Serra Postius», *Estudis Històrics i Documents*

Antoni de Camporrells és nomenat marquès de Tamarit al testament del seu germà Lluís (1688), així com en documents posteriors. Sembla que la seva muller va viure a Madrid, com a propietària absentista, fins a la seva mort el 1718. El títol va passar aleshores a Josep de Montserrat i Moles, el qual, al principi del regnat de Felip V, havia format part del tribunal de la Batllia General de Catalunya.¹¹

4. Miquel de Salbà i Vallgornera

Entre els membres del Consell d'Aragó, el marquès de Tamarit hauria estat un conseller de capa i espasa extraordinari. El 1681 havia mort el conseller titular, Miquel de Salbà i Vallgornera, marquès de Vilanant, que ocupava el càrrec des del 1660. Salbà procedia d'una família de mitjana noblesa del Penedès:¹² el seu pare havia estat membre de l'Audiència en el primer terç de segle. Miquel de Salbà havia estat un dels homes claus de la hisenda reial de Catalunya, després de la Guerra dels Segadors. S'havia casat el 1631 amb Jerònima de Pons i Rajadell. L'oncle de la núvia, Bernat Pons i Turell, comte de Robres, va formar part de l'Audiència i del Consell d'Aragó. Un altre Pons, eclesiàstic, va ser canceller de Catalunya en el regnat de Carles II. Les dues famílies continuaren les relacions endogàmiques: la filla de Salbà i Vallgornera, Caterina, es va casar amb el segon comte de Robres.¹³

dels Arxius de Protocols, VIII (1980), p. 104. També hi ha referències a l'ascens de Camporrells al dietari del ciutadà honrat Josep de Monfar i Sors: Biblioteca Universitària de Barcelona, ms. 1.765, 1683 (14 de maig i 18 de desembre). En aquest darrera data, el dietarista deia que Camporrells se n'havia anat a ocupar la regència [sic] del Consell de guerra. El càrrec de regent era propi del Consell d'Aragó, però no dels d'hisenda o de guerra.

11. AHPB, Esteve COLS (major), *Segon llibre de testaments*, f. 4 i 42. En canvi, en el testament de la seva muller, Maria, figura entre els marmessors Francesc de Montserrat, marquès de Tamarit. Sobre Josep de Montserrat: *Manual de Novells Ardits*, XXIV (1702-1704), p. 78 i 246-247.

12. ARRIETA, 624. Salvador FERRÉ I MICÓ, «Els Salbà, nissaga de la mitjana noblesa catalana d'origen bisbalenc», *Miscel·lània Penedesenca*, XI (1988), p. 161-188, treball que utilitza força documentació notarial.

13. AHPB, Francesc TRIES, *Primer llibre de capitulacions matrimonials*, f. 152. Baltasar d'ORIOI MERCER, testament de Jerònima de Salbà, Pons i de Rajadell (29 d'octubre de 1666).

Els botiflers

1. *Melcior Prous*

La presència de catalans en els consells de govern de la monarquia es va incrementar el 1705, amb l'arribada a la cort de funcionaris «botiflers» que fugien de la victòria austriacista, entre els quals hi havia Melcior Prous.

El «discret» Mateu Prous, notari, havia estat insaculat pel govern de Barcelona el 1653, després del retorn de la ciutat a l'obediència de Felip IV. Posteriorment, va ser nomenat escrivà major «de les corts dels magnífics regents, la vegueria i batllia». Els seus fills es casaren amb famílies vinculades a l'administració municipal: Baltasar, doctor en drets, es casà el 1681 amb Jacinta Trellés i Alba,¹⁴ filla del «magnífic» Pere Trellés, escrivà major de la casa de la ciutat des del 1656. Pere Trellés, notari reial, fill d'un altre notari del mateix nom, també era un dels insaculats del 1653. El 1670, va ser conseller cinquè de la ciutat i, el 1678, va obtenir la dignitat de ciutadà honrat. El seu fill, Pere Trellés i Alba, va ser veguer de la ciutat de Barcelona del 1698 al 1702.¹⁵

Baltasar Prous exercí dues vegades el càrrec de cònsol militar de la Llotja del Mar: el 1679 i el 1695. En el seu testament, del 1707, nomena marmessors el seu nebot, anomenat també Baltasar, i els seus parents notaris, Golorons.¹⁶ Salvador Golorons, «del col·legi de notaris reials», s'havia casat el 1678 amb Serafina Prous, filla de Mateu Prous.¹⁷ El fill d'aquest matrimoni, Salvador Golorons i Prous, fou també notari. Un altre parent jurista era Rafel Llampilles i Prous, un dels membres de l'Audiència de l'Arxiduc.¹⁸

En canvi, va ser filipista el germà de Baltasar, Melcior Prous, casat el 1674 amb Teresa Berardi, fill d'un mercader d'origen marsellès.¹⁹ Melcior

14. AHPB, Joan GUIU, *Manual de capitulacions matrimonials*, 12 desembre 1681.

15. AHPB, Joan GUIU, *Manual de testaments*, f. 258-263.

16. AHPB, Francesc BUSQUETS (menor), *Llibre d'encants i testaments, 1686-1731*, f. 155.

17. AHPB, Pere M. LLUNELL, *Vuitè llibre de capitulacions matrimonials*, 5 maig 1678.

El testament de Golorons a: AHPB, Gaspar SAYÓS, *Segon llibre de testaments*, f. 168-174.

18. Pedro VOLTES BOU, *Barcelona durante el gobierno del Archiduque Carlos de Austria*, Barcelona, 1963, I, p. 207 i 215. Arxiu de la Corona d'Aragó. Arxiu Notarial de Mataró, 611. Notari Salvador Mataró, fol. 123. «Inventari dels béns del Magnífic Llampilles i Prous, en el dia del seu òbit domiciliat a Mataró» (1730).

19. AHPB, Ramon VILANA PERLAS, *Quart llibre de capitulacions matrimonials*, 50.

va ser membre de l'Audiència, concretament Jutge de Cort, des del 1698 i havia al·legat els mèrits del seu pare durant la Guerra dels Segadors. Bé que l'intendent del Rosselló i el cònsol francès a Barcelona el consideraven poc afecte a la causa borbònica,²⁰ el 1705 va marxar a Castella. L'1 de febrer de 1706, va prendre possessió de la plaça d'alcalde de Casa i Cort. Segons deia la documentació oficial,

«S.M. le hizo merced del título por venir de Barcelona, por no prestar obediencia al Archiduque».

El 18 de març, Felip V el va cridar perquè l'acompanyés a la seva fracassada expedició a Catalunya.²¹ La seva dona i els seus fills foren expulsats del Principat el 1709 i el rei li va concedir la naturalesa de Castella. El novembre del 1713, fou ascendit a membre del Consell de Finances. En morir cinc mesos després, la família va recollir el fruit de la seva fidelitat: Baltasar Prous va obtenir un privilegi de cavaller (1719) i va ser, des del 1718, un dels regidors del nou Ajuntament borbònic de Barcelona.²²

2. Francesc Portell, pare i fill

Un altre dels notaris insaculats el 1653 era Antoni Portell, fill de Gaspar Portell, burgès de la vila de Mataró. Portell va exercir la notaria del 1639 al 1655. En el seu testament, redactat aquest darrer any, deixava hereu el seu fill Francesc, «d'edat vuit anys poc més o manco».²³ Francesc Portell va ser advocat i catedràtic de la Universitat de Barcelona i, el 1679, va casar-se amb Francesca Font, filla del ciutadà honrat, ja difunt, Pere Pau Font. Aquell mateix any va assolir la dignitat de cavaller²⁴ i, al final del 1684, Portell va ser nomenat Jutge de Cort de l'Audiència, càrrec que poste-

20. Joaquim ALBAREDA, *Els catalans i Felip V*, Barcelona, 1993, p. 119 i 147.

21. Archivo Histórico Nacional, *Catálogo de la Sala de Alcaldes de Casa y Corte*, Madrid, 1925, p. 768-770.

22. AHN, *Consejos suprimidos*, lligall 17.943, núm. 39.

23. *Manual de Novells Ardits*, XVI, *passim*. AHPB, Jaume CORBERA, *Primer llibre de testaments*, f. 113.

24. AHPB, Francesc LLAUDER, *Llibre de capitulacions matrimonials*, f. 213. MORALES ROCA, *Próceres*, II, 47.

riorment va canviar pel d'advocat fiscal el 1689, per destitució de Pere d'Amigant. Va redactar el seu testament el 1694.²⁵

Francesc Portell va ser un dels puntals del partit reialista a les Corts del 1701: va ser el que «urdió la tela», en paraules de l'historiador Narcís Feliu de la Peña. El seu nomenament com a Jutge de Greuges no va ser acceptat. La seva fidelitat a la causa reial li va valer el nomenament de fiscal del Consell d'Aragó. Es va acomiadar solemnement del Consell de Cent, bo i prometent

*«que ell, posat en Madrid, procuraria que la present ciutat, sa pàtria, sempre quedàs en son major lustre y estimació».*²⁶

El trasbalsat any 1706, Portell fou ascendit de fiscal a conseller d'Aragó. L'any següent, en produir-se l'abolició d'aquest Consell, va ser nomenat conseller de Castella, mentre que el seu col·lega, Pastors i Mora, fou destinat al Consell d'Índies. Com que era un dels pocs lletrats amics de Melchor de Macanaz, aquest el va fer nomenar, el 1714, un dels presidents del Consell de Castella. Va morir en l'exercici d'aquest càrrec l'1 de març de 1715, poc abans que Macanaz perdés el poder i que el Consell de Castella tornés a la seva organització anterior.²⁷ Dos dies abans de la seva mort, havia atorgat un codicil que completava les disposicions del testament del 1694: hi disposava el seu enterrament a l'església de Nostra Senyora de Montserrat, a Madrid, a la sepultura que hi havia disposada per als ministres del Consell d'Aragó, i reduïa a 500 les 2.000 misses encarregades. Els marmessors responien al seu cercle polític. A més del comte de Frigiliana, darrer president del Consell d'Aragó, hi trobem els catalans a Madrid: el marquès de Cerdanyola, antic conseller de capa i espasa; Francesc Ametller; la marquesa de Tamarit i el lleidatà Josep Llopis, aleshores alcalde de Casa i Cort. Entre els testimonis, hi havia el fill d'Ametller, Oleguer, i Baltasar Prous. Fou un altre testimoni qui va signar el testament, perquè el tremolor de les mans ja no va permetre fer-ho al malalt.²⁸

25. AHPB, Vicenç GAVARRÓ (menor), *Segon llibre de testaments*, 18 de maig de 1694.

26. ALBAREDA, *op. cit.*, 79, 85 i 91. *MNA* (Barcelona), v. XXIV (1971), p. 69-70 i 83. Narciso FELIU DE LA PEÑA, *Anales de Cataluña*, Barcelona, 1709, III, p. 405 i 511.

27. Pere MOLAS RIBALTA, «Catalans a l'administració central», *Pedralbes*, 8, II (1988), p. 184-185. Pastors i Mora va morir a Madrid el 1712: Gildas BERNARD, *Le Secretariat et le Conseil espagnol des Indes (1717-1808)*, París-Ginebra, 1972, p. 214.

28. Archivo Histórico de Protocolos de Madrid (AHPM), protocol 12.215, f. 458.

Portell deixava quatre fills barons. Un d'ells, que figurava com a marmessor, Francesc Portell i Font, ja formava part de l'administració central com a fiscal d'Obres i Boscos. La seva carrera va quedar deturada una quinzena d'anys. El 1731, fou nomenat alcalde de Casa i Cort. Ascendit al Consell de Castella el 1734, va morir solter el 1741. Va disposar el seu enterrament a l'Hospital d'Aragó de Madrid, o sigui, a l'església de Montserrat: se l'havia d'enterrar amb l'hàbit de sant Francesc i se li havien de dir 400 misses. Entre els marmessors, hi trobem tres consellers de Castella (un d'ells, el català Josep Ventura Güell), el germà del testador, Joan Miquel Portell, i l'abat del convent de Montserrat de Madrid.²⁹

L'herència s'havia de dividir entre els seus germans, Joan Miquel i Maria Josefa, i, en cas de manca de descendència, passaria a l'Hospital de la Santa Creu de Barcelona. Joan Miquel Portell també va servir el rei, però només a l'administració municipal: va ser alcalde major de Vilafranca (1735), corregidor de Cervera (1742) i regidor de Barcelona (1742-1763). En aquest càrrec, el va succeir el seu fill, Josep Francesc de Portell i Peiri, que va ser acadèmic de les Bones Lletres i que va morir el 1781. Joan Miquel de Portell havia rebut el 1758 el títol honorari de Ministre de la Comptaduria Major.³⁰

3. *El marquès de Cerdanyola*

Set anys després del primer Portell, moria a Madrid el darrer conseller de capa i espasa català del Consell d'Aragó: don Fèlix de Marimon i Tord, pertanyent a una família amb llargs serveis a la monarquia. Aleix de Marimon havia estat portaveu del Governador General del 1613 fins al 1639 i Bernardí de Marimon, cavaller de l'orde de Sant Jaume, va morir a Madrid el 1648, deixant un únic fill, Joan.³¹

Joan de Marimon va ser, després del 1652, regent de la tresoreria, càrrec en el qual el va succeir el seu fill Fèlix. Aquest, nascut el 1639, s'havia casat el 1661 amb Jerònima de Corbera, filla del baró de Llinars. Un germà

29. AHPM, protocol 15.457, f. 555. Portell deixava al monestir sis quadres religiosos.

30. AHPB, Ignasi CLARAMUNT I GAVARRÓ, *Primer llibre de testaments*, f. 368-387 i 412-413.

31. MORALES ROCA, *Próceres*, I, p. 300-301.

seu que conservava el nom familiar de Bernardí va ser canonge de la Seu d'Urgell.³²

Fèlix de Marimon i Tord va ser nomenat conseller d'Aragó el 1683, per a ocupar la plaça vacant deixada per la mort de Miquel de Salbà i Vallgornera. El Braç Militar del Principat ho agraià al rei per tractar-se d'un «subjecte verdaderament català». El 1690, Marimon assolí el títol de marquès de Cerdanyola. Així mateix, va obtenir per al seu fill, Josep de Marimon i Corbera, el dret de substituir-lo en el Consell d'Aragó, «por el tiempo de ausencias y enfermedades». Feliu de la Penya creia que el marquès de Cerdanyola fou l'ànima del partit botifler a les Corts del 1701.³³

Quan el Consell d'Aragó va ser abolit, Marimon, que a diferència de Portell no era jurista, va ser destinat al Consell d'Itàlia. Ja hem vist que va ser un dels marmessors de Portell. El 1717, rebé un despatx de comissió per a armar cavaller el català Baltasar Prous. Va morir a Madrid el 1722: deixava com a marmessors els seus fills, Josep, Bernardí, Francesc (que era jesuïta) i Ramon, bisbe de Vic (1721-1744).³⁴

Josep de Marimon i Corbera havia estat, del 1714 al 1716, un dels vocals de la junta interina de govern i justícia de Catalunya. El 1686, s'havia casat a l'església del Pi amb Maria Francisca de Velasco, filla d'un noble castellà, gentilhome de cambra de don Joan Josep d'Àustria, que s'havia casat el 1653 amb Maria Reguer, senyora de Vilagrassa. Fill del matrimoni Marimon i Fernández de Velasco, Joan Antoni (nascut el 1698) va ser regidor de Barcelona el 1718.³⁵

4. Els Ametller

Poc després de Marimon, l'octubre del 1726, va morir a Madrid un altre dels marmessors catalans de Francesc Portell: el conseller de Castella Fran-

32. AHPB, Pere M. FERRÚS, *Segon llibre de capitulacions matrimonials, 1661*, f. 312. Sobre Eleonor de Marimon i Tord: Baltasar Oriol MERCER, *Manual de testaments, 1675*. Sobre Bernardí de Marimon: Ramon VILANA PERLAS, *Segon llibre de testaments*, f. 36.

33. ARRIETA, 616 i 625. ACA, *Consell d'Aragó*, lligall 209, núm. 60.

34. AHPM, protocol 12.217, escrivà Pedro DÍAZ DE ALDA, 26 de febrer de 1722.

35. AHPB, Ramon VILANA PERLAS, *Sisè llibre de capitulacions matrimonials*, fols. 275-282. «Capítols matrimonials fets i firmats entre los Nobles D. Joseph de Marymon y Corbera de una, y D.ª María Francisca de Velasco...». Notari Francesc PASTOR, *Plec de capitulacions matrimonials (1641-1656)*, «D. Joan Antoni de Velasco...». Joan MERCADER RIBA, *Felip V i Catalunya*, Barcelona, 1968, p. 211-212.

cesc Ametller, el qual era fill de Jaume Ametller, de Castellar del Vallès. En el seu testament, al·ludeix amb orgull a la casa pairal:

«heredad y casa... solar antigua... de mi nobleza y apellido de Ameller, que lo tiene de más de 400 años».

En un memorial presentat al Consell d'Aragó havia parlat d'una antiguitat de 600 anys.³⁶

La carrera política i social de Francesc Ametller estigué força relacionada amb la seva vida matrimonial. El 1681, es va maridar amb Raimunda Pescio i Montserrat, filla de David Pescio, noble del regne de Sicília el 1663. Però és més important el fet que la núvia fos neboda d'Oleguer de Montserrat, bisbe d'Urgell i canceller de Catalunya, que cedí objectes d'or i plata per valor de 889 lliures, «en nom de dot».³⁷

El 1695, Ametller va contreure un nou matrimoni amb Matilde de Montaner i Orlau. La núvia era filla de Francesc Montaner, doctor en drets, i néta de Josep Montaner, doctor en dret i ciutadà honrat, i de Josep Orlau, doctor en dret. Totes dues famílies havien estat presents en el govern de la ciutat durant la Guerra dels Segadors. Josep Orlau havia estat assessor de la ciutat el 1641 i membre de l'Audiència pro-francesa. Josep Montaner havia estat conseller en cap l'any 1644.³⁸

Ametller va ser advocat i catedràtic de la Universitat de Barcelona des dels 22 anys, el 1677, però en va tardar 21 fins a obtenir una plaça a l'Audiència el 1698. Exiliat el 1705, continuà servint Felip V en el govern de les illes de Mallorca (fins al 1706) i de Sicília (fins al 1713). Home clau en l'establiment de l'administració borbònica a Catalunya, era conseller de Castella des del 1714. El 1716, obtingué la dignitat de noble.³⁹

Francesc Ametller morí, després d'una llarga malaltia, de gota i de disenteria. En el seu testament, anomenava la seva muller, Matilde d'Orlau, «fiel y leal compañera en todos mis contratiempos y viajes en el mundo». Entre els marmessors, hi havia diversos consellers de Castella. Un d'ells

36. ACA, *Consell d'Aragó*, lligall 224. Memorial imprès.

37. AHPB, Pere M. LLUNELL, *Llibre novè de capitulacions matrimonials*, 3 octubre 1681. Sobre el canceller Montserrat, «novament provehit» en el seu càrrec: *Manual de Novells Ardits*, XIX, p. 407 i 409-410.

38. AHPB, Bonaventura TORRES, *Llibre tercer de capitulacions matrimonials*, f. 519. Sobre els Montaner i els Orlau: *Manual de Novells Ardits*, v. XIII-XV.

39. Per als aspectes públics de la vida d'Ametller, vegeu MERCADER RIBA, *op. cit.* Hi ha un extens memorial a l'Archivo General de Simancas, *Gracia y Justicia*, llig. 814.

era el lleidatà Josep Llopis, catedràtic de la Universitat, «alcalde de Casa y Corte» (1706), conseller de finances (1722) i de Castella (1726), que va morir el mateix any 1726.⁴⁰

Oleguer d'Ametller i Pescio, primogènit del primer matrimoni, heretava la casa pairal, però el testador recordava que

«el dote de su madre fue mucha parte en bienes muebles, que por los contratiempos que he padecido en estas varias guerras se han perdido».

Els fills d'Ametller obtingueren càrrecs, però no ultrapassaren els límits de l'administració borbònica del Principat. Oleguer va ser assessor del tribunal del darrer veguer de Barcelona (fins al 1718) i, ja amb la Nova Planta municipal, alcalde major i regidor de la ciutat.⁴¹

El seu germà, Josep d'Ametller i Orlau, va ser nomenat el 1722 comptador de la ciutat de Barcelona. Aquest càrrec va ser ocupat durant bona part del segle pels seus parents, Montaner i Orlau, i Juliol i Montaner. Josep d'Ametller va ser també auditor de guerra i finalment va obtenir, el 1733, una plaça de l'Audiència, en la qual va servir fins a la seva mort el 1762. Un informe del capità general, el marquès de Casafuerte, del 1746 considerava que era un dels pocs magistrats de l'Audiència que podia ser designat per un tribunal de Castella.⁴²

Francesc Ametller deixava una filla, Matilde, casada amb el marquès de Canillejas, i dos fills clergues: Nicolau, coadjutor de canonge d'Urgell, i Antoni, monjo a Sant Cugat del Vallès. Aquest darrer, Francesc Antoni d'Ametller i Montaner (batejat a Sant Just el 1695, amb l'avi matern, Josep de Montaner i Orlau, com a padrí), va arribar a ser abat de Besalú el 1736. Fou un dels fundadors de l'Acadèmia de Bones Lletres i en va ser el director des del 1743 fins a la seva mort el 1747.⁴³

40. AHPM, protocol 14.821. El testament es féu públic el 9 d'octubre. Sobre Llopis, vegeu les indicacions donades per Pere MOLAS, «Catalans a l'administració central al segle XVIII», *Pedralbes. Revista d'Història Moderna*, 8-II (Actes del Segon Congrés d'Història Moderna de Catalunya), 1988, p. 182.

41. MERCADER RIBA, *op. cit.*, 285-286. FLUVIA, «Índice de cargos y empleos del antiguo Ayuntamiento de Barcelona», *Documentos y estudios* (Barcelona), XIII (1964), p. 192 i ss.

42. MERCADER, *op. cit.*, 379, i FLUVIA, *op. cit.* L'informe del marquès de Casafuerte: AGS, *Gracia y Justicia*, lligall 590.

43. CARRERAS I BULBENA, a *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras*, v. 13, p. 185.

Arrelats a Madrid

1. La família Güell

A l'Audiència dels primers anys del segle XVIII, abans del 1705, Ametller havia coincidit amb el vilafranquí Josep Güell i Soler. Aquest personatge era fill del burgès honorat Gabriel Güell. La documentació posterior feia constar la condició nobiliària dels burgesos honorats de Vilafranca, «los cuales son reputados caballeros», per privilegis del 1533, 1564 i 1599.⁴⁴

Josep Güell i Soler s'havia casat el 1680 amb Maria Trelles i Alba, filla de l'escrivà major de la ciutat, Pere Trelles, i, per tant, esdevingué cunyat dels germans Baltasar i Melcior Prous. Va ser nomenat jutge de l'Audiència el 1695. Formava part, amb Portell, de la «quatreta», el nucli essencial del partit filipista. Exiliat el 1705, fou nomenat degà del Consell d'Hisenda. Morí el 1706 a Burgos, on el govern filipista s'havia refugiat.⁴⁵

El seu fill Josep Bonaventura, fillol de l'avi Trelles, era catedràtic de la Universitat de Barcelona. Exiliat amb el pare el 1705, va ser un dels jutges de l'Audiència borbònica el 1716. El seu germà Antoni, que era militar, va obtenir el 1718 una plaça de regidor, la qual va esdevenir, el 1741, hereditària. Tots dos germans havien obtingut, el 1712, la dignitat de nobles del Principat de Catalunya.⁴⁶

El 1717, Josep Bonaventura o Ventura Güell es casà amb Isabel Serra Portell, filla del doctor en drets Esteve Serra Vileta i de Maria Portell, germana del conseller i president de Castella. Esteve Serra, que havia estat conseller en cap (1695) i diputat reial de la Generalitat (1692-1695), va ser, amb els borbònics, un dels administradors de la ciutat (1714) i regidor a partir del 1718. El seu fill, Antoni Serra Portell, va ser jutge de l'Audiència (1733-1760). Estava casat amb Teresa Prous, filla de Melcior Prous. La seva filla, Teresa Serra i Prous, es va casar el 1755 precisament amb el regi-

44. Sobre els burgesos honorats, *Llibre Verd de Vilafranca*, Barcelona, 1992, p. 744 i ss.

45. AHPB, Joan GUIU, *Manual de capitulacions matrimonials i concòrdies*. ALBAREDA, *op. cit.*, 85, segons els *Anales* de Feliu de la Penya. El seu poder per testar és recollit en l'expedient de l'orde de Carles III, del seu besnét, Juan Ignacio Güell: AHN, *Estado*, «Carlos III», exp. 428, f. 31.

46. MOLAS RIBALTA, «Catalans», 186. Còpia de l'acta de baptisme a: AHN, «Carlos III», exp. 428, f. 53.

dor Antoni de Güell i Trel·lés. Com que el nuvi era a Madrid, va intervenir en representació seva un altre regidor: Baltasar Prous.⁴⁷

Esteve Serra Vileta, que des del 1689 gaudia de la dignitat de ciutadà honrat i que el 1728 va assolir la dignitat de noble, va redactar el seu testament el 1729. Designava com un dels marmessors Josep Ventura Güell,⁴⁸ el qual va fer, en els anys següents, una esclatant carrera a la cort: Consell de Finances (1731) i Consell de Castella (1735). Del 1740 al 1748, va ser protector de la Universitat de Cervera.

El 23 d'agost de 1749, Ventura Güell atorgava poders per a testar. Disposava ser enterrat al convent de Montserrat de la Cort, amb l'hàbit de franciscà, i nomenava marmessors el seu germà Antoni, «residente al presente en esta corte», i els parents de Catalunya Joan Miquel Portell i Antoni Serra Portell.

Un dels fills de Ventura Güell, Manuel, era clergue i, concretament, membre del tribunal de la Inquisició a Barcelona. El seu pare considerava que Manuel

«ya tiene disfrutado lo que le podía corresponder por su legítima paterna en los gastos causados en la obtención de bulas y despachos para los beneficios que ejerce, cuio coste he satisfecho enteramente».

Manuel Güell i Serra era tresorer del capítol de la catedral de Barcelona quan va morir el 1786.⁴⁹

El fill gran, Josep Güell i Serra, batejat a sant Just, va ser membre de l'Audiència de Barcelona (1743), d'on va passar a la Chancillería de Valladolid (1749). Des del 1752, la seva carrera va transcórrer a la cort com a membre de la Sala d'Alcaldes (1752) i conseller de finances (1767).

Josep Güell i Serra s'havia casat el 1749 a Madrid amb Juana María de la Encina, de 25 anys. La núvia era filla d'un company del seu pare al Consell de Castella, Juan de la Encina, procedent de la vila de Huete. El pare Güell va dotar el seu fill amb 10.000 rals de billó anuals, mentre que la núvia aportava una casa al carrer de Leganitos i una rova de plata.⁵⁰

47. AHN, «Carlos III», exp. 428, f. 52 (baptisme d'Isabel Serra Portell) i 57v (matrimoni Güell-Serra). Sobre la família Serra: MOLAS, «Catalans», p. 185. El matrimoni d'Antoni Güell a: AHPB, Antoni COMELLES (major), *Capitulacions matrimoniales, 1755*, 44.

48. AHPB, Josep Francesc FONTANA, *Primer llibre de testaments*, f. 290.

49. El testament de Güell i Trel·lés a: AHPM, protocol 18.466, fol. 319, escrivà Manuel DE OBREGÓN Y ORUÑA. Sobre el seu fill Manuel: MOLAS, «Catalans», p. 187.

50. AHPM, protocol 18.712, f. 555.

A la fi de la seva vida, el conseller Güell i Serra va donar poders al notari de Barcelona Francesc Torrent per a vendre dues cases, una al carrer Comtal i l'altra a la plaça de Santa Anna. El 18 d'abril de 1788, atorgava poders per a testar: els marmessors eren alguns membres del Consell de Finances. Güell s'havia convertit en propietari rural a Huete, on posseïa sembrat, horta i vinyes.⁵¹

El seu fill, Juan Ignacio Güell y de la Encina, havia nascut a Madrid el 1757. Com el seu pare i el seu avi, va ocupar un alt càrrec a l'administració, concretament a la Comptaduria Major de Comptes. També va formar part d'altres institucions culturals o socials: la Societat Econòmica d'Amics del País de Madrid (1783), la Maestranza de Ronda i l'orde de Carles III (1790). Els marmessors del seu pare i algun altre conseller de finances foren testimonis de les proves d'ingrés a l'esmentat orde. Aquesta dignitat fou rebuda també, el 1805, pel seu fill, José Güell y Ferrari (nascut el 1785).⁵²

Els Güell de Madrid conservaven la plaça de regidors de la ciutat de Barcelona que havien heretat del seu oncle Antoni. Així, foren regidors perpetus de l'Ajuntament de Barcelona Josep Güell i Serra (1770), Juan Ignacio Güell y de la Encina (1792) i José Güell y Ferrari (1817).⁵³

2. *Els Aparici*

Un altre llinatge d'origen català a Madrid va ser el dels descendents del mercader Josep Aparici. Aquest antic conseller de la ciutat de Barcelona va ser ennoblit a títol pòstum, el 1747, pels esforços del seu fill Francesc, oïdor de l'Audiència borbònica del 1752 al 1762.⁵⁴

Un altre fill, Josep Ignasi (Barcelona, 1694), va ser funcionari de la «Casa de Contratación» de Cadis i, posteriorment, comptador de l'infant don Lluís de Borbó, arquebisbe de Sevilla i de Toledo. Va morir a Madrid el 1778, on va redactar testament.

51. AHPM, protocol 18.674, f. 11-12. Escrivà Antonio RÍOSECO. El poder per a testar: *ibidem*, f. 66.

52. AHN, *Estado*, «Carlos III», exp. 428. Vicente CADENAS VICENT, *Extractos de los expedientes de caballeros de la orden de Carlos 3º*, Madrid, 1984, VI, p. 23-24. Güell y Encina havia intentat obtenir algun càrrec relacionat amb els ordes militars. Vegeu la documentació publicada per Ricardo GÓMEZ RIVERO, «Las competencias del ministerio de Justicia», *Documentación Jurídica* (Madrid), 65-66 (1990), p. 312-313.

53. FLUVIA, «Índice...», *passim*.

54. MOLAS, «Catalans», p. 190. AHN, *Consejos*, llig. 18.679, núm. 17.

El seu fill, Pedro Aparici y Álvarez (Madrid, 1739), va fer carrera dins l'administració metropolitana de les Índies. Va ser, primer, com el seu pare, oficial de la «Casa de Contratación» i, després, dins la secretaria d'estat o ministeri d'Índies, va anar ascendint fins a ser-ne oficial primer. El 1790, va ser nomenat director d'Hisenda d'Índies, amb títol de conseller de capa i espasa honorari, dignitat que va fer-se efectiva el 1794. El 1783, havia obtingut l'ingrés a l'orde de Carles III.⁵⁵

A la següent generació, es reproduïa el model de carrera política. El fill de Pedro Aparici, José Manuel Aparici (Madrid, 1766), va ser oficial de la secretaria d'Índies el 1789 i cavaller de l'orde de Carles III l'any següent. Aquesta dignitat l'obtingueren també el seu fill, nascut a Aranjuez, i el seu nebot, Franciso Javier Aparici y Beramendi (Madrid, 1797). Els Aparici eren membres de l'estat noble de Madrid des del 1778.⁵⁶

Els parents que havien restat a Barcelona es refiaven de la branca madrilenya de la família. L'oïdor Francesc Aparici era casat amb la germana d'un company de tribunal, Pau Ignasi d'Amat. Aquest va designar marmessors Josep Ignasi Aparici i Ignasi Aparici Amat, el fill de l'oïdor, que va ser assessor lletrat del Consolat del Comerç el 1789. La germana d'aquest, Maria Aparici, s'havia casat amb un ciutadà honrat d'origen mercantil, Miquel Alegre i Roig. Quan el fill del matrimoni Alegre Aparici, Marià, va demanar el 1796 el títol de baró de Castellet, va al·legar profusament els mèrits dels Aparici.⁵⁷

A mitjan segle XVIII

1. El marquès de Puertonuevo

Un personatge important del règim borbònic a Catalunya va ser Josep Francesc Alós i Rius, assessor de la Intendència (1716), alcalde major de Barcelona (1720), auditor de guerra, oïdor de l'Audiència (1732) i l'únic català que va ocupar el càrrec de regent del tribunal a partir del 1743. L'any

55. GILDAS BERNARD, *Le Secretariat et le Conseil espagnol des Indes, 1717-1808*, París-Ginebra, 1972, p. 224, núm. 189 i 233 i núm. 37.

56. MOLAS, «Catalans», p. 191. CADENAS VICENT, *op. cit.*, I (1979), p. 165-169.

57. AHPB, Joan COSTA, *Manual, 1772*, f. 326-327. Testament de Pau Ignasi d'Amat, «del Consell de S.M. y son ohidor en lo civil». AHN, *Consejos*, lligall 20.973, núm. 13.

anterior, havia estat nomenat «alcalde de Casa y Corte» a Madrid i, el 1749, va ser designat conseller honorari de Castella. El 1746, se li havia concedit el títol de marquès de Puertonuevo. S'havia casat amb Liberata Soldevila, filla del notari públic i reial Josep Soldevila i Masdeu, que havia seguit la causa de Felip V i havia obtingut, el 1710, la dignitat de ciutadà honrat.

Sembla que Alós residia a Madrid amb funcions oficials, entre les quals hi havia la preparació de la contribució única segons el model del cadastre de Catalunya. Quan va ser destituït el marquès de la Ensenada el 1754, el catedràtic cerverí Finestres pensava que Alós tornaria a Barcelona, «ya que es muy dable que cesse la idea de catastro en Castilla». No va ser així i Alós va morir a Madrid el 1757. Havia atorgat el seu testament a Barcelona davant del notari Jeroni Sastre Pasqual, que ho era de la Intendència. El testament fou publicat a instàncies del cavaller català, parent seu, don Ramon de Ponsich, de qui parlarem aviat. El tercer marquès de Puertonuevo, Josep Ignasi d'Alós i Barrera, va ser membre del Consell d'Hisenda, en qualitat de diputat de «millones».⁵⁸

2. Feliu i Sisternes

El 1752 es va donar comissió al marquès de Puertonuevo per a armar cavaller un català que acabava d'obtenir aquesta dignitat. Es tractava del mataroní Francesc Feu i Feliu de la Penya, Saiol i Quarteroni.

Aquest personatge s'havia casat en primeres noces amb Maria Ignàsia de Matas, parenta d'Alós. El 1753, es trobava a Madrid per qüestions relatives a contraban. El 1766, va ser nomenat regidor de la seva ciutat i, l'any següent, tornava a ser a Madrid, on va morir després d'atorgar testament.⁵⁹

El cavaller mataroní que moria a Madrid disposava la seva última voluntat «con arreglo al estilo y leyes que se observan en el Principado de Cataluña». Deixava la dona, Josefa Burgés, de la noblesa de Girona, embarassada. Seria la usufructuària dels seus béns, mentre no es casés una altra

58. Maria de los ÁNGELES PÉREZ SAMPER, «La família Alós. (Siglo XVIII)», *Cuadernos de Investigación Histórica*, Madrid, n.º.6. 1982, pp. 202-203, 222, 225.

59. Sobre aquest personatge, Pere MOLAS RIBALTA, *Societat i poder polític a Mataró, 1718-1808*, Barcelona, 1973. Les capitulacions matrimonials amb Maria Ignàsia de Matas a: AHPB, Josep Francesc FONTANA, *Llibre quart de capitulacions matrimonials*, 252.

vegada. Si tenia un fill, en seria l'hereu. Si no, ho seria la seva filla Montserrat, a la qual deixava un dot de 10.000 lliures.⁶⁰

Maria Montserrat Feliu de la Peña i Burgés va ser l'hereva del seu pare, i es va casar amb un alt funcionari borbònic, el valencià Manuel Sisternes i Feliu, fiscal de l'Audiència de Catalunya del 1766 al 1779. Foren testimonis de noces Magí de Vilallonga, noble resident a Mataró i regidor de la ciutat, amic del pare Feliu de la Peña, i el marquès de la Manresana, un altre català resident a Madrid. La jove pubilla, però, no visqué gaire. Va morir el 1775, deixant tres fills: Vicent, Joaquim i Maria.⁶¹

El vidu Manuel Sisternes continuà la seva carrera de magistrat a Madrid, on serví els càrrecs d'alcalde de Casa i Cort (1779) i, finalment, de fiscal del Consell i de la Cambra de Castella (1786). Va morir el 1788. Quan va atorgar testament, estava, «aunque con algún impedimento en la locución, con lo bastante para expresar mi voluntad».

Sisternes s'havia casat en segones noces amb la valenciana Anna Fernández de Mesa, de la qual havia tingut cinc fills. Pel que feia als fills del primer matrimoni, quedarien sota la tutoria de l'àvia materna. La noia, Maria Antònia, era religiosa al convent dels Àngels de Barcelona. Sisternes deixava 100 doblons a Vicent i un rellotge a Joaquim.⁶²

Vicent, que havia nascut a Castelló, va ingressar el 1795 a l'orde de Carles III, va ser el 1800 regidor de l'Ajuntament de Barcelona i vocal hisendat de la Junta de Comerç. El seu fill, Vicent Sisternes i Lapeyra, va ser regidor de Mataró el 1833. Joaquim va seguir la carrera de magistrat del seu pare: va ser jutge de les audiències de Mallorca (1801) i de Galícia (1803) i, el 1814, va arribar a Madrid com a «alcalde de Casa i Corte». Ell també va esdevenir, el 1816, cavaller de l'orde de Carles III.⁶³

3. Diputats a Madrid: Copons i Ponsich

Un dels marmessors de Francesc Feliu i dels testimonis del casament de la seva filla era el «noble senyor» Ramon Ignasi Copons de la Manresana,

60. AHPM, protocol 18.663. Escrivà Antonio ROSECO, f. 38-43, 8 maig 1767. Sobre la família Burgés: MORALES ROCA, *Próceres*, I, 169.

61. ACA, *Arxiu notarial de Mataró*, 756. Notari Josep RAMON I RIERA, Inventari de Maria Montserrat Feliu de la Peña: MOLAS, *Mataró*, p. 53.

62. AHPM, escrivà FRANCISCO FERNÁNDEZ DE LA RÚA, 12 novembre 1787, f. 256 i ss.

63. CADENAS VICENT, *op. cit.*, v. XII, p. 79-81.

baró de Santa Coloma de Cervelló i de Sant Vicenç dels Horts, Sant Climent de Llobregat, Viladecans i Torrelles. Es trobava a Madrid com a diputat de la ciutat de Barcelona i de la noblesa de Catalunya. Des de la Cort atorgà poders el 8 d'abril de 1767. El 30 de gener havia obtingut el títol de marquès de la Manresana.⁶⁴

Copons era un dels dos diputats enviats per l'Ajuntament de Barcelona i la noblesa catalana a la Cort l'any 1766. L'altre era el regidor Ramon de Ponsich i Camps. Els Ponsich eren originaris de Vic i havien assolit la dignitat de ciutadans honrats el 1589. Joan de Ponsich i Monjo, que va esdevenir cavaller el 1684, va ser, el 1701, conseller terç de la ciutat de Barcelona. Es va casar amb Caterina de Camps, filla del gironí Narcís de Camps, doctor en dret, ciutadà honrat (1668) i cavaller (1689). El matrimoni de Ramon de Ponsich i de Camps amb Ignàsia d'Alós, filla del regidor Joan d'Alós i Rius, va obrir al personatge les portes de l'Ajuntament borbònic de Barcelona. Un altre membre del llinatge, el militar Antoni d'Alós i Rius, el va nomenar, el 1739, tinent de la seva regidoria. El 1743, Ponsich va obtenir una regidoria hereditària que la família va conservar fins a la fi de l'Antic Règim. Ponsich va enfortir la seva posició social amb la dignitat de noble, obtinguda el 1746. Des del 1735, pertanyia a l'Acadèmia de Bones Lletres, institució en la qual va ingressar també, el 1763, el seu fill Joan de Ponsich i d'Alós. Aquest va maridar-se, el 1765, amb Gertrudis de Santjoan, filla d'un altre regidor de l'Ajuntament.⁶⁵

Ponsich va ser un dels dos diputats enviats per la ciutat de Barcelona a les Corts espanyoles que el 1760 juraren com a rei Carles III. Devia participar, doncs, en l'anomenat «memorial de greuges d'aquell any». Aquesta gestió oficial a la Cort devia aconsellar el seu ulterior nomenament i estada a la cort fins a la seva mort. El 1772, va ingressar al nou orde de Carles III, acabat de crear. Aquell mateix any, va atorgar testament davant del notari Ignasi Claramunt Gavarró, que era escrivà de l'Ajuntament de Barcelona. Ponsich es presentava com a «habitante en la Corte, por diputado de la nobleza de Cataluña». En el testament de la seva dona, es deia d'ell que estava «de alguns anys a esta part residint en la vila de Madrid». A les capi-

64. AHPM, protocol 18.663, f. 23. El títol de marquès de la Manresana a: ACA, *Audiència*, «Privilegiorum», v. 990, f. 129.

65. MORALES ROCA, II, p. 176 (Camps) i 314 (Monjo). El testament de Joan de Ponsich a: AHPB, Isidre FAMADES, *Llibre de testaments, 1711-1724*, f. 81. Per a la regidoria de Ramon de Ponsich: FLUVIÀ, *Índice...*, *passim*.

tulacions matrimonials de la seva filla Maria Teresa amb el noble Rafel de Llinàs i Magarola, es va fer representar pel seu cunyat, el regidor Francesc d'Alós i Fontaner. Ponsich va disposar la seva sepultura a la capella familiar de Sant Quirze de Terrassa.⁶⁶

Més consellers de Castella

1. *Jacint Tudó i Alemany*

Entre el 1766 i el 1773, va viure a Madrid, com a conseller de Castella, el català Jacint Tudó i Alemany. La documentació notarial ens permet copsar bé l'evolució de la família. Cent anys abans, el 1684, un Jacint Tudó, botiguer de draps, fill d'un pagès de Montmaneu, arribava a una concòrdia amb els seus creditors. Devia aconseguir redreçar la seva vida, ja que després de la victòria borbònica va ocupar el càrrec de cònsol mercader de la Llotja del Mar (1717-1724). La seva dona, Jerònima Romanyà, també procedia d'una família de botiguers de teles i corredors d'orella. En canvi, el seu fill Joan Tudó i Romanyà va seguir la carrera de lleis i va assolir el grau de doctor. Va obtenir la senyoria de Vilardida, a Montferri (l'Alt Camp), on el castell és encara anomenat can Tudó. El 1746, va ser ennoblit a títol pòstum, com el mercader Aparici. El marquès de Puertonuevo va rebre la comissió perquè armés cavaller el jove Jacint Tudó i Alemany.⁶⁷

La tercera generació dels Tudó va seguir al servei de l'Estat. Antoni Tudó i Alemany va ser militar, i la seva filla Pepita és ben coneguda com l'amant i segona muller de Manuel Godoy. L'altre germà, Jacint, va seguir la carrera de lletrat: alcalde major criminal (1750) i civil (1758) de la ciutat de Barcelona, jutge de l'Audiència (1762) i conseller de Castella, arran de la reforma d'aquest organisme el 1766. Morí a Madrid el 5 de maig de 1773.⁶⁸

66. AHPB, Bonaventura GALÍ, *Setè llibre de capitulacions matrimonials*, f. 271. Ramon Ponsich i Camps amb Maria Ignàsia d'Alós i Fontaner: Ignasi CLARAMUNT GAVARRÓ, *Primer llibre de testaments*, PÉREZ SAMPER, *op. cit.*, p. 224.

67. MOLAS, «Catalans», p. 188. *Comerç i estructura social a Catalunya i València als segles XVII i XVIII*, Barcelona, 1977, p. 227-228. El testament de Jacint Tudó a: AHPB, Jeroni BROTONS, plec d'escriptures soltes, 4 febrer 1727. El del doctor Joan Tudó i Romanyà a: Fèlix CAMPLONCH, *Primer llibre de testaments*, f. 63-66. La comissió al marquès de Puertonuevo a: AHN, *Consejos*, llg. 18.661, núm. 12.

68. MOLAS, «Catalans», p. 188.

Jacint Tudó s'havia casat amb Maria Teresa Peaguda, d'origen gallec per part de pare i que, per part de mare, provenia dels Encina de Huete, parents dels Güell. El seu fill, Francesc Antoni de Tudó i Peaguda, estudiava des del 1767 a Alcalà de Henares, universitat a la qual tendien a anar els catalans que estudiaven a Castella, com Güell i Serra. El jove Tudó va ser nomenat, el 1785, jutge de l'Audiència de Catalunya. Va ser acadèmic de les Bones Lletres i va redactar, en castellà, un discurs d'elogi a la llengua catalana.⁶⁹

2. Josep Martínez Pons

De tots els consellers de Castella nomenats per Carles III, només un altre era català: Josep Martínez de Pons, la xarxa familiar del qual era força complexa. El seu avi, Agustí Martínez, havia ingressat a l'estament de mercaders el 1673 i, el 1687, va ser conseller quart de Barcelona. El seu fill, Josep Martínez, doctor en dret i catedràtic de la Universitat de Barcelona, es va casar el 1710 amb Magdalena Pons i Guarro, filla del notari causídic Pere Pons, natural de Lleida, el qual havia obtingut un títol de cavaller a les Corts del 1702. Després del 1714, Martínez va ser catedràtic de la Universitat de Cervera i va seguir la carrera de magistrat a l'Audiència de Mallorca (1725) i a la Chancillería de Valladolid, on morí el 1742.⁷⁰

Dels seus fills, Antoni va ser col·legial i rector del col·legi de Sant Climent de Bolonya, institució de la qual va formar part el seu cosí Pere Màrtir Pons, fill del doctor en drets Jaume de Pons i Guarro, i posteriorment magistrat de l'Audiència de Barcelona.⁷¹

Un altre fill, Josep Martínez i Pons, va ser en els anys 40 catedràtic de Cervera, universitat en la qual s'enfrontaven les influències dels Alós, els Portell i els Güell. Com a magistrat, va ser jutge de l'Audiència de Catalunya (1751), presidí els tribunals de Sevilla (1770) i de Valladolid (1771)

69. *Ibid.*, p. 189. El discurs d'elogi a la llengua catalana a: Biblioteca Universitària de Barcelona, ms. 22, f. 105-112.

70. MOLAS, «Catalans», p. 189. Les capitulacions matrimonials de Josep Martínez amb Magdalena Pons a: AHPB, Josep BROSA, *Capitulacions matrimonials*, 15 febrer 1710.

71. Miquel BATLLORI, *Catalunya a l'època moderna*, Barcelona, 1971, p. 421 i ss. MOLAS, «Catalans», p. 189.

i, des del 1774 fins a la seva mort el 1796, va formar part del Consell de Castella. Pertanyia a l'orde de Carles III.⁷²

3. *El vigatà Domènec Codina*

Abans que morís Martínez Pons, va entrar al Consell de Castella un altre català: el vigatà Domènec Codina i Alavall. L'entrada es produí el 1792, el mateix que la seva mare, Teresa Alavall, atorgava testament davant del notari de Barcelona Josep Ubach. Nomenava marmessors els seus fills: Francesc, domiciliat a Vic; Narcís, capità d'enginyers, i Domènec, «del Consell de Sa Magestat i son alcalde de Casa y Corte». Ja feia anys que els germans Codina i Alavall havien aconseguit fer reviuire el títol austriacista de cavaller, atorgat el 1706 al seu avi, Francesc Codina i Serrià. L'harmonia no regnava entre la família i, el 1793, les germanes Magdalena i Marianna van ser comminades, per reial ordre, a viure sota l'autoritat de l'hereu Francesc.⁷³

Domènec vivia a Madrid des del 1771. S'havia format a l'estudi del famós advocat Tomás Joven de Salas, que del 1773 al 1787 va ser alcalde de Casa i Cort. El 1774, va obtenir un càrrec al tribunal de la Nunciatura. Quan Joven de Salas va morir, el 1787, va ser proposat per succeir-lo. El 1791, va ser nomenat alcalde de Casa i Cort, sense haver servit en cap tribunal territorial. Va formar part del bàndol contrari al comte de Florida-blanca i, després de la caiguda d'aquest ministre, va ser nomenat conseller de Castella (1792). El 1799, va ocupar el càrrec de fiscal de la Cambra. Aquest càrrec, especialment destinat a tractar qüestions de jurisdicció eclesiàstica, havia estat ocupat per Ventura Güell (1735) i per Manuel Sisternes. El 1802, dins d'un gran canvi de magistrats, Codina va ser destituït i el càrrec va deixar de ser cobert.⁷⁴

Entre els nobles reconeguts per l'Ajuntament de Madrid, s'hi trobava el català Ramon Oromí, natural del Talladell, que va atorgar testament el 1777. Oromí havia passat part de la seva vida a Andalusia. El 1752, s'ha-

72. MOLAS, «Catalans», p. 189-190.

73. El testament de la seva mare a: AHPB, J. UBACH. El privilegi de cavaller del pare a: AHN, *Consejos*, llg. 18.674, núm. 15. El seu currículum, al llg. 13.353, núm. 3. La disposició sobre la seva germana a: ACA, *Audiència*, v. 1.010, f. 159-161.

74. MOLAS, «Catalans», p. 190.

via casat a Vélez-Málaga amb Agustina Martiller, natural de Villacarrillo. A Màlaga, van néixer el seus fills Ramon i Josep, tots dos cavallers de l'orde de Carles III, el 1790 i el 1793 respectivament. Ramon va ser director de tabac a Buenos Aires. Josep, després d'haver ocupat un seguit de càrrecs burocràtics dins de l'administració militar, va ser magistrat de les audiències de Canàries (1803) i Galícia (1811).⁷⁵

Conclusions

El grup que hem estudiat era predominantment barceloní, bé que no hi mancaven persones nascudes a d'altres poblacions del Principat, com ara Reus (Montserrat i Vives), Vic (Codina), Mataró (Feliu de la Penya) o Castellar del Vallès (Ametller). El fiscal Sisternes era nat a Castelló de la Plana. A més, molts dels barcelonins procedien, en una primera o segona generació, d'altres ciutats i viles: de Vic, els Ponsich; de Vilafranca, els Güell; de Mataró, els Portell; de Montmaneu, els Tudó.

Sobretot en l'etapa anterior a la Nova Planta, s'observa una certa vinculació amb la professió notarial: és el cas dels Prous, de Portell i també de l'avi de Martínez Pons. Alguns magistrats havien estat catedràtics de lleis de la Universitat de Barcelona (Portell, Ametller, Güell i Trelés i Josep Martínez). Josep Llopis ho havia estat a la Universitat de Lleida i el citat Josep Martínez i el seu fill Martínez Pons foren catedràtics de Cervera.

L'estratègia matrimonial portava a la formació de grups ben relacionats, com succeí amb les famílies Prous, Trelés, Güell, Serra i Portell. Els llinatges establerts definitivament a Madrid, com els Güell i els Aparici, buscaven muller dins el cercle de famílies dedicades a l'administració, com els de la Encina o els Beramendi.⁷⁶

Totes aquestes nissagues en ascens polític enfortien alhora la seva posició en la jerarquia social. Els més enlairats esdevenien titulats: comte de Robres, marquesos de Vilanant, Tamarit o Cerdanyola, a la fi del segle XVII; marquesos de Puertonuevo o de la Manresana, al XVIII. D'altres,

75. AHPM, protocol 20.598. Escrivà Pedro MARCHÉN, 4 març 1777. CADENAS VICENT, IX, nos. 1871-1872.

76. AHN, *Estado*, «Carlos III», exp. 320. Pantaleón de Beramendi era col·lega dels Güell al Consell d'Hisenda. També ell havia estat reconegut com a «hidalgó» resident a Madrid.

obtenien el grau de cavaller o el de noble: en el primer cas, trobem Prous, Aparici, Feliu de la Peña, Tudó i Codina (els tres darrers, amb efectes retroactius); en el segon, els Portell, Montserrat, Güell, Ametller i Ponsich. A partir del 1771, trobem els cavallers de l'orde de Carles III: Ponsich i Martínez Pons ho foren de les primeres promocions i, més endavant, Güell, Aparici, Codina i Oromí obtigueren la mateixa distinció.

Moltes d'aquestes famílies tingueren participació en el govern de Barcelona. Especialment formaren part de l'Ajuntament borbònic els cognoms Ametller, Prous, Alós, Güell, Portell, Ponsich i Sisternes. Ponsich i un Ametller foren acadèmics de les Bones Lletres.

La dedicació al servei de l'Estat s'estenia sovint més d'una generació, i s'hauria de completar amb l'estudi dels parents militars i eclesiàstics.

L'accés als consells de govern solia passar per una estada més aviat breu a la Sala d'Alcaldes de Casa i Cort. Aquest fou el camí seguit per Prous, Llopis, Güell i Serra, Alós, Sisternes i Codina. Els dos primers tingueren com a col·lega el valencià Bru de Salcedo i Vives (1707), que va ser conseller de Castella (1713) i va morir el 1725, després d'haver fet testament a Madrid.⁷⁷

77. AHPM, protocol 14.311, f. 97-105.

ELS LLIGAMS POLÍTICS ENTRE BARCELONA I SARRIÀ AL SEGLE XIX: LA CONNEXIÓ VIVES

○ ELISEU TOSCAS I SANTAMANS
UNIVERSITAT DE BARCELONA

Introducció

En aquest treball em proposo de defugir dicotomies del tipus ciutat/camp, liberalisme/absolutisme o centre/perifèria a l'hora d'encarar les relacions entre el món polític local d'una gran ciutat com Barcelona i el d'un municipi satèl·lit d'ella com Sarrià. Parteixo de la hipòtesi següent: no s'explica que a mitjan segle XIX Sarrià segueixi essent un focus carlí rellevant (el més important del Pla de Barcelona) sense que la ciutat, considerada proverbialment liberal, no hi tingui res a veure.¹ Així, servint-me sobretot de documentació notarial, però també d'actes municipals i de diaris barcelonins, he tractat de reconstruir una part dels lligams polítics entre el municipi satèl·lit i la capital a través de l'estudi d'una connexió molt especial: la connexió que hi establia l'advocat barceloní Pere Nolasc Vives i Cebrià. Tanmateix he de precisar que, més que la comunicació social entre determinats grups dominants de la ciutat i la «vila dels convents», allò que intentaré mostrar és la xarxa social (relacions de parentiu, clientela, aliança) que hi havia darrere de l'advocat. Per tant, contemplaré els lligams polítics entre Sarrià i Barcelona principalment des del cantó del món urbà, tot reflexionant sobre les relacions entre Estat i poders locals a la Catalunya del segle XIX.²

Els dos costats de la connexió

Quan el 1863 Joaquim Morist i Sala, rector de Sarrià des del 1833 (amb una interrupció entre 1837 i 1845), féu testament, nomenà diversos mar-

1. En relació amb aquesta hipòtesi, *vid.* Eliseu TOSCAS I SANTAMANS, «Sobre la qüestió política local a mitjan segle XIX. Aproximació a l'estudi de les relacions entre els poders locals i l'ajuntament al municipi de Sarrià en 1840-1856», *Estudis d'Història Agrària*, 9 (1992), p. 92.

2. Aquest article ha estat confeccionat amb material procedent de la meua Tesi de Doctorat (Eliseu TOSCAS I SANTAMANS, *Estat i poders locals a la Catalunya del segle XIX a través d'un estudi de cas: Sarrià, 1780-1860*, Barcelona: Universitat, en curs d'elaboració).

messors i en primer lloc designà Pere Nolasc Vives i Cebrià, advocat de Barcelona.³ No era la primera vegada que aquest advocat era nomenat marmessor. El 1850, tretze anys enrere, ho havia estat, juntament amb altres, per Josep Feliu Avellà i Navarro, notari barceloní, cunyat de Pere Nolasc i germà del famós vicari general del primer terç del segle XIX, Pere Josep Avellà.⁴ I el 1855 fou designat també marmessor pel magistrat i rector de la Universitat de Barcelona, Josep Bertran i Ros, el qual afirmà llavors que Vives era un dels seus «apreciados amigos» i oncle de la seva esposa, i el féu curador del seu fill petit, juntament amb el seu germà Pau Bertran i Ros, advocat.⁵ És a dir, Pere Nolasc Vives i Cebrià era home de la màxima confiança tant de dos membres de l'alta burgesia barcelonina (amb els quals l'unien vincles de parentiu o/i amistat) com del rector parroquial de Sarrià, peça fonamental de l'estructura de poder de la localitat. Com veurem, això mostra la pervivència de forts lligams de solidaritat a mitjan segle XIX entre persones i famílies que s'havien decantat bàsicament per l'absolutisme en el primer terç de la centúria.

Pere Nolasc gaudia d'un gran prestigi tant dins de Barcelona com dins de Sarrià. *Per un cantó*, quan el gener de 1846 resultà elegit per sufragi censatari conseller de l'Ajuntament de Barcelona (tot i el seu passat i les seves simpaties «absolutistes»), fou designat per unanimitat pels altres membres del consistori com a regidor-síndic, funció que exercí fins al final de 1847.⁶ Igualment, fou nomenat el desembre de 1856 jutge de pau de la

3. *Vid.* el testament del rector a l'Arxiu Històric de Protocols de Barcelona (en endavant AHPB), notari Celestí ASTORT, 1863, f. 43r-44v.

4. *Vid.* AHPB, notari Pere GONZÀLEZ GOBERN, 1851, f. 92r-100r. Josep Feliu designà 9 marmessors, tres dels quals eren germans Vives i Cebrià: la seva esposa, Marianna (que era la segona que tenia), i els seus cunyats Pere Nolasc i Pere Màrtir (aquest, prevere). D'altra banda, Josep Feliu ocupa el lloc 26 de la llista dels 71 contribuents més importants de Barcelona el 1836 (*Diario de Barcelona*, en endavant DB, 3-I-1836).

5. El testament de Josep Bertran i Ros: AHPB, notari Francesc BELLSOLELL, 1855, f. 836r-837v. Josep, que nasqué el 1795 a Barcelona, on morí el 1855, ocupava el lloc 50 de la llista dels 67 contribuents principals de Barcelona el 1852 (*vid.* Àngels SOLA, *L'èlite barcelonina a mitjan segle XIX*, tesi de doctorat, inèdita, Barcelona: Universitat, 1977, v. II, f. 5-7).

6. *Vid.* DB, 26-X-1845, 1-I-1846 i 15-VIII-1847. Essent síndic municipal fou membre d'una instància com la Junta del Cementiri, composta per l'alcalde, l'industrial Valentí Esparó (president), el vicari general Josep de Palau (vice-president), el tinent d'alcalde primer Pau Soler i Mestres, el prevere Maurici Flaquer, Josep Antoni Jaumar (notari de la cúria eclesiàstica), Jaume Rigalt (notari i tinent d'alcalde tercer), Pere Màrtir Golferichs (farmacèutic), Pere Llausàs, Josep Rigalt (notari?), Joaquim Portell (farmacèutic), Pelegrí Guasch i el

ciutat, càrrec al qual renuncià davant el Regent de l'Audiència un mes i mig després (i la renúncia li fou admesa).⁷ *Per un altre cantó*, dins de Sarrià, no només gaudia de la confiança del rector Morist, sinó també de constructors puixants (i políticament diversos) com Francesc i Vicenç Mombrú i Colom, Vicenç Torner i Batllori i Jaume Feliu i Castelló, que, junt amb quatre professionals de la construcció veïns de Barcelona, Sant Just Desvern i Esplugues, el nomenaren apoderat l'abril de 1842 amb motiu de les dificultats amb què es trobaren per a cobrar 25.000 lliures per unes obres que van realitzar conjuntament per encàrrec de la Junta del Canal de la Infanta Carlota.⁸ Tot i aquest reconeixement, Pere Nolasc (com els seus aliats Avellà i Bertran) no posseïa ni familiars, ni residència, ni béns immobles a Sarrià, si més no a mitjan segle XIX. Tanmateix, el constructor Jacint Torner i Batllori, després d'haver viscut força temps a Sarrià (on havia estat diverses vegades conseller, però només en les restauracions absolutistes),⁹ va passar a residir a Barcelona a partir dels anys 1830 i, entre d'altres, tre-

mateix Pere Nolasc Vives, «Regidor Síndico» (DB, 5-XI-1847; les professions no les aporta aquesta font sinó que són resultat d'investigació pròpia).

7. DB, 28-XII-1856 i 14-II-1857.

8. Els constructors atorguen «todo su poder cumplido y tan bastante cual en derecho se requiere y sea menester al Señor D. Pedro Nolasco Vives y Cebriá, Abogado del Ylte [Ylustre] Colegio de esta Ciudad, ausente, paraque á nombre de los otorgantes, ó sea de la predicha Sociedad, pueda percibir y cobrar [la quantitat de 25.000 lliures]... prometiendlo como prometen tener por firme y válido cuanto en fuerza de este poder será obrado y practicado, y no revocarlo en tiempo ni por motivo alguno bajo obligación de sus bienes» (AHPB, notari Magí SOLER I GELADA, 1842, f. 59v-60r). Un dels dos constructors de Barcelona era Jacint Torner i Batllori, germà de l'atorgant Vicenç Torner i Batllori (malauradament, de l'altre constructor de la capital, del d'Esplugues i del de Sant Just no en sé res). Però voldria remarcar tres fets: (1) els constructors de Sarrià esmentats solien formar societat, almenys des del començament dels anys 1830, amb motiu de certes obres d'envergadura (AHPB, notari Francesc MAS I FONTANA, 1832, f. 4v-5r; Nicolau SIMON I LABRÓS, 1836, f. 78-80); (2) tres dels quatre constructors de Sarrià foren consellers durant la Dècada Moderada (i Jaume Feliu i Castelló, arquitecte per l'«Academia de San Fernando» de Barcelona i mestre d'obres municipal de Sarrià almenys el 1840-1854, seria un alcalde rellevant); (3) tots els constructors de Sarrià formaven part dels grups dominants liberals locals i un d'ells (Jaume Feliu) estava emparentat amb la principal família liberal-progressista (els hisendats Negrevernís); tanmateix, la branca Torner de Sarrià era liberal-moderada i la de la capital, carlina. Tinc la impressió que el Torner de Barcelona era el que més pesava en la societat vigent el 1841-42. En tot cas, els constructors Torner, Mombrú i Feliu de Sarrià, juntament amb Jacint Torner de Barcelona, atorgaren poders a Pere Nolasc Vives en diverses ocasions entre 1842 i 1847 (AHPB, notari Magí SOLER I GELADA, 1847, f. 545).

9. Fou regidor el 1816, batlle el 1819 i novament batlle el 1825.

ballà per a ell.¹⁰ Ignoro si Pere Nolasc li prestà diners en algun moment,¹¹ però exercí de fiador seu, per exemple, el 1851 de la gens negligible suma de 4.000 lliures.¹² És més, quan Jacint Torner i Batllori féu testament nuncupatiu el desembre de 1859, on nomenà marmessors la seva esposa Antònia Feliu i Castelló; el seu fill Jacint i l'esposa; la seva filla Rosa i el marit; el seu germà Vicenç, veí de Sarrià, i, finalment, el seu cunyat Jaume Feliu i Castelló, també veí de Sarrià, tots dedicats a la construcció, i designà curadors dels seus fills els dos parents sarrianencs esmentats, els manà «que eduquen a mis hijos en el Santo temor de Dios, y que en todas las cosas graves consulten con [...] D. Pedro Nolasco Vives y Cebrià, que no dudo de su buena voluntad que les aconsejará lo que considere más útil y conveniente...». I en cas que s'hagi de vendre alguna finca, que és una decisió econòmica important, l'únic requisit que posa és «pedir dictamen sobre ello al Doctor D. Pedro Nolasco Vives y Cebrià y si estuviere fallecido podrán hacerlo con absoluta libertad».¹³

És molt possible que els lligams que a mitjan segle XIX tenia amb Sarrià l'advocat Vives es veiessin facilitats pel fet que fou en diverses ocasions obrer de la parròquia de Sant Jaume, és a dir, de les quinze parròquies de la ciutat la més vinculada a Sarrià. També pesà, naturalment, la posició ideològica conservadora que mantingué els anys 1850.¹⁴ Concorrança política en una direcció antiliberal i vies eclesiàstiques com a canals de comunicació social col·locaven Pere Nolasc Vives en una posició idònia per a deixar sentir la seva influència en la localitat. Convé recordar que Sarrià era el nucli del Pla de Barcelona amb major influència de l'Església i que els dos principals rectors de la parròquia en la primera meitat del segle XIX (Francesc Collell i Joaquim Morist) eren «absolutistes» i de pro-

10. AHPB, notari Josep Feliu AVELLÀ I NAVARRO, 1841, f. 92r-v; 1842, f. 6r-v. Jacint construí llavors diverses cases per compte de Pere Nolasc Vives i d'un tal Guillem Oliver.

11. En tot cas ho feren els Castanyer, grans comerciants «absolutistes» de Barcelona: Joaquim Castanyer li prestà, mitjançant un «vale», 9.434 lliures a la fi dels anys 1840 o començament dels 1850, i en cancel·là el deute el 1853 (AHPB, notari Magí SOLER I GELADA, 1853, 2a. part, f. 143r-v).

12. AHPB, notari Salvador CLOS I GUALBA, 1851, 2a. part, f. 133. La suma fou prestada per Joaquim Modolell i Torres, «propietari» de Barcelona amb avantpassats a Sarrià.

13. *Vid.* el testament en qüestió: AHPB, notari Magí SOLER I GELADA, 1859, 1a. part, f. 1-4 (els subratllats són meus). Cal recordar que el 1842-47, si més no, tant Jacint Torner i Batllori com el seu cunyat Jaume Feliu i Castelló havien fet apoderat Pere Nolasc Vives.

14. En una reveladora carta datada el 12 de maig de 1858, i publicada al DB tres dies més tard, marca distàncies amb el «partido moderado».

cedència barcelonina (Collell, a més, beneficiat de Sant Jaume). Tanmateix, cal tenir en compte que un germà de Pere Nolasc, Pere Màrtir, era prevere (si més no el 1850), i cal assenyalar que, almenys el 1833-1842, tenien una germanastra, Eulària Vives i Gualba, com a monja del convent «de la Enseñansa» de Barcelona. A més, de la banda dels aliats, Josep Bertran i Ros tenia un germà, Felip, que era canonge de la catedral de Barcelona, i Josep Feliu Avellà n'havia tingut un altre, Pere Josep, sense comptar que una germana de la primera esposa de Josep Feliu, Teresa Morelló, era monja del Monestir de Pedralbes, almenys el 1821-35.¹⁵ I el 1850 Josep Feliu Avellà afirmava tenir «cuatro hermanas políticas Religiosas».¹⁶

És interessant de remarcar l'extraordinari poder de què gaudí a Barcelona aquesta «burguesia eclesiàstica» durant la Dècada Moderada, en plena industrialització. Sense sortir dels nostres personatges, cal tenir present que en aquesta Dècada (on la política oficial tractà d'integrar els possibles enemics de l'ordre liberal) Josep Feliu Avellà, cunyat de Pere Nolasc Vives, i, com ell, preminent carlí, fou ennoblit.¹⁷ Altrament, uns anys enrere, l'any 1840, quan no feia gaire que s'havia acabat la Guerra dels Set Anys, hom el considerava una peça clau de la xarxa de poder carlina de la capital:

«Si pide colocación	Pase al Palau desde allá,
Un carlista capellán,	Bien admitido será
En la riera de San Juan	Y á su pretensión sencilla
Encontrará protección:	Dirá amén la camarilla
Diríjase á San Antón,	Si es amigo de Avellà.» ¹⁸

15. El sogre de Josep Feliu, el també notari Jaume Morelló, havia disposat en el seu testament de 1818 que se l'enterrés a l'església del Monestir de Pedralbes, on s'haurien de celebrar la meitat de les 24 misses de 10 sous cada una que encarregà en sufragi de la seva ànima (AHPB, notari Francesc MAS I FONTANA, 1821, f. 244v-249r). D'aquesta manera, en les primeres dècades del Vuit-cents, tant una cunyada com el mateix sogre estaven molt vinculats al Monestir de Pedralbes, situat dins la parròquia de Sarrià.

16. AHPB, notari Pere GONZÁLEZ GOBERN, 1851, f. 95r.

17. No sé la data exacta de la investidura, però el 1847 ja apareixia notarialment com «D. José Félix de Avellá y Navarro, Caballero Cruzado de la Orden Pontificia de Sn Gregorio el Magno, vecino de esta ciudad» (AHPB, notari Pere GONZÁLEZ GOBERN, 1847, f. 107; noti's l'afany d'ennobliment en la manipulació del cognom, que no és «d'Avellà» sinó Avellà i prou; és un fenomen força freqüent en la burgesia barcelonina d'aleshores, ja sigui liberal, moderada o carlina).

18. *El Constitucional*, 4-X-1840. L'autor del poema, veritable assaig en vers de geopolítica local, signa amb les inicials J.C. Descodificant-lo, sembla que l'al·lusió a la riera de Sant Joan obeeix al fet que hi residia el marquès de Sentmenat, una de les principals famí-

El seu germà Pere Josep era a Roma des del 1830 o 1831 com a auditor de la Rota i prelat domèstic del Papa i, quan morí el maig del 1853, el diari per excel·lència de l'alta burgesia, és a dir, el *Diario de Barcelona*, afirmava: «Como [Pere Josep Avellà] era decano de la Rota que es puesto cardenalicio [...] se le ha hecho el funeral de cardenal pero sin asistir los cardenales.»¹⁹ I a la catedral de Barcelona li rendiren els corresponents honors eclesiàstics. Uns anys enrere, el 1846-47, el seu cunyat Pere Nolasc Vives havia estat el síndic de l'Ajuntament de la ciutat; el canonge Felip Bertran i Ros fou ascendit a vicari general el 1849;²⁰ l'any següent, el seu germà Pau esdevingué un dels sis tinents d'alcalde, i, al final d'octubre del 1852, síndic de l'Ajuntament.²¹ No només això: el mateix any 1852, l'altre germà, Josep, fou primer tinent d'alcalde (amb Pau dins el consistori), i el 1853 és nomenat alcalde-corregidor de la ciutat, de manera que coincidí que, en aquest any, un germà Bertran i Ros és vicari general, un altre regidor i el tercer alcalde-corregidor, tots membres de l'alta burgesia.²² Per a trobar en el

lies carlines de Barcelona, així com un dels principals propietaris de terres de Sarrià; ignoro el significat de l'al·lusió a Sant Anton (el convent?) i si el «Palau» no fa referència a la plaça Palau, centre administratiu i burgès de la ciutat. Finalment, l'Avellà dels versos és, sens dubte, Josep Feliu Avellà i Navarro.

19. DB, 7-V-1853.

20. DB, 27-III-1849.

21. DB, 11-I-1850 i 31-X-1852.

22. He de precisar que, com en el cas de Pere Nolasc, no he detectat cap Bertran com a conseller de l'Ajuntament de Barcelona abans de la Dècada Moderada. Josep Bertran sembla que obté el seu primer càrrec municipal el novembre de 1843, en què és nomenat un dels sis alcaldes pel capità general, en uns moments de forta reacció contra la revolució desfermada el mateix any a la ciutat. Es tractava del primer ajuntament barceloní de la Dècada Moderada, que posava fi a la Regència d'Espartero (1840-43). D'altra banda, quan Josep Bertran i Ros va morir el 1855, el seu amic Francesc Permanyer, catedràtic de Jurisprudència, escrigué una nota necrològica al *Diario de Barcelona* on fornía detalls biogràfics rellevants d'aquell: «Auditor de Guerra de este ejército y Principado estuvo asesorando con aplauso la Administración de justicia militar en épocas difíciles y de verdadera prueba. Magistrado después y Presidente de Sala en esta Audiencia [...] Honrado más de una vez con el cargo de Regente accidental de este mismo Tribunal Superior y electo en propiedad para la de Canarias, circunstancias particulares le hicieron declinar esta nueva honra, y acabó su brillante carrera judicial con el más alto á que se puede aspirar en ella, el de ministro del Supremo Tribunal de Justicia...» D'altra banda, a més d'alcalde-corregidor, Josep Bertran i Ros havia assolit una notable inserció en la xarxa associativa dels grups dominants de la ciutat: havia estat membre de la Societat Econòmica d'Amics del País, de l'Acadèmia de Bones Lletres, de l'Acadèmia de Jurisprudència i Legislació i de l'Institut Agrícola Català de Sant Isidre (DB, 13-XI-1855, edició del matí). La nota no parla, però, d'altres detalls biogràfics, alguns dels quals són poc hono-

passat immediat una concentració de poder econòmic, polític i ideològic similar dins la ciutat caldria remuntar-se a les dues restauracions absolutistes del primer terç del segle, que presenten alguns paral·lelismes amb la Dècada Moderada.²³ Però, naturalment, això mostra que no es pot pas parlar de «revolució liberal» per a conceptuar allò que políticament s'esdevingué en la consolidació del nou tipus d'Estat. En canvi, contribueix a explicar que en la Dècada Moderada es produís una considerable recuperació eclesiàstica i que el carlisme tingués en altes instàncies barcelonines (i, per tant, catalanes) punts de suport importants. No és, doncs, cap anomalia la persistència històrica de Sarrià com un dels principals bastions carlins a les

rables: per exemple, Josep Bertran havia estat des del 1851 membre de la junta directiva d'una societat d'assegurances contra les quintes (DB, 5-II-1851 i 18-II-1852), és a dir, que participà en l'ominós negoci muntat al voltant d'un servei militar més dur encara per a les classes populars que l'existent sota l'Antic Règim. Però, per posar un altre exemple, també cal ressenyar que a la fi dels anys 1840 o començament dels 1850 era «Caballero de la Real y distinguida orden española de Carlos III», i, com a tal, fou padrí, el 1852, en la cerimònia que investí amb el mateix títol Antoni Artós i Aldabert, hisendat de Barcelona que posseïa totes les terres a Sarrià. Aquest hisendat, que seria consogre de Pau Bertran i Ros des del 1857, havia estat «administrador [...] de la obra del puerto de esta plaza», apoderat el 1843 de l'esposa del noble ultrareialista barceloní Francesc Xavier de Duran o, per acabar, un dels tres legataris del gran comerciant «absolutista» Antoni Nadal i Vicent, també de Barcelona, que era oncle seu. No hi ha dubte que, com els Nadal, pertanyia a l'alta burgesia: disposa en el seu testament de 1861 que si el seu fill, Delfí Artós, moria sense deixar descendència (cosa que Antoni Artós no desitjava en absolut), «sols li deixo trenta mil [30.000] lliuras catalanas».

(Sobre la investidura, on assistí, entre d'altres, el liberal-moderat Rafel M. de Duran, el principal propietari de terres al Sarrià d'aleshores, i amb motiu de la qual el DB parla de la tasca d'Artós com a administrador de l'obra d'ampliació del port, *vid.* DB, 28 i 29-III-1852; sobre l'escriptura de poders per part de l'esposa de F.X. de Duran: AHPB, notari Baldiri XAMMAR, 1843, f. 149r; sobre el testament, on es revela el parentiu amb Antoni Nadal: AHPB, notari Jaume RIGALT I ALBERCH, 1861, 2a. part, f. 362v-365v; sobre les seves possessions a Sarrià, d'acord amb el seu inventari postmortem: AHPB, notari Jaume RIGALT I ALBERCH, 1861, 2a. part, f. 469r-473r.)

Finalment, vull remarcar que Antoni Artós rebé un tracte molt privilegiat per part de Ferran de Segarra, noble carlí barceloní, quan aquest li vengué i establí terrenys de la seva «torre» de Sarrià (Can Palàcios) els anys 1840 i 1850. No hi ha dubte que Artós, com els poderosos germans Bertran, es movia principalment en el món de la burgesia carlina i liberal-moderada de Barcelona.

23. Cal dir que la composició social de l'Ajuntament durant la Dècada Moderada s'assembla més a la vigent el 1814-1820 i el 1824-32 que no pas a la dels períodes liberals pròpiament dits. Fins i tot algunes famílies de consellers de la Dècada Ominosa que són generalment absents dels períodes liberals (Castanyer, Carcer, Rocabrúna, etc.) repeteixen mandat en la Dècada Moderada.

portes de la capital. Una part de l'explicació de la importància del carlisme sarrianenc s'ha de buscar fora de la localitat, precisament en la ciutat veïna, o millor, en els lligams d'aquesta amb Sarrià.

Però, qui era Pere Nolasc Vives?

El *broker* Pere Nolasc

Les fonts notariales el presenten, sobretot, com a apoderat general a Catalunya del noble valencià Marquès de Dosaguas, el qual posseïa terres a diversos indrets del Principat i àdhuc al sud de França. Aquesta funció (heretada del seu pare, Ramon Vives, advocat «Asesor por S.M. del Real Consulado de Comercio» de Barcelona) l'exercí, si més no, entre 1815-1842 ininterrompudament. Com a apoderat general d'aquell marquès, Pere Nolasc es relaciona amb diferents grups, especialment de la noblesa catalana i de les institucions eclesiàstiques amb seu a Barcelona. Però és encara poc el que sé sobre aquestes relacions;²⁴ en tot cas, puc sostenir que la família Vives era un element d'articulació, un intermediari entre la noblesa valenciana i la catalana durant la primera meitat del segle XIX. És possible que aquesta funció ajudés Pere Nolasc a convertir-se en mitjancer de diversos sectors dels grups dominants de Barcelona. Sigui com vulgui, la família Vives sembla mantenir molt bé el seu estatus sòcio-econòmic des del darrer quart del segle XVIII fins a mitjan segle XIX.

El 1770, en casar-se els seus pares, la mare aportà un dot de 4.000 lliures i dues calaixeres de roba i el pare, Ramon Vives (llavors advocat Relator de l'Audiència), li féu escriure de 2.000 lliures. El 1800 el pare, vidu, es casà amb una segona dona, Gaietana Gualba, qui aportà un dot de 6.500 lliures i dues calaixeres de roba; Ramon Vives li féu escriure de 3.500 lliures, és a dir, 1.500 lliures més que al primer matrimoni.²⁵ Ignoro els dots que aportà Pere Nolasc Vives en el seu primer matrimoni (amb Julita d'Amat i de Bonifàs), del qual tampoc no sé la data. Però quan el 1836, vidu,

24. Caldria un buidatge exhaustiu dels fons d'alguns notaris, cosa que deixo per a futures recerques. Això no obstant, puc assegurar que al primer terç del segle XIX Pere Nolasc, com a apoderat general del Marquès de Dosaguas des del 1815, contactava amb certa freqüència amb diverses cases de la noblesa titulada barcelonina (Marquès de Barbarà, Marquès de la Manresana, etc.) per a la qual féu també diversos encàrrecs.

25. Una part significativa de la història dels pares: AHPB, notari Francesc MAS I MAS, 1825, f. 85r-99v.

es casà, prèvia dispensa eclesiàstica, amb una altra vídua (Teresa d' Amat i de Rovira), féu donació a l'esposa de l'usdefruit «para después de mi muerte [...] de la tienda y entresuelo de la casa que poseo en la Rambla de esta Ciudad» i unes habitacions de la mateixa casa, amb una sèrie de condicions; per la seva banda, l'esposa aportà tots els seus béns (que incloïen l'herència del seu primer marit, un oficial de secretaria de la Capitania General del Principat); i Pere Nolasc li féu escriure de 5.000 lliures, o sigui, 1.500 lliures més que el del seu pare trenta-sis anys enrere. Tanmateix, l'inventari dels béns de Teresa d' Amat palesa una estreta relació amb el magistrat Josep Bertran i Ros: Teresa li havia prestat 4.000 lliures i «D. José Bertran y Ros [...] se las devolvió» (segurament sense pagar interessos), tornant al patrimoni de Teresa.²⁶ De manera que la de Pere Nolasc no és una fortuna equivalent a la de membres de l'alta burgesia com Josep Feliu Avellà, Josep Bertran i Ros, Antoni Nadal i Vicent, Antoni Artós i Aldabert etc.²⁷ i, en canvi, es mou en el medi social d'aquests personatges barcelonins i realitza algunes de les seves activitats.²⁸ Estem, doncs, davant d'un cas d'intermediari la posició del qual en l'escala social local depèn més del prestigi que no pas de la situació econòmica. No era fonamentalment pel seu patrimoni material que era apreciat i sol·licitat, per bé que no és negligible la seva posició de burgès mitjà. Tot indica que es tracta d'un *broker*, un individu la força del qual és construïda en primera instància sobre la seva capacitat de posar en relació persones i àmbits diversos; sobre això constueix després la seva força econòmica.²⁹

Però una altra de les fonts del prestigi o poder social de Pere Nolasc Vives era de natura ideològico-cultural: doctorat en dret per la Universitat de Cervera el 1817, escriví la *Traducción al castellano de los usages y demás derechos de Cataluña que no están derogados o no son notoriamente inútiles*, publicada a Barcelona el 1833-34.³⁰ Vers el 1836 era pro-

26. Vid. els capítols matrimonials de Pere Nolasc i Teresa d' Amat (que inclou l'inventari dels béns d'ella): AHPB, notari Josep Feliu AVELLÀ I NAVARRO, 1836, f. 45r-49r.

27. Més aviat s'assembla a la fortuna de les famílies més rellevants de Sarrià.

28. Per exemple, tenia 8 accions en la societat anònima «Ferrocarril de Barcelona a Zaragoza» el 1852, figurant, en nom seu, Josep Manel Planas (vid. Àngels SOLA, *L'élite barcelonina...*, op. cit., v. II, p. 611 i ss.).

29. Sobre el concepte de *broker*, vid. J. BOISSEVAIN, *Friends of friends. Networks, Manipulators and Coalitions*, Londres, 1974.

30. Vid. Ignasi TERRADAS, *El Cavaller de Vidrà*, Barcelona, 1987, p. 292. L'autor esmenta l'obra com una de les més llegendades per la família carlina que estudia.

fessor dels «Estudis Generals» de Barcelona i el 1837 va ser padrí del doctorat dels juristes Ramon Martí d'Eixalà i Vicenç Rius i Roca.³¹ A causa del seu prestigi hom el col·locà el novembre del 1842, després del brutal bombardeig de la ciutat pel general Espartero, en la llista dels 21 membres de «la Junta de Gobierno que ha de dirigirnos en la crisis en que nos hallamos».³² Tanmateix, com ja hem vist més amunt, era home al qual en determinats medis se li demanava consell o mediació en afers tan importants com l'educació dels fills o la gestió del patrimoni. També es trobava inscrit en la xarxa associativa de l'advocacia barcelonina: per exemple, des dels seus inicis forma part de l'«Asociación de Socorros mutuos de los abogados de Cataluña»,³³ i fou nomenat degà del Col·legi d'Advocats el desembre de 1857, essent reelegit membre de la Junta de Govern del Col·legi el desembre de 1858.³⁴ Tot indica que tenia «fama» de gran advocat i jurista.

La família Avellà

Durant la primera meitat del Vuit-cents, la vida de Pere Nolasc va estar associada a la del seu cunyat Josep Feliu Avellà i Navarro, no només a causa dels lligams de parentiu establerts (Josep Feliu es casà amb una germana seva el 1823, i entre 1839 i 1842 una germanastra de Pere Nolasc maridà amb un nebot de Josep Feliu), sinó també per múltiples lligams professionals, afectius i polítics (escripturà durant més d'un quart de segle la major part dels seus actes com a apoderat general del Marquès de Dosaguas, nomenà Pere Nolasc apoderat seu en diverses ocasions, protagonitzà amb ell concòrdies i convenis, etc.). Per això mereix aquí una atenció especial.

Una vegada més, s'ha d'inscriure la història de l'individu (en aquest cas Josep Feliu Avellà) en el context de la família a la qual pertany, i la d'a-

31. Vid. A. PALOMEQUE TORRES, *Los estudios universitarios en Cataluña bajo la reacción absolutista y el triunfo liberal hasta la reforma de Pidal (1824-1845)*, Barcelona, 1974, p. 174, nota 125.

32. DB, 30-XI-1842. L'esmentada Junta, teòricament elegida per «los batallones de Milicia Nacional, y los alcaldes de barrio», era presidida per un liberal progressista, el confiter Ramon Negrevernís (cosí de l'hisendat Salvador Negrevernís de Sarrià), i hi figuraven, entre d'altres, el baró de Maldà, el fabricant Salvador Bonaplata, l'hisendat Manel de Senillosa, el bisbe de la diòcesi o l'abat de Sant Pau. Sembla que a penes exercí.

33. DB, 31-V-1851.

34. DB, 8-XII-1857 i 6-XII-1858, respectivament.

questa en el «món exterior» que la condiona i li atorga significat.³⁵ De quin tipus de família es tracta?

Primer de tot, cal advertir que la família Avellà no ha estat estudiada.³⁶ Això significa que allò que s'assenyalarà a continuació es fonamenta sobretot en material d'arxiu, principalment notarial.³⁷ Feta aquesta precisió, entro en matèria.

Els Avellà presenten, entre d'altres, els cinc trets següents:

1. La família, tal com és viscuda, no se circumscriu al grup coresident, puix que hom en té una concepció més àmplia, ni als seus membres consanguinis, puix que hi engloba els aliats. Així, Pere Tell i Andreu, casat des del Trienni Constitucional amb M. Antònia Sala i Avellà, denomina «oncle» en el seu testament (1836) a qui en realitat és oncle de la seva esposa, Josep Feliu Avellà i Navarro.³⁸ Això, és clar, no s'esdevenia únicament en aquesta família de Barcelona: fora dels Avellà, per exemple en una família nobiliària com els Sants, Bonaventura de Sants anomena «oncle» a qui no és sinó l'oncle del seu pare, i això en els anys 1820.³⁹ Però la importància d'aquestes relacions de parentiu, que van més enllà del nucli conjugal, es revela en fets rellevants de solidaritats com que l'«oncle» de Pere Tell és nomenat per aquest marmessor del seu testament, i l'«oncle» de Bonaventura de Sants fou un dels seus tres tutors i curadors (és a dir, quasi com un pare) durant la seva minoria d'edat en les dues primeres dècades del Vuit-cents. És obvi que, en aquestes condicions, limitar-se al grup domèstic core-

35. Aquesta perspectiva és tributària de Giovanni LEVI, *La herencia inmaterial*, Madrid, 1990, especialment cap. II i VI; Gabriella GRIBAUDI, *A Eboli. Il mondo meridionale in cent'anni di trasformazioni*, Venècia, 1990, cap. V.

36. Només un dels seus membres consanguinis (Pere Josep Avellà) i un dels seus aliats (Ramon M. Sala) han merescut l'interès dels historiadors. Això no obstant, tots els biògrafs ignoren la relació de parentiu existent entre ells. Les millors biografies d'ambdós es troben a: Gaspar FELIU, *La clerecia catalana en el trienni liberal*, Barcelona, 1972, en diversos paràgrafs que seria ociós de ressenyar, i Alberto GIL NOVALES, *Diccionario biográfico del Trienio Liberal*, Madrid, 1991, p. 60 i 598-599, pel que fa a Avellà i a Sala, respectivament.

37. Mentre no s'indiqui una altra cosa, les dades referents a la família Avellà i els seus aliats són extretes, com fins ara, de: AHPB, notari Josep Feliu AVELLÀ I NAVARRO, 1795-1845.

38. Josep Feliu, per la seva banda, en el seu testament de 1850, ja citat, parla d'«hermanas políticas» i «hermanas» com si fossin sinònims.

39. He detectat quelcom semblant en la família Giralt, arquitectes de Sarrià, en les primeres dècades del Vuit-cents (*vid.* l'apartat «L'estratègia creditícia dels Cuiàs» a Eliseu TOSCAS I SANTAMANS, *Estat i poders locals a la Catalunya del segle XIX...*, *op. cit.*).

sident i als lligams de consanguinitat implicaria una distorsió de la realitat.⁴⁰ D'altra banda, abans de 1823, la major part dels diferents nuclis de la família Avellà viuen al casc antic de Barcelona (a la mateixa parròquia que la família Vives), però també hi ha residents fora de la ciutat i de Catalunya (concretament a Valladolid, a més de 600 quilòmetres).

2. No hi ha una especialització professional i social de tota la família, sinó una diversificació: centrant-nos en les dues primeres dècades del segle XIX, dels quatre germans Avellà i Navarro, Pere Josep és canonge (entre 1815 i 1830, si més no, vicari general del bisbat de Barcelona); Josep Feliu és, a més d'un notari normal, el notari i secretari oficial de la Taula de Comuns Dipòsits de la capital, un càrrec de nomenament reial que ja havia exercit el seu pare; Maria Eulàlia es casà amb Antoni Ubach, «del Consejo de Su Majestad... Oidor de la Chancillería de Valladolid», i Maria Antònia tingué per espòs Ramon Maria Sala, que fou, primer, advocat de l'Audiència i, després, Auditor de Guerra de Catalunya. Però Ramon Maria Sala era fill i hereu del comerciant barceloní Manel Sala i Serico, i casà una de les seves quatre filles amb un corredor de canvis, Pere Tell i Andreu, natural de Reus (Tarragona) i veí de Barcelona, que esdevingué essencial en la Dècada Ominosa per a la supervivència del nucli Sala i Avellà. Ara bé, tant aquesta diversificació sòcio-professional com la seva freqüent inserció en el marc supralocal (fenòmens que es constaten també en la família Vives), indiquen per elles mateixes que ens trobem davant d'una família benestant.

3. Però, de quin nivell sòcio-econòmic? És indicatiu el fet que els germans Avellà i Navarro tinguessin un avi i un oncle materns (Francesc Navarro i Josep Albert Navarro Mas i Marquet, respectivament) ostentant el títol de Ciutadà Honrat de Barcelona (noblesa urbana) en el segle XVIII.⁴¹ Es posa de manifest l'estatus de família rica quan el 1818 la mare, M. Antònia Navarro Mas i Marquet, ja vídua, procedeix a repartir entre els

40. Com assenyala Levi, «existe un cierto anacronismo al considerar los grupos domésticos como unidad de análisis exclusiva, porque se presupone que las opciones, las estrategias, la organización del grupo doméstico tienen en cuenta sólo el núcleo coresidente como contrapuesto a un mundo exterior indiferenciado [...] Es una deformación del análisis similar a las que aíslan a cada persona concreta dentro de un grupo, con referencia a sociedades totalmente individualistas, en gran parte hipotéticas...» (G. LEVI, *op. cit.*, p. 78).

41. Sobre els ciutadans honrats de Barcelona, *vid.* James S. AMELANG, *La formación de una clase dirigente: Barcelona, 1490-1714*, Barcelona, 1986.

seus fills el patrimoni del marit.⁴² Sens dubte aquest patrimoni superava amb escreix el de la família Vives, que el 1825 era valorat en 29.916 lliures.⁴³ Les dades que conec relatives als dots indiquen que els Avellà, en les primeres dècades del segle XIX, formaven part de la burgesia de la ciutat, per bé que no en els seus primers rengles.⁴⁴ Això no obstant, cal recordar que el 1836 el germà gran, Josep Feliu, ocupa el lloc vint-i-sisè entre els 71 contribuents més importants (quan la ciutat superava els 100.000 habitants).

4. La família sembla connectar, més o menys directament, amb l'esfera del poder central i la Cort de Madrid. És conegut el tracte personal directe entre Pere Josep Avellà i ministres com el d'Estat o el de Gràcia i Justícia, essent vicari general del bisbat de Barcelona durant la Dècada Ominosa.⁴⁵ D'altra banda, el 1804, essent advocat de l'Audiència de Catalunya, Ramon M. Sala (marit de M. Antònia Avellà) és designat «procurador general» per la «Ilte [Ilustre] Sra. Dª Mª de Castilla, y de Pascali Consorte del Ilte [Ilustre] Sr Dn Antonio de Castilla, Brigadier de los Rs Extos [Reales Ejércitos] e Yntroductor de Embajadores», en nom propi i de la persona i béns del seu pare, D. José Manuel Pascali, Baró de Sant Lluís, atorgant a Ramon M. Sala «todo su pleno y absoluto poder... Para que en sus explicados nombres voces acciones y derechos representando: Pueda tomar y tome así juicialmente como extrajuicialmente posesión de todos y cualesquiera bienes fincas dros [derechos] rentas y demás que competan al mencionado Sr su Padre, como a la propia Ilte [Ilustre] Sra Otorgante, así

42. A Pere Josep, li correspongueren «unas casas... á la Plasuela de Sn Domingo» de Barcelona; a Josep Feliu, li foren cedides dues cases (una a la baixada de Santa Eulària de la ciutat i una altra darrera d'aquest carrer), unes cinc hectàrees de terra (sumant les que posseïa el pare al Pla i al municipi veí de l'Hospitalet) i un gens menyspreable nombre de censos i drets; a Maria Antònia Avellà, hom li adjudicà una «Casa Grande» al carrer del Call de Barcelona valorada en 35.900 lliures; a Maria Eulària Avellà, li va correspondre una «casa chica» al carrer del Call i Arc de Sant Ramon, també de Barcelona, valorada en 17.000 lliures (AHPB, notari Josep Anton CATÀ, 1818, f. 288, 295-299 i 301-304). La mare es reservà una heretat a la comarca del Vallès, com veurem més endavant.

43. AHPB, notari Francesc MAS I MAS, 1825, f. 93.

44. Quan el 1819 Ramon M. Sala, Auditor de Guerra jubilat, signa capítols matrimonials amb la seva esposa M. Antònia Avellà i Navarro (ambdós feia molts anys que eren casats i el 1821 tindrà lloc el matrimoni d'una de les seves filles), aportà en dot 11.250 lliures, la mateixa suma que M. Antònia.

45. Vid. Josep FONTANA, «La fi de l'Antic Règim i la industrialització (1787-1868)», *Història de Catalunya*, Barcelona, 1988, v. V, p. 213-214.

en la actualidad como en lo venidero...».⁴⁶ És possible que els lligams que unien Ramon M. Sala (i consegüentment una part de «la família» Avellà) amb la Cort de Madrid es mantinguessin al llarg del primer terç del segle XIX: el 1814 consta com a membre «del Consejo de Su Majestad, su Auditor de Guerra del Ejército y Principado de Cataluña, Juez de imprenta en el mismo», i el 1835, després de passar un exili d'uns deu anys a França, figura en els protocols notariais del seu cunyat com a «Auditor de Guerra jubilado y Asesor de Marina en la Villa y Corte de Madrid», on va morir el 1839. Aquesta és una de les característiques que més separen el model de família dels Avellà, o d'aliats com els Sala, dels Vives.

5. Els ingressos o rendes de la família, almenys en les dues primeres dècades del segle XIX, no procedeixen fonamentalment de l'agricultura o el comerç (com s'esdevenia en altres famílies de la burgesia barcelonina), sinó de la burocràcia de l'Estat (Secretaria i Notaria oficial de la Taula de Comuns Dipòsits, Audiència i Auditoria de Guerra de Catalunya, «Chancillería» de Valladolid, etc.). Aquesta dependència bàsica (per bé que diversa) dels Avellà respecte de l'administració de l'Estat (un Estat fermament aliat amb l'Església Catòlica) la convertí en especialment sensible als trastorns polítics esdevinguts durant la crisi de l'Antic Règim. En canvi, la família Vives, que no deixa de tenir vinculacions amb l'administració pública,⁴⁷ sembla menys afectada pels mateixos esdeveniments, potser perquè el món judicial, a uns determinats nivells o esferes, és poc alterat per les reformes.⁴⁸

46. Això s'escripturava el mes de desembre a Barcelona. Però tres mesos abans, des del Palau de Sant Ildefons, la mare de l'esmentada senyora, que era Dama d'Honor de la Reina, havia revocat totalment «por justas causas» el poder general que el seu espòs, el Baró de Sant Lluís, havia atorgat a favor de D. Manel Epifani de Fortuny, oïdor de la Reial Audiència de Barcelona, i de D. Francesc Feu per a «la Admon [Administración] régimen y Gobierno» dels béns de la família. La baronessa, convertida pel seu marit en «Administradora» formal d'aquests béns, simplement havia efectuat, per raons que ignoro, una substitució de procuradors; però, curiosament, tots eren catalans, concretament barcelonins (AHPB, notari Josep Feliu AVELLÀ I NAVARRO, 1804, f. 313-316). Potser no estarà de més assenyalar que, coetàniament, Feliu Torres i Amat, natural de Sallent (Bages) i canonge de Barcelona, era «abad de San Ildefonso y confesor de Carlos IV» (Jaume CARRERA PUJAL, *Historia Política de Cataluña en el siglo XIX*, Barcelona, 1957, v. II, p. 42).

47. Pere Nolasc Vives ingressà a la Reial Audiència com a advocat el 1818, en fou nomenat Relator el novembre de 1820 i n'ostentà el càrrec fins al gener de 1832 sense interrupció (A. PALOMEQUE TORRES, *op. cit.*, p. 193). El seu pare també havia estat advocat de l'Audiència, com ja s'ha dit.

48. Em sembla significatiu que l'Audiència tingués un mateix Regent, López de Vinuesa, abans, durant i després del Trienni Liberal.

Però cal aturar-se una mica en les estratègies polítiques de la família Avellà. Sobretot cal destacar que, com altres famílies de la burgesia, davant les crisis polítiques greus del primer terç del segle XIX, no reacciona posant tots els seus membres en un sol bàndol, sinó que, per a equilibrar riscos, en col·loca en diverses faccions, de vegades antagòniques.⁴⁹

Hom ha assenyalat una estreta associació política entre el canonge Pere Josep Avellà i l'advocat de l'Audiència Ramon Maria Sala durant la Guerra del Francès.⁵⁰ No menys sòlid fou el nexa entre Pere Josep i el seu germà Josep Feliu: aquest, que va romandre a Barcelona sota l'ocupació (encara que amb força llibertat de moviments), no només es féu càrrec de tots els assumptes del seu germà a la capital, sinó que també serví d'enllaç entre, per un cantó, el capítol de canonges de la Catedral (governat pel vicari general «col·laboracionista» Francesc de Sants) i, per l'altre, els canonges que, com el seu germà, havien fugit de Barcelona i s'havien establert durant uns anys a la ciutat de Tarragona.⁵¹ Sens dubte fou una política de doble joc, de la qual no manquen exemples dins i fora de Barcelona.⁵²

La primera restauració absolutista s'esdevé trobant Ramon M. Sala en una posició de força: Auditor de Guerra el 1814, a les seves mans té la gestió judicial de bona part de les «purificacions» (depuracions) barcelonines. Però si la seva decisió d'entrar com a síndic personer de l'Ajuntament de Barcelona el 1817⁵³ semblaria apuntar a un reforçament del seu compromís amb el règim absolutista, la seva coetània participació en la xarxa civil de

49. Sobre aquest tema, *vid.* Eliseu TOSCAS I SANTAMANS, «Elements de continuïtat política local a la Barcelona del primer terç del segle XIX», *Afers*, 15 (1993), p. 172-173.

50. Entre d'altres coses, ambdós foren empresonats pel capità general Marquès de Campoverde el 1811, en el marc de les tensions existents a l'interior de la Junta de Catalunya, organisme que —com se sap— tractava de resistir l'ocupació francesa (A. GIL NOVALES, *op. cit.*, p. 598-599). D'altra banda, el 1801 Josep Feliu Avellà registrava en els seus protocols que Ramon M. Sala era soci de la «Sociedad de Amigos del País» des del 26 d'octubre de 1799, membre de l'«Academia de Ciencias Naturales y Artes de Barcelona» des del 29 de novembre de 1798 i advocat habilitat de l'Audiència de Catalunya des del 28 de juny de 1799. El perfil sembla correspondre al d'un burgès il·lustrat, caracterització que el seu cunyat, el canonge Avellà, devia compartir.

51. El fenomen és clarament perceptible en els protocols notorials de Josep Feliu Avellà i Navarro corresponents al període considerat.

52. Per exemple, a Sarrià l'arquitecte Miquel Giralt i Monràs mantenia contactes simultàniament amb els guerrillers i amb els caps militars francesos instal·lats a la localitat (*vid.* Eliseu TOSCAS I SANTAMANS, *Estat i poders locals...*, *op. cit.*).

53. *Vid.* Eliseu TOSCAS I SANTAMANS, *op. cit.* (1993), p. 172.

la conspiració del tinent general Luis Lacy⁵⁴ indica que llavors podia ser perfectament compatible la detenció d'un càrrec polític absolutista amb el suport a la reforma liberal. Ramon M. Sala segueix essent síndic el 1818, any en què la seva sogra afirma davant notari: «he pensado á solicitud [...] de mi hijo [Josep Feliu Avellà], dar facultad á mi hija Dª Maria Antonia Avellà de Sala, para que por medio de su actual Esposo [Ramon M. Sala] pueda del día de hoy [26 d'octubre] en adelante instar promover é instaurar qualesquiera derechos y acciones que se haian instado y puedan instarse que compitiesen á mi Diffto [Difunto] Marido [...] de la Casa y Manso Valls de la casa Nova sita en Sn Celoni que hasta ahora no he dado á ninguno...».⁵⁵ Així doncs, la família Avellà diposita una estimable confiança en Ramon M. Sala. I en el terreny de les actituds polítiques, res no indica que la família es trobi dividida.

De fet, l'adveniment del Trienni no fou acollit amb hostilitat, ni tan sols per part de qui, a la llum de la història posterior, més podríem sospitar, és a dir, el canonge Pere Josep Avellà.⁵⁶ En realitat, encapçalà el canvi polític de març de 1820, juntament amb altres autoritats civils i militars de Barcelona.⁵⁷ Val la pena de recordar-ho perquè la freqüent caracterització d'aquest canonge com a «reaccionari» (atesos els seus conflictes amb el poder polític liberal durant el Trienni, les dues «deportacions» de què llavors fou objecte i, sobretot, el seu paper durant la Dècada Ominosa) no ser-

54. Vid. Josep FONTANA, *La quiebra de la monarquía absoluta 1814-1820*, Barcelona, 1974, p. 245-246.

55. AHPB, notari Josep Anton CATÀ I PALAHÍ, 1818, f. 307. Donen suport a la decisió de la mare tots els germans, encara que Pere Josep no és present a la reunió (de fet, la mare solia mantenir amb ell un tracte a part). El document prova, una vegada més, que estem davant un concepte de família que va més enllà del grup domèstic coresident. En realitat, cada nucli conjugal concret no actua aïllat, sinó dins d'una complexa xarxa familiar i social que genera cooperació interna però també jerarquies. En aquest sentit, és evident el predomini del tronc, representat per la vídua, sobre els altres nuclis.

56. El 1818 constava oficialment com «Pbro [Presbítero] Dr [Doctor] en derecho Canónico de la Sta Iglesia Cathedral, Arcediano del Vallés, Juez Subdelegado de la Sta Cruzada, Juez Comisario del Breve Apostólico de este Principado y provisor Vicario General y Oficial de este Obispado» (AHPB, notari Josep Anton CATÀ I PALAHÍ, 1818, f. 287). Coetàniament era també prefecte de la Congregació de la Bona Mort i conciliari primer de la «Junta reservada de la ilustre y venerable congregacion de Jesús», ambdues de Barcelona (DB, 17-III-1818).

57. Vid. J. SARRION, *La Diputació de Catalunya sota la Constitució de Cadis (1812-1814 i 1820-1822)*, Barcelona, 1992, p. 133-134.

veix per a qualificar tota la seva trajectòria. A més, a les dades anteriors, se n'hi poden afegir dues més: (a) en contrast amb l'actitud refractària d'altres membres de l'alt clergat, «predicà en l'ofici solemne a la Catedral amb motiu del jurament de la Constitució», i no de manera forçada, i (b) després de la seva primera separació oficial del govern de la diòcesi el 1821, «en esclatar el maig la revolta, signà una circular als rectors exhortant-los que no volguessin defensar la religió amb les armes i condemnant que s'aprofitessin les desgràcies naturals (pesta, secada) per a atacar el règim». ⁵⁸ Em sembla que a l'hora de valorar les actituds polítiques de l'alt clergat (i dels grups dominants en general), no s'ha de tenir en compte només la ideologia, sinó també els imperatius de poder. ⁵⁹ D'altra banda, la trajectòria del canonge Avellà guarda evidents paral·lelismes amb les de Joan Vila i Galí, hisendat de Vidrà, al Ripollès, o Francesc de Veyan, bisbe de Vic. ⁶⁰ Però tornem al cunyat del canonge Avellà, amb el qual entraria en conflicte polític en el curs del Trienni.

Ramon M. Sala no només va romandre a Barcelona des del canvi de règim de març del 1820, sinó que hi desplegà aviat una gens menyspreable activitat política, especialment durant la fase «exaltada». ⁶¹ Així, el 1822 és comandant del vuitè batalló de la Milícia Nacional i, entre el gener i l'agost del 1823, amb els Cent Mil Fills de Sant Lluís acostant-se a Barcelona, esdevingué alcalde primer de la ciutat. ⁶² Essent alcalde, «l'Ajuntament acordà que a les portes de les parròquies es possessin làpides amb els articles de la Constitució que fessin referència a la Constitució de l'Estat. El mes de març s'ordenà que es traguessin les capelletes amb sants que es trobessin a les façanes de les cases», també es va destruir part del convent de

58. Vid. G. FELIU, *op. cit.*, p. 133-134 i 135, respectivament.

59. L'alt clergat de Barcelona mai no col·locà en un sol bàndol tots els seus representants, ni durant la Guerra del Francès, ni durant el Trienni, ni a la Dècada Ominosa, ni tampoc durant la reforma liberal reiniciada els anys 1830: sembla produir-se sempre una diversificació en tres actituds. Però ara no ve al cas analitzar el fenomen.

60. Vid. I. TERRADAS, *El Cavaller de Vidrà...*, *op. cit.*, p.313-315.

61. Però el 1821, en un judici de conciliació, exercí d'«hombre bueno» del gran comerciant Joan Reinald quan aquest era –com el 1820– regidor degà de l'Ajuntament de Barcelona.

62. En el marc del seu mandat com a alcalde, va ser també Jutge interí de primera instància i, almenys el febrer, «gefe de la cuarta brigada» de milicians (el mateix mes també consta com a «comandante del 8º batallón de la milicia nacional local de Barcelona» i com a «individuo de varias sociedades literarias»).

Santa Caterina, la parròquia de Sant Jaume, etc.⁶³ A més, un gendre de Ramon M. Sala, el corredor de canvis Pere Tell, comprà béns eclesiàstics desamortitzats per valor de 453.882 rals,⁶⁴ i és molt probable que li facilités les coses, no només el seu parentiu amb Ramon M. Sala, sinó també el d'aquest amb Joaquim M. Sala (germà de Ramon M.), que era «Oficial del Crédito Público».⁶⁵ Tots aquests esdeveniments dividiren profundament la família Avellà.

Tanmateix l'ajuntament que presidia Ramon M. Sala va caure abans de complir l'any reglamentari. No són gaire conegudes les causes d'aquesta caiguda, que afectà uns consellers i d'altres no (alguns continuaren en el següent).⁶⁶ Ara bé, per tal de justificar la proscripció dels afectats, poc temps després de la suspensió, el *Diario de Barcelona* publicava un escrit en el qual, reflexionant sobre la moralitat dels deportats, un autor que signava com «El hijo de mujer» es preguntava si era veritat que Ramon M. havia «empuñado la vara de la justicia en tiempo del despotismo mediante el empleo de auditor, y [se había] acostumbrado á hacer gemir en las cárceles de Tarragona á los presos cinco, seis y siete meses sin recibirles declaración ni decirles palabra alguna á pesar de sus continuos clamores...».⁶⁷ Però aquest tipus de crítica (que posa en dubte el seu caràcter de «patriota», tot recordant els compromisos de Sala amb l'absolutisme) no era nou, ja que hom li havia adreçat quelcom semblant, però més mordaç, des d'un altre periòdic, el *Diario de la Ciudad de Barcelona*, l'any anterior. Entre d'altres coses, un autor que signava amb inicials, manifestava: «...Don Ramon María fue suspendido de su empleo de auditor de orden de la regencia constitucional del reino de 10 de agosto de 1813 por el término de un año por el crimen en que incurrió en el asunto de que trata la misma real

63. Vid. Àngels SOLA, «La desamortització del Trienni a Barcelona i el seu Pla», *Estudios históricos y documentos de los archivos de protocolos* (Barcelona), IV (1974), p. 372-373. He de precisar que a la parròquia de Sant Jaume (molt vinculada a la de Sarrià, com ja s'ha dit) se celebraven aniversaris per diversos Avellà.

64. A. SOLA, *op. cit.* (1974), p. 393-394.

65. I ho tornaria a ser els anys 1830, durant la desamortització de Mendizábal.

66. Segons G. Feliu, per oposar-se radicalment a la rendició de la ciutat «foren fets presoners i embarcats els alcaldes primer, tercer i cinquè, Ramon M. Sala, Antoni Rodon i Francesc Raüll, Antoni Guillén de Mazón, capellà i redactor de l'«Indicador», el procurador Miquel Comellas, el tinent coronel Joan Roth i el regidor Novell; en definitiva, la plana major dels comuneros...» (G. FELIU, *op. cit.*, p. 66; el subratllat és de l'autor).

67. DB, 31-VIII-1823.

órden; y no obstante de que en 28 de mayo de 1814 en que entró á Barcelona no había finido el término de su castigo, ejercía dicho empleo sin duda porque había caído dicha regencia en virtud del execrable decreto de 4 de mayo del rey *absoluto*. Fue personero [és a dir, síndic personer] de esta ciudad por dos años consecutivos [es refereix als anys 1817 i 1818] *contra ley* á despecho del acuerdo y apoyado por el general Castaños [és a dir, el capità general]. No obstante de ser *gorro* [patriota?] como se supone, el pueblo no le ha elegido para diputado ni consejal. El general Castaños quitó al auditor, don Antonio Abadal la asesoría de las Rondas volantes extraordinarias que siempre había estado unida á la auditoría, para procurar esta pingüe renta á don Maria Sala...». ⁶⁸

Sigui com vulgui, el 1824 i 1825 (quan Pere Josep Avellà tornava a ser vicari general, sense que l'afectessin el seu enorme poder ni el recent passat anticlerical del seus cunyats Sala, ni el del seu nebot Tell), Ramon M. és anatematitzat per nombrosos clergues i és reclamat en diverses ocasions, a través del *Diario de Barcelona*, per un auditor de guerra, i el 1830 per un fiscal militar que el considerava, juntament amb altres, un «conspirador». Aquesta persecució contrasta amb la relativa tolerància de què disfrutaren, sota la mateixa Dècada Ominosa, altres polítics de la ciutat que jugaren clarament la carta liberal durant el Trienni. ⁶⁹ Ramon M. Sala va

68. *Diario de la Ciudad de Barcelona*, 31-VIII-1822. Els subratllats són de l'autor, qui amb el seu «comunicado» tractava d'efectuar explícitament la rèplica d'una semblança laudatòria sobre el personatge publicada pel periòdic «La Voz del Pueblo», núm. 26, que no he pogut localitzar. Puc corroborar allò que assenyalava l'autor pel que fa a dates i noms, però la meua informació sobre aquesta intrahistòria és limitada: ignoro especialment en què consistí «el crimen» de què se l'acusa, el grau de versemblança de la seva associació –jutjada profitosa– amb el capità general Castaños i si fou extralegal la seva forma d'accedir als càrrecs de diputat i d'alcalde (en tot cas, és sorprenent que sense haver estat membre de l'ajuntament el 1820-22, el 1823 sigui elegit no ja regidor sinó directament alcalde). No hi ha dubte, però, que essencialment se l'acusa de doble joc, tant el 1822 com el 1823. Tanmateix aquest doble joc, de confirmar-se, ¿no seria una estratègia de la família, que ja comptava amb experiències anteriors? ¿Fins a quin punt no seria fruit de la dependència econòmica de Ramon M. respecte de la burocràcia de l'Estat?

69. Entre els consellers del Trienni que romangueren a la ciutat hi havia, per exemple, l'advocat Bru Petrus, el (futur) arquitecte Francesc Renart i Arús, el gran comerciant Ramon Maresch i Ros, els nobles Baró de Maldà, comte de Santa Coloma, Josep Marià de Cabanes o Francesc de Casanova. Però el 1826, segons els Acords Municipals, el noble Josep Marià de Cabanes, que havia ocupat càrrecs a l'Ajuntament en la primera restauració absolutista i en el Trienni, intentà tornar a exercir de «regidor perpetuo», amb el ple suport del capità general i prèvia purificació per l'Audiència. Davant d'això, la major part del consistori barceloní refusà

viure exiliat i allunyat de la seva família a França (Perpinyà, Marsella i sobretot París) el 1824-32. La seva esposa havia mort entre 1818 i 1821 i el seu pare el 1824; restaven a Barcelona sobretot els seus fills Xaviera, Antònia, Eulària, Carlota i Ramon, denominat familiarment «Ramonet». D'aquests en tingué cura, per una banda, el seu fidel gendre Pere Tell, que va servir constantment d'enllaç entre Ramon M. i la família i s'encarregà de tots els afers que vinculaven l'exiliat amb la ciutat;⁷⁰ per una altra banda, Josep Feliu Avellà i Navarro. Aquest, que no tingué fills de cap dels seus dos matrimonis, dedicà especial atenció als seus nebots, però s'ocupà particularment de «Ramonet», és a dir, Ramon Sala i Avellà. Fou precisament ell qui serví per a reforçar els lligams de la família Avellà amb la família Vives: es casaria, com ja s'ha dit, amb una germanastra de Pere Nolasc Vives i, com ell, seria fet marmessor per Josep Feliu Avellà i Navarro.⁷¹ Cal, doncs, centrar ara l'atenció en aquest personatge.

Genuí representant del tronc de la família Avellà (heretà del seu pare tant la professió de notari com els càrrecs de secretari i notari oficial de la

el seu retorn, tal i com succeí amb els altres «regidores perpetuos» que es manifestaren liberals al Trienni i que intentaren llur reingrés durant la Dècada Ominosa. La facció més absolutista de la noblesa barcelonina (i particularment el Marquès de Sentmenat, gran propietari de Sarrià) imposà la seva voluntat al mateix capità general de no admetre Cabanes, qui restà exclòs de l'Ajuntament fins al febrer de 1833 (quan es forma un consistori de «transició»). Aquests comportaments revelen les diferències polítiques existents a l'interior de la noblesa i els grans comerciants de Barcelona; pel que fa a l'episodi polític de 1826, mostra el pes extraordinari dels grups dominants locals i regionals sobre les estructures de l'Estat.

70. Pere Tell exercí d'«encargado General» de Ramon M. Sala entre l'agost del 1823 i el gener del 1834. Segons la comptabilitat que protocolitzà Josep Feliu Avellà, Ramon M. Sala va rebre 5.888 lliures (en números rodons) entre 1824 i 1833, distribuïdes així: 375 lliures anuals de 1824 a 1829, el 1830 (coincidint amb la Revolució de Juliol a França) 1.018 lliures, 413 el 1831, 678 el 1832 i 1.529 el 1833. No es precisa l'origen dels diners (¿la família Avellà?). Però cal afegir que també ajudaren Ramon M. els grans comerciants barcelonins Larrard, que tenien negocis a Madrid, i una família francesa, els Durand. En tot cas, Pere Tell, que era liberal-progressista, es trobava en una configuració curiosa, tal com es desprèn del seu testament de 1836: designà marmessors tant l'«oncle» Josep Feliu Avellà (que era carlí) com el gran comerciant Pere Gil (que era liberal-progressista), a més de l'esposa i un altre amic íntim (AHPB, notari Constantí GIBERT, 1836, f. 15-16). Ens trobem, doncs, novament amb la diversificació política dins la família, encabint opcions contraposades.

71. Josep Feliu, el 1850, considerava que Ramon Sala i Avellà era un cunyat seu, a més de nebot, quan en realitat era cunyat de la seva esposa. Però aquesta consideració posa de manifest els estrets lligams amb els Vives i, una vegada més, corrobora la concepció de família àmplia, integradora d'aliats, que tenia Josep Feliu Avellà.

Taula de Canvis de Barcelona),⁷² Josep Feliu Avellà desenvolupà al llarg del primer terç del segle XIX una estratègia precisa: mantenir-se sempre en les proximitats dels vèrtexs del poder polític i ideològic de la ciutat, però sense accedir mai a càrrecs públics, i això gràcies a una activitat tothora «administrativa». Aquesta «estratègia de la discreció» li va permetre de sortejar obstacles importants (especialment els dos canvis polítics cap al liberalisme produïts al primer terç del Vuit-cents), però també li facilità la salvaguarda de la unitat de la família;⁷³ mantenir i àdhuc augmentar el patrimoni heretat;⁷⁴ esdevenir un dels contribuents més importants de Barcelona (com ja s'ha dit), o assolir el pes polític suficient per participar en la formació del consell municipal de transició cap al liberalisme de 1833.⁷⁵ ¿En què consistia la seva activitat «administrativa»?

Josep Feliu Avellà fou sobretot un secretari, un polifacètic secretari: *de facto*, del seu germà canonge, mentre visqué a Barcelona; formalment, de la Taula de Canvis tant com del Col·legi de Notaris sense solució de con-

72. La secretaria de la Taula implicava una relació força freqüent amb l'Ajuntament de la ciutat.

73. Josep Feliu assumí la funció de la mare –i abans del pare– en el sentit de mantenir units els diferents nuclis Avellà sota el predomini del tronc: ho prova clarament el fet que, a partir de la reforma liberal dels anys 1830, segueix essent el notari que porta els assumptes relacionats amb el seu cunyat Ramon M. Sala (per bé que sempre sense la seva presència) o del seu «nebot» Pere Tell, i llurs descendents. En realitat, funciona sempre una mena de «pacte de família» per sobre de les diferències polítiques. Això em porta a pensar que potser l'ordre causal fou l'invers: resulta versemblant la hipòtesi que la necessitat de mantenir unida la família (els seus diferents nuclis conjugals) fos la causa principal de la seva estratègia de no assumir càrrecs públics, la qual cosa no li devia resultar fàcil, ateses les seves conviccions i la forta politització de l'època.

74. Això és el que sembla desprendre's de la comparació dels béns de 1818 (escriptura de repartiment a càrrec de la mare) amb el seu inventari post-mortem de 1850, fet pel notari Pere González Govern.

75. Fou un dels 22 electors que junt amb 22 membres del consistori «absolutista» elegiren, per llei, el nou Ajuntament. Els altres electors, majoritàriament nobles i grans comerciants, foren els següents: el comte de Santa Coloma, el marquès de Palmerola, el marquès de Puertonuevo, el baró de Maldà, el baró de Beniparrell, el marquès de Monistrol, Magí de Vilallonga, Pau de Gomis, Erasme de Janer i Gònima, Francesc de Milans, Ramon de Bacardí, Antoni Nadal, Rafel Valldejuli, Josep Castanyer, Miquel Elias, Josep Ribas, Isidre Inglada, Joan Francesc Piferrer, Francesc Tusquets, el baró de Vilagaya i Epifani de Fortuny. Aquesta llista hauria de ser objecte d'un estudi sociològic que precisés grups i faccions, però cau fora dels objectius d'aquest treball.

tinuïtat entre 1800 i 1833;⁷⁶ de la congregació de la Bona Mort (de la qual era prefecte el seu germà canonge), almenys el 1815-1820; de l'obra de l'església parroquial de Sant Jaume, si més no el 1824-42.⁷⁷ Convindria conèixer la funció social dins la ciutat d'aquestes instàncies (i del mateix exercici de la notaria), cosa que cau fora dels objectius d'aquest treball. Però no hi ha dubte que Josep Feliu, amb la seva activitat «administrativa», tenia al seu abast informació privilegiada en matèria econòmica, moral, religiosa, jurídica, social i política. ¿Cal pensar que la posició resultant no la utilitzà en les lluites pel poder d'aquells anys?

Alguns detalls de la història de la parròquia de Sarrià a l'inici de la primera guerra carlina apunten en aquesta direcció. Vers el 1834 el rector, Joaquim Morist i Sala, no era un desconegut per a Josep Feliu Avellà: actuà com a representant del rector, momentàniament «ausent», en una acta notarial del 20 de juliol feta pel mateix Avellà per la qual el mestre de cases sarrianenc Artur Barceló (fill de la majordona d'aquell) creava un censal a la rectoria de Sarrià de 112 lliures 10 sous i pensió 3 lliures 7 sous i 6 diners. Dinou dies enrere, l'anterior rector, Francesc Collell (que era o estava a punt de ser canonge de la catedral de Girona), havia lliurat la mateixa quantitat a la parròquia, procedent del mateix censal lluit, formalitzant-ne el lliurament mitjançant una escriptura que féu també Avellà. Cal dir que Collell, molt vinculat a Barcelona,⁷⁸ havia estat rector de Sarrià des del 1817 fins al 1833, amb la sola interrupció de la seva deportació a Mallorca –juntament amb molts altres «reaccionaris»– el 1822-23, en què fou substituït per Joaquim Morist. Morist, vicari de la parròquia si més no el 1821 i 1822, significava políticament una continuïtat amb Collell, tant llavors com el 1833: poc temps després de fer-se càrrec novament de la rectoria, nomenà

76. De la Taula ho era des del 1795 i fins al 1834, si més no (*vid.* Eliseu TOSCAS I SANTAMANS, *op. cit.* (1993), p. 172-173).

77. En relació amb Sant Jaume, convé recordar la forta vinculació dels Avellà amb aquesta parròquia. Josep Feliu la ratificà el 1850 fent un dels nou marmessors del seu testament el «Rdo. Procurador de herencias más antiguo de la Comunidad de la Ygla. de S. Jaime». Tanmateix, convé no oblidar que el seu cunyat Pere Nolasc Vives en fou obrer en diverses ocasions. Finalment, recordem que la parròquia de Sant Jaume era, de les quinze de Barcelona, la més lligada a Sarrià.

78. Segons el DB, el 1808-1809, si més no, fou vicari de la parroquial de Sant Jaume (on féu la presentació de benefici sota la invocació de Nostra Senyora de l'Esperança, escripturada pel notari Avellà); el 1811-1813, si més no, fou ecònom de la parroquial de Sant Pere de les Puel·les (segons el mateix notari Avellà); el 1815 consta al Brusí com a doctor i prevere beneficiat de la parroquial de Sant Jaume.

apoderat seu l'espardenyer Pere Turent (també davant el notari Avellà), com ho havia fet en diverses ocasions Collell en la Dècada Ominosa.⁷⁹ Però l'octubre de 1834, tres mesos després de fer-se l'intercanvi de censals creats a la rectoria amb tots els seus protagonistes vinculats a l'Església, Artur Barceló i altres capitosts carlins de la localitat foren acusats per un fiscal militar d'efectuar una conspiració a Sarrià mateix.⁸⁰ I vers el 1837 el mateix rector Morist marxaria «á la facción». Tres anys més tard, acabada la guerra carlina, l'anònim autor que dedicava un poema satíric a Josep Feliu Avellà, escrivia des de les pàgines d'*El Constitucional*: «La autoridad eclesiástica [...] no sólo no trata de destituir, como debiera hacerlo, antes bien coloca al frente de algunas parroquias á ciertos sacerdotes cuyo carlismo no es ya un problema. Díganlo Sarriá, santa Mónica, san Agustín, san Miguel Arcángel, y otras, y otras...» I responsabilitzava de la situació Josep Feliu Avellà i la seva «camarilla».⁸¹

Mentrestant, què passava amb Pere Nolasc Vives? Ignoro les seves vicissituds en aquells moments.⁸² Però no manquen vinculacions entre Pere Nolasc i el Sarrià «absolutista» en el primer terç del segle XIX. Així, quan l'octubre de 1823 Margarida Sala i Blanc, tia de Joaquim Morist i Sala, féu el seu testament davant el notari Josep Feliu Avellà, un dels dos testimonis expressament pregats per la testadora fou Pere Nolasc. En aquell testament, Margarida designava hereu (a més de marmessor) el seu nebot Joaquim Morist. Però aquest, tal com he dit al començament, en la seva darrera voluntat de 1863, quaranta anys després, anà més enllà: nomenà primer marmessor Pere Nolasc Vives. Tot indica, doncs, que els lligams de solidaritat establerts entre grups «absolutistes» de Sarrià i de Barcelona, en el

79. Pere Turent fou l'home de palla més important que tingué a l'ajuntament el rector Collell. Cal dir que Pere Turent és l'únic conseller municipal que ocupà càrrecs (sempre rellevants) en la primera restauració absolutista (fou síndic personer el 1817), en el Trienni Liberal (síndic procurador el 1822) i en la segona restauració absolutista (batlle en una part del 1823 i el 1827). El seu únic fill, el negociant Ignasi Turent i Tataret, que també era procurador del rector Collell (a més de sergent dels Voluntaris Reialistes), fou secretari municipal durant una part del 1827 (coincidint que el seu pare era batlle) i el 1828-1833.

80. *Boletín Oficial de la Provincia de Barcelona*, 11-XII-1834.

81. *El Constitucional*, 4-X-1840. He d'advertir que el responsable de la parròquia de Sarrià al qual s'al·ludeix (es tracta de l'ecònom Còsme Rovira) era efectivament carlí. Tanmateix, convé tenir present que, fora de Sarrià, les altres parròquies esmentades eren de Barcelona.

82. L'únic que sé és que el 1839 era obrer de la parròquia de Sant Jaume de Barcelona.

primer terç del segle XIX, es mantingueren –si és que no es reforçaren– en el segon terç de la mateixa centúria.

Conclusions

Amb l'estudi del que he anomenat la «connexió Vives» m'he centrat menys en l'anàlisi de les relacions entre l'advocat barceloní i el món polític local de Sarrià que en la *xarxa social* que hi havia darrere d'aquell i que feia possible la seva connexió política amb el municipi més carlí del Pla de Barcelona. He tractat de reconstruir ponts entre el món polític del municipi satèl·lit i el de la capital allà on era més fàcil veure separacions i dualismes (camp/ciutat, carlisme/liberalisme, etc.). He prestat atenció a la Barcelona de Sarrià, és a dir, la Barcelona que no quadra amb l'estereotip de ciutat proverbialment liberal i que, per contra, mostra un caire conservador, semblant a la «vila dels convents». He estudiat, sobretot, les estructures d'una comunicació social més que no pas la comunicació mateixa. Tot i això, cal retenir alguns punts importants.

La connexió que estableix Vives a mitjan segle XIX comunica el rector i una part dels grups dominants de Sarrià amb una facció dels poders locals de la capital. No és una connexió basada en el parentiu, el veïnatge o la clientela: Vives no té parents, residència ni béns immobles a Sarrià, si més no a mitjan Vuit-cents. El mateix s'esdevé amb la configuració barcelonina en què es troba immers: les famílies Avellà i Bertran, principalment. Es tracta de famílies situades en el vèrtex de la piràmide social de Barcelona, famílies riques que ocupen càrrecs importants a l'Administració pública i a l'Església i que estan en contacte directe amb l'esfera del poder central i amb els afers «nacionals»; en definitiva, un món molt diferent del de Sarrià. Alhora, Pere Nolasc Vives gaudeix d'un estatus socio-econòmic més semblant al dels grups dominants del «poble» que al dels de la capital: si se'n troba al vèrtex és sobretot a causa del seu prestigi. Es tracta d'un personatge reconegut dins dels medis conservadors de Barcelona com a mitjancer entre grups dominants urbans i entre aquests i l'«exterior», i, pel que fa al cas, posa en relació dos àmbits territorials diversos (la capital i Sarrià) sobre la base del prestigi de què gaudeix a l'un i a l'altre.

Però, per bé que la «connexió Vives» l'he contemplada des dels dos costats, el tractament ha estat molt desigual: la visió des de Sarrià és força menys aprofundida que la visió des de Barcelona. Des del cantó de Sarrià, la connexió Vives mostra els elements següents: (a) dos rectors –precisa-

ment els més importants— que procedeixen de Barcelona i mantenen lligams amb la capital; (b) relacions inter-eclesiàstiques estretes amb la ciutat (particularment amb una determinada parròquia: la de Sant Jaume); (c) puixants constructors amb poder polític local sota el «moderantisme» que tenien interessos i clients a Barcelona (entre els quals Pere Nolasc); (d) la família d'un rector (J. Morist) amb molt bones relacions amb una família benestant barcelonina (els Vives), freqüentant un important notari (Josep Feliu Avellà), i, finalment, (e) un carlisme que connecta (en part a través de canals eclesiàstics) amb un sector dels grups dominants de la capital, un sector que havia estat antiliberal en el primer terç del segle.

Precisament, la «connexió Vives», vista des de Barcelona, mostra una configuració endogàmica de famílies burgeses (però no de les més riques), de la qual són destacables alguns trets: (1) una concepció àmplia de família que va més enllà dels membres coresidents i consanguinis i que engloba els aliats; (2) una diversificació sòcio-professional dels seus integrants, on no solen mancar eclesiàstics ni doctors en lleis; (3) lligams matrimonials amb famílies que poden no tenir el mateix nivell econòmic, però sí un estatus social a la seva alçada; (4) nexes d'unió més o menys directes amb l'esfera del poder central i dels afers «nacionals», i (5) una estratègia davant les crisis polítiques greus consistent a col·locar membres en les diferents faccions per tal d'equilibrar riscos. És significatiu, en aquest sentit, el cas dels Avellà.

Les trajectòries polítiques dels representants masculins d'aquesta família no són homogènies ni lineals. Per exemple, el canonge Avellà i el seu cunyat, l'advocat Sala, partint d'una associació força estreta durant la Guerra del Francès i fins al Trienni Constitucional, se separen (com tants d'altres) en el curs d'aquest i al compàs de les mesures anticlericals que s'hi adopten. Des de llavors, Pere Josep Avellà militarà en la «reacció» i Ramon Maria Sala en el camp liberal, però mentre el primer romandrà a Barcelona fent un paper destacat en la segona restauració absolutista que el catapultarà al Vaticà, el segon, derrotat —junt amb altres— no només pels Cent Mil Fills de Sant Lluís sinó també per una part dels seus correligionaris, s'exiliarà a França i tornarà a Espanya (però no a Barcelona) a cavall de la nova onada de reformes liberals dels anys 1830, essent rehabilitat com a auditor de guerra jubilat i aconseguint una plaça en l'alta burocràcia de l'Estat com a «Asesor de Marina» a Madrid. Mentrestant, el fill gran de la família Avellà desenvoluparà una estratègia molt diferent: mantenir-se sempre en les proximitats de les esferes públiques de poder (gràcies a la seva activitat «administrativa») però sense participar-hi mai, al contrari del seu

germà i el seu cunyat. La professió i els càrrecs oficials heretats del pare, la vinculació estreta amb el seu germà canonge i amb l'Església, la seva forta inserció en la xarxa associativa urbana, el seu enllaç matrimonial amb una família (els Vives) ben relacionada dins la noblesa titulada, la possessió d'informació privilegiada, són factors que contribuiran a mantenir inalterat el seu prestigi en conjuntures en principi «delicades» per a la família (com, per exemple, l'adveniment de la Dècada Ominosa, amb el record del cunyat Sala a les seves espatlles) i a augmentar el seu estatus, coronat per l'ennobliment durant la Dècada Moderada.

Precisament aquesta Dècada, que reacciona políticament contra les experiències de 1840-43, marca l'inici de la recuperació eclesiàstica a Barcelona, en plena industrialització, no sense que les posicions de poder local assolides per la burgesia carlina no hi hagin ajudat. Pere Nolasc Vives assoleix el seu primer càrrec municipal el 1846 i és designat síndic unànimement pels consellers elegits per sufragi censatari. Els germans Bertran i Ros, estretament vinculats a Vives, aconseguen una concentració de poder (econòmic, polític i ideològic) dins la ciutat comparable al de la família Avellà durant la primera restauració absolutista. Però, segons tots els indicis, per als Bertran és una experiència nova, lligada a un ascens social, mentre que els Avellà de la Dècada Moderada no són comparables als del començament de segle. Això indica que hi ha hagut recomposició de poder a l'interior dels grups dominants, no permanència. Tot i que la sociologia de l'Ajuntament durant la Dècada Moderada s'assembla més a la vigent sota la Dècada Ominosa que no pas a la dels períodes liberals pròpiament dits, i malgrat que determinades famílies de consellers de la Dècada Ominosa (Marquès de Castellòsrius, Castanyer, Carcer, Rocabrúna i poques més) repeteixen mandat en la Dècada Moderada, aquesta no és pas una reedició d'aquella: entre d'altres coses, ha variat la correlació local de forces (contra el que passava aleshores, ara hom dóna majoritàriament suport a l'Estat liberal) fent que sigui inimaginable, com s'esdevingué a la Dècada Ominosa, la no admissió en el consell municipal de la major part dels nobles que, havent estat consellers el 1814-20, ocuparen càrrecs durant el Trienni liberal. En canvi, es registra una revifalla del carlisme, no en el sentit d'imposar-se, sinó en el de guanyar posicions, si més no a les altes esferes de la capital. I és en aquest context que s'explica la connexió Vives de mitjan segle XIX, que no és sinó un element més dels lligams de solidaritat existents entre grups dominants conservadors de Sarrià i de Barcelona sota un Estat liberal que mostra notables limitacions.

NOTES BIBLIOGRÀFIQUES

Actes del I Congrés d'Història del Notariat Català (Barcelona, 11, 12 i 13 de novembre de 1993), Barcelona: Fundació Noguera, 1994, 770 p. (Estudis; 7).

Edició de les actes del Primer Congrés sobre Història del Notariat Català, que tingué lloc a la seu del Col·legi de Notaris de Barcelona a mitjan mes de novembre del 1993. Organitzat per la Fundació Noguera, sota el patrocini de l'esmentat Col·legi i amb la col·laboració dels Departaments de Cultura i de Justícia de la Generalitat de Catalunya, el Congrés s'estructurà en tres àmbits: 1) L'aportació cultural del notari a la societat catalana, 2) la professió notarial i la seva evolució a Catalunya i 3) l'organització notarial a Catalunya (els Col·legis). L'extens volum del qual ara donem notícia recull, en primer lloc, les tres ponències de cadascuna de les àrees temàtiques, a càrrec dels professors Sebastià Solé, Ignasi Baiges i Arcadi Garcia Sanz, respectivament, com també la conferència inaugural sobre el notariat aragonès, dictada per la professora Asunción Blasco. Tot seguit, s'editen les vint-i-vuit comunicacions presentades, tant les encarregades com les lliures. Totes elles són relatives a l'anàlisi de la institució notarial al principat de Catalunya, als regnes de Mallorca i València i a Sicília. Sens dubte, aquest volum d'actes constitueix el conjunt d'estudis més important sobre la qüestió i, alhora, un punt de referència ineludible per a qualsevol treball que hom vulgui realitzar sobre el notariat, institució que comptava fins al present amb una bibliografia no prou sistematitzada i, sobretot, excessivament dispersa.

AURELL I CARDONA, Jaume, «Els inventaris *post mortem* i la cultura dels mercaders medievals», *Medievalia* (Barcelona) 11 (1994), p. 107-121.

Interessant article que s'emmarca en els estudis d'història cultural, objecte d'un notable canvi qualitatiu en els darrers anys arran de l'assimilació del corrent historiogràfic de la història de les mentalitats. L'autor palesa el

paper desplegat per la interpretació de les fonts notarials en la transformació del concepte de cultura i centra la seva anàlisi en els inventaris *post mortem*. El treball té un enfocament més aviat metodològic i pren com a punt de partida els inventaris dels mercaders de Barcelona del segle XV, estament que tingué un paper de primer ordre en l'expansió de la Catalunya baix-medieval i en el procés d'autonomia de les ciutats. Com afirma l'autor, ultra el seu caire objectiu i quantitatiu, els inventaris esdevenen una eina realment útil per endegar l'estudi de la cultura en el seu sentit més ampli i profund. I en l'article presenta l'anàlisi metodològica de diversos aspectes: la cultura material i el grau de riquesa dels mercaders; la vida privada i l'organització de l'espai intern; la cultura professional i la concepció del negoci mercantil; la formació intel·lectual, especialment amb l'estudi i la interpretació de les biblioteques, i, finalment, la sensibilitat religiosa.

CASES I LOSCOS, Maria Lluïsa, *Catàleg de l'arxiu de protocols del districte de Sort*, Barcelona: Fundació Noguera, 1995, 156 p. (Inventaris; 17).

Volum dissetè de la col·lecció d'inventaris d'arxius de protocols, editada des del 1981 per la Fundació Noguera amb la finalitat de donar a conèixer el conjunt dels fons documentals de registres notarials del país. Correspon al districte del Pallars Sobirà i descriu els fons dipositats a l'Arxiu de Protocols del Districte de Sort. El volum documental és certament reduït, però interessa pel fet d'ésser una documentació molt valuosa. Aplega més d'un miler de protocols de diferents poblacions de les dues comarques del Pallars (Esterrí d'Àneu, Gerri de la Sal, el Pont de Suert, Rialp, Sort, Tírvia, Tremp i Vilamitjana), els més antics dels quals són de mitjan segle XVII i corresponen a la notaria de la Vall de Cardós. L'inventari va precedir d'una introducció sobre el notariat al Pallars Sobirà, on l'autora fa un estudi de les diferents notaries de la comarca i de la seva documentació, alhora que afegeix la localització d'altres fons notarials del districte, dipositats avui en diversos arxius de la província. Com és usual dins la col·lecció, clou el volum un índex geogràficocronològic de poblacions i notaris, i un altre d'alfabètic de notaris.

GUNZBERG MOLL, Jorge, «Libros notariales para el estudio de las ciudades mediterráneas: Barcelona 1490», a *1490. En el umbral de la Modernidad*, València: Generalitat Valenciana, 1994, p. 445-456.

Article bàsicament descriptiu i que té per objecte palesar la trans-

condència de la documentació notarial per als estudis històrics. En primer lloc, l'autor emmarca el naixement dels primers llibres notarials en les transformacions del món mediterrani baix-medieval i descriu els diferents tipus de registres dins el procés de redacció de l'instrument notarial a Catalunya. A continuació, explica l'aprofitament de les fonts notarials per a l'estudi de la societat barcelonina, de l'economia i de les institucions, i fa un repàs dels diversos tipus documentals, amb l'enumeració, en nota, dels registres barcelonins conservats.

HERNANDO I DELGADO, Josep, «Escrivans, il·luminadors, lligadors, argenters i el llibre a Barcelona, segle XIV. Documents dels protocols notarials», *Miscel·lània de Textos Medievals* (Barcelona), 7 (1994), p. 189-258.

Rigorós treball sobre un aspecte d'arrelada tradició en la historiografia catalana i que ha vist créixer el seu interès durant els darrers anys: el tema del llibre a l'època medieval, tant en el vessant de l'ensinistrament dels lectors com en el dels autors i els usuaris, i en el dels que intervenen en la seva confecció. En el marc d'un programa més general de publicacions presentat per l'autor, aquest article pretén posar a l'abast dels estudiosos els documents dels diferents fons de protocols (concretament, l'Arxiu Històric de Protocols de Barcelona i l'Arxiu Capitular de Barcelona) que guarden relació amb l'elaboració del llibre i del paper, l'escriptura, la il·luminació, l'enquadernació i l'embelliment a cura dels argenters. Després d'una erudita descripció dels tipus i de l'ofici d'aquests professionals, l'autor presenta un conjunt de 76 textos documentals, ordenats cronològicament i que abracen el període concret del 1327 al 1400.

LOBATO FRANCO, Isabel, *Compañías y negocios en la Cataluña preindustrial (Barcelona 1650-1720)*, Sevilla: Universidad, 1995, 258 p.

Excel·lent estudi, basat fonamentalment en documentació de l'Arxiu Històric de Protocols de Barcelona, que ve a omplir un buit important en la historiografia del segle XVII sobre els negocis i les formes d'organització empresarial adoptades pel capital mercantil, en un període d'importants transformacions i de canvi de l'economia mercantil barcelonina. Aquest seriós treball, versió revisada del text presentat com a tesi doctoral el 1993, se centra en l'anàlisi de les companyies, especialment de la modalitat prò-

pia de les botigues, de les seves formes d'organització, dels seus negocis i de la seva rendibilitat. Així, s'hi explica la història, el significat i la funcionalitat de les companyies al segle XVII, en un moment àlgid dins el procés de transformació; el món certament complex de la gestió i la diversitat de negocis de tot tipus (mercantils, industrials, asseguradors o financers) que aquelles desplegaven i la seva pràctica econòmica a partir de les anàlisis comptables. En paraules del prologuista del llibre, el professor Antonio Miguel Bernal, aquesta obra és un exemple esplèndid d'història empresarial als inicis mateixos del capitalisme modern.

MAIXÉ ALTÉS, Joan Carles, *Comercio y banca en la Cataluña del siglo XVIII: La compañía Bensi & Merizano de Barcelona (1724-1750)*, Coruña: Universidade, 1994, 360 p.

Obra notable adreçada a l'estudi de les estructures mercantils del Setcents i a aportar nous enfocaments sobre el paper del capital comercial, en el marc dels sectors econòmics catalans i com a element influent en la transició a una economia industrial. Per a això, l'autor se centra en l'anàlisi del sector financer, força oblidat per la historiografia, ateses sobretot les dificultats tècniques i l'escassetat de fonts seriades. El treball parteix de l'estudi d'una empresa mitjana, la companyia Bensi & Merizano de Barcelona, en la primera meitat del segle XVIII, i es proposa un doble objectiu: d'una banda, aprofundir en el coneixement de l'empresa comercial, la seva organització, activitat econòmica i finançament, i, d'una altra, encetar una línia d'investigació sobre el sistema financer català i hispànic al segle XVIII. L'obra és prologada pel professor Carles Martínez Shaw, el qual remarca que l'anàlisi modèlica que l'autor fa d'aquesta companyia permet aprofundir en l'estructura de l'empresa mercantil catalana, palesar les fronteres de la xarxa comercial de l'època, modificar les idees fins ara sostingudes respecte del vessant mediterrani del tràfic del Principat i, encara, conèixer el sistema de pagaments que havia de permetre l'expansió de l'economia catalana del segle XVIII.

Miscel·lània d'estudis dedicats a la memòria del professor Josep Trenchs i Ódena. Estudis Castellonencs (Castelló), 6 (1994-1995), 2 v.

Edició dels treballs dedicats a la memòria del doctor Josep Trenchs i Ódena, catedràtic de Ciències i Tècniques Historiogràfiques de la Univer-

sitat de València, a cura dels professors F. M. GIMENO i M. L. MANDINGORRA. El primer volum recull, a més de diversos escrits sobre la trajectòria personal i professional i les publicacions del professor Josep Trenchs, treballs sobre diferents aspectes de les ciències paleogràfica, diplomàtica i altres d'afins. Tanmateix, aplega també articles sobre una de les matèries en les quals el recordat professor s'havia especialitzat: la història del notariat i, en general, els estudis realitzats sobre documentació de protocols. Cal remarcar-ne els següents: I. BAIGES I JARDÍ, «Els exàmens d'accés a la Confraria dels Llibreters de Barcelona (1553-1584)»; M. J. CARBONELL BORJA, «La escribanía-cancillería episcopal en la época del obispo Ramón Gastón (Valencia, 1312-1347)»; M. T. FERRER I MALLOL, «El llibre de comptes d'un notari barceloní del segle XV. Nicolau de Mediona»; M. LUCAS ÁLVAREZ, «Notarios al servicio del monasterio de San Clodio do Ribeiro da Avia». Del segon volum, presentat seguint el mateix criteri d'ordre alfabètic d'autors, en destaquem: F. R. MARSILLA DE PASCUAL, «Introducción al protocolo eclesiástico de Juan Sánchez, notario apostólico de Murcia (siglo XV)»; L. PASCUAL MARTÍNEZ, «Apuntes para un estudio de la cancillería del rey Fernando IV de Castilla (1285-1312)»; M. PEÑA, «Los encantos y la circulación del impreso en la Barcelona del siglo XVI»; A. PÉREZ CASTILLO, «Escribanos y notarios en la Barcelona del siglo XIII»; D. PÉREZ PÉREZ, «Símbolos religiosos en la documentación notarial»; V. PONS ALÒS, «Documento y sociedad: el testamento en la Valencia medieval»; X. SERRA ESTELLÉS, «Inventario de los notales y protocolos de Bonanato Monar del Archivo de la Catedral de Valencia»; E. VARELA, «Mercaderes y lectura: Estudio de algunos inventarios de mercaderes barceloneses», i J. VILLALMANZO CAMENO, «Inventario de los fondos notariales de Sueca, hoy en el Archivo del Reino de Valencia (1541-1890)».

PAGAROLAS I SABATÉ, Laureà, «Notaris i auxiliars de la funció notarial a les escribanies de la Barcelona medieval», *Lligall. Revista Catalana d'Arxivística* (Barcelona), 8 (1994), p. 53-72.

Aquest article constitueix una aproximació a l'estudi dels diferents elements que, a la Barcelona baix-medieval, auxiliaven el notari en la seva funció, i això en el marc de l'organització i el funcionament de les escribanies notariales. Al capítol introductori, es repassen els principals elements materials de l'escribania, com ara els mobles, els estris, les matèries necessàries per a l'escripturació i, sobretot, l'arxiu i la biblioteca, fonamentals

ambdós per a la formació del personal. A continuació, s'analitzen les figures del connotari, amb una funció notarial subordinada; del notari substitut, amb una funció notarial delegada; dels escriptors jurats, amb una delegació limitada d'aquesta funció; dels escriptors i dels aprenents, aprofundint en la idea d'una formació continuada i d'un *cursus honorum* ascendent entre aquests auxiliars. Es descriuen les seves característiques, funcions i competències, i s'exemplifiquen amb documentació de l'Arxiu Històric de Protocols de Barcelona.

SABANÉS I ALBERICH, Anna, *Inventari de l'arxiu de protocols notarial del Vendrell*, Barcelona: Fundació Noguera, 1995, 124 p. (Inventaris; 18).

Darrer volum aparegut fins al moment de la col·lecció d'inventaris d'arxius de protocols catalans editada per la Fundació Noguera. Correspon al districte del Vendrell, els fons del qual són dipositats al recentment creat Arxiu Comarcal i, en part, també a l'Arxiu Històric de Tarragona. S'hi descriuen els protocols de la capital del Baix Penedès i d'altres municipis del districte (Aiguamúrcia, la Bisbal del Penedès, Masllorenc, el Pont d'Armentera i Torredembarra). Els protocols més antics d'aquest fons, relativament modest, corresponen al Vendrell i són del 1772. L'inventari s'acompanya d'una introducció que conté: notes històriques sobre la vila i l'evolució de la institució notarial, un estudi sobre els notaris, la metodologia emprada en la confecció d'aquest instrument descriptiu i una selecció bibliogràfica. Clou l'obra un primer índex alfabètic de notaris i un segon de geogràfico-cronològic de les diferents poblacions.

(Aquestes **Notes Bibliogràfiques** han estat redactades per
Laureà Pagarolas i Sabaté)

«ESTUDIS HISTÒRICS I DOCUMENTS DELS ARXIUS DE PROTOCOLS» NORMES PER A LA PRESENTACIÓ D'ORIGINALS

EHDAP és una revista anual, editada pel Col·legi de Notaris de Barcelona des del 1948, amb l'especificitat bàsica d'aplegar treballs fonamentats sobre documentació de protocols i de registres notariais d'arreu i, alhora, d'aprofundir en aspectes institucionals, com ara la història del notariat, els diferents tipus documentals que aquesta genera o bé d'altres institucions de dret públic i privat que s'hi relacionen.

La redacció de l'EHDAP prega a les persones interessades a col·laborar-hi que prenguin en consideració les normes següents:

1. L'*extensió* dels articles, que han d'ésser inèdits, oscil·larà entre els 15 i els 40 fulls de 30 línies mecanografiades (és a dir, a doble espai), presentats en paper DIN A4 i escrits per una sola cara.

2. Sota el títol del treball, hom hi farà constar el *nom i cognoms* de l'autor, així com també el centre on desplega la seva activitat.

3. Ultra les còpies en paper, els originals han d'ésser facilitats en *disquet*, en un programa compatible amb l'entorn PC o Macintosh. A l'etiqueta del disquet, s'hi escriurà el nom de l'autor, el títol de l'article i el programa amb què ha estat editat.

4. Es recomana que els articles siguin escrits en català, per bé que s'accepten originals en totes les *llengües* peninsulars i en altres idiomes, com ara l'italià, el francès, l'anglès i l'alemany. Els textos en català i en castellà seran revisats per un corrector d'estil.

5. Les *notes* es presentaran sempre totes juntes al final de l'article i mai a peu de pàgina, tot i que un cop impreses sí que hi aniran. Es redactaran segons el sistema de referències que s'especifica més endavant. Les crides es faran volades sobre la caixa del text i després de la puntuació.

6. El text es podrà acompanyar, quan es consideri necessari, d'apèndixs, làmines, figures o *material gràfic*. Les fotografies, al seu torn, hauran d'ésser de qualitat i ben contrastades, i aniran seguides dels peus corresponents.

7. Els editors facilitaran als autors *proves d'impremta*, per tal que puguin revisar els seus textos en un termini prudencial, però sense fer, tanmateix, variacions substancials ni en el text ni en les notes.

8. Un cop editat el volum, tots els autors en rebran dos exemplars, així com també un joc de 25 *separates* del seu article.

9. Els articles i la *correspondència* han d'adreçar-se a:

Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols
Arxiu Històric de Protocols de Barcelona
Col·legi de Notaris de Barcelona
Notariat, 4
08001 Barcelona

El remitent indicarà sempre, en full a part, el seu nom i cognoms, adreces professional i particular, i números de telèfon, per tal de facilitar la comunicació amb la Redacció.

10. Els *sistemes de referències* i de citacions a utilitzar pels col·laboradors d'EHDAP seran els següents:

Llibres:

Arcadi GARCIA I SANS, Núria COLL I JULIÀ, *Galeres mercants catalanes dels segles XIV i XV*, Barcelona: Fundació Noguera, 1994 (Estudis; 6).

Formes i institucions del govern de Catalunya, Barcelona: Edicions de la Magrana, 1983 (Curs d'història de Catalunya; 1).

Parts de llibre:

Pierre VILAR, «Le monde urbain dans la Catalogne des temps modernes», a *Primer Congrés d'Història Moderna de Catalunya*, Barcelona: Universitat, 1984, v. I, p. 421-434.

Articles de revista:

Josep M. SALRACH, «Formació, organització i defensa del domini de Sant Cugat en els segles X-XII», *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia* (Barcelona), 13 (1992), p. 127-173.

Quant a les *referències als arxius*, el primer cop es posarà el nom complet amb l'abreviatura entre parèntesi: Arxiu Històric de Protocols de Barcelona (AHPB). Les referències posteriors es posaran només en la forma abreujada.

Les cites dels textos documentals es faran de la manera usual, seguint l'ordre més lògic: arxiu, secció, sèrie, peça documental, data i foli. Per exemple:

AHPB, Guillem JORDÀ (major), *Septimum manuale*, 30-IX-1438/23-VI-1440, f. 34r-36v.

